

Р. Икромов, Д. Муҳамедова, М. Ҳамроев

ОНА ТИЛИДАН машқлар тўплами

**Педагогика олий ўқув юртларининг бошланғич таълим
методикаси, дефектология, мактабгача тарбия ҳамда
педагогика-психология мутахассисликлари учун**

ТОШКЕНТ – 2009

Мазкур тўплам Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университетида тайёрланган бўлиб, шу университет Илмий кенгашининг 2009 йил 24 сентябрдаги 2-баённомаси билан нашрга тавсия этилган.

Масъул мухаррир:

Россия Таълим академияси академиги,
филология фанлари доктори,
профессор М. Аскарова

Такризчилар:

Жаҳон иқтисодиёти ва дипломатияси
университети профессори, филология
фанлари доктори Ш. КЎЧИМОВ

Низомий номидаги Тошкент давлат
педагогика университети Бошланғич
таълим методикаси кафедраси мудир
Ш.ЙЎЛДОШЕВА

Дизайнер:
С. МАХМУДОВ

ФОНЕТИКА, ГРАФИКА, ОРФОГРАФИЯ ВА ОРФОЭПИЯ

1-машиқ. Нутк аъзолари кайсилар? Уларнинг вазифаларини тушунтиринг. Нутк товушлари нима? Улар бошқа товушлардан нимаси билан фарқланади? Нутк товушлари нималарни шакллантиради? Ўзбек тили нутк товушларини айтинг. Улар ёзувда нималар воситасида шаклланади?

2-машиқ. Қуйидаги бир бўгинли сўзларни диққат билан ўқинг. Улар товуш томондан нима учун тўрт гуруҳга ажратилганлигини айтинг.

1. От, иш, ўқ, эл, ўқ, уз.
2. Бор, дор, зор, кор, нор, тор, хор, кор, ғор.
3. Бўл, бел, бол, бул, бил, бал.
4. Ов, оз, ой, он, ор, ос, от, оч, ош, ок, оғ, ох.

3-машиқ. Сўзларни ўқинг. Ҳар бир гуруҳдаги сўзларнинг товуш тизими жиҳатдан ўзаро ва гуруҳлараро ўхшаш ҳамда фарқли томонларини тушунтиринг.

1. Бил, дил, жил, зил, йил, мил, нил, сил, тил, фил, хил, шил, кил, хил-хил; бол, гол, дол, лол, мол, пол, сол, тол, фол, хол, чол, шол, кол, хол; бой, вой, жой, лой, мой, пой, рой, сой, той, чой, хой; дарз, тарз, фарз, арз.

2. Барра, дарра, зарра, карра, марра, ғарра, шарра; барча, дарча, жарча, зарча, парча, шарча; жўра, кўра, сўра, тўра, хўра, шўра, кўра, ғўра.

3. Из, ил, им, ин, ип, ис, ич, иш; уз, уй, ул, ун, ур, уф, уч, ук, ух; эг, эз, эк, эл, эп, эр, эс, эт, эш, эх; шод, шол, шом, шон, шох, шош, шох.

4-машиқ. Гапларни ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзларни товуш томондан таҳлил қилинг ва маъносини изоҳланг.

1. Кудук казиб кумзордан,
Ўрнатиб кўш чигирик,
Дердим: “Ернинг қаъридан
Сувжон, сувжон, кани чик!” (Қ. Ҳ.)

2. Сусамбил соқчилари
Чегарада бир қари
Чолни тутиб олдилар. (Ҳ. О.)

3. Кириб келди аён эди итоати, камоли.
Автандил ва шох Фаридун ўтиришар ёнма-ён,
Зиёфатда ўша юртлик аслзода юз аён. (Ш. Руставели)

5-машиқ. Қудрат Ҳикматнинг “Эринчок” шеърини ўқинг. Аввал бир хил товуш йиғиндисидан иборат бўлган сўзларни, сўнг бир фонемаси ўзгарган сўзларни, ундан сўнг икки-уч фонемаси билан фарқландиган сўзларни гуруҳлаб кўчиринг.

Кузда ёмғир томчилаб,
Эринчокни камчилаб:
- Югур! – дейди, дарсингга,
- Улгур! – дейди, дарсингга.
Сени кўрсам куяман,
Устингдан сел куяман.
Ивитаман чигитдай,
Чакконроқ бўл йигитдай!
Имиллашдан фойда йўқ,
Ялқов кўзни килди лўқ.
Босиб кийди шапкани,
Ғижимлади папкани.

Қандай юрса олдинлар,
Шу алпозда одимлар...
Кузнинг ғаши келади,
Унга карши келади.
Ёмғир пуркаб бетига,
Ниш санчади этига.
Оёк-қўли зиркираб,
Чопиб колар чиркираб.
Бу бир бўлиб ўтган гап,
Эринчокка куз хам чап.

6-машқ. Бир хил товуш комплексидан иборат бўлган сўзларни икки устун шаклида ёзиб (*алам - аълам*), маъноларидаги фарқни тушунтиринг.

Алам, тасир, даво, наша, санат, сурат, тана, тариф, такиб, шер, аён, сава, қала, ҳаят; хайъат, аъён, саъва, таъриф, таъкиб, аълам, санъат, нашъа, қалъа, даъво, суръат, шеър, таъна, таъсир.

7-машқ. Нукталар ўрнига унли ёки ундош фонемалардан қўйиб кўринг, ҳосил бўлган сўзларни ёзинг.

1. Б...з, с...з, т...з, к...з; т...н, ж...н, к...н, т...т, б...т, с...т; ш...м, ш...р, ш...х; х...н, х...л, х...м, х...с, х...т, х...ш; з...л, з...р, к...р. 2. О...а, а...а, э...а, у...а, ў...а, а...и. 3. О... у..., э..., и..., ў...

8-машқ. Биргина фонема билан фарқ қиладиган сўзларни топинг ва уларни ёзма-ён ёзинг.

Розиқ, шўра, толмоқ, тонг, тин, пона, ботмоқ, кўз, сўра, Бер, кин, байт, козиқ, бонг, хона, кўра, бўз, дин, қайт, солмоқ, жўра, донг, сўз, фин, ҳозиқ, олмоқ, чин, пайт, шона, сотмоқ, қин, кўра, қона, тотмоқ, хўра, тўз, тер, котмоқ, чўз, ғўра, шер, син.

Ажратиб кўрсатилган сўзлар таркибидаги унлиларнинг тилнинг горизонтал ҳаракатига турини айтинг.

9-машқ. Ўқинг. Ҳар бир сўз таркибидаги унли ва ундош фонемаларни кўрсатинг.

Кўзларим тиндирилмас На **довруғу**, на давлат.
Измига индирилмас На мансабу, на савлат. (*З.О.*)

Ажратиб кўрсатилган сўзлар таркибидаги унлиларнинг тилнинг вертикал ҳаракатига ва лабларнинг иштирокига кўра турини айтинг.

10-машқ. Ўқинг. Унли фонемаларни тилнинг горизонтал, вертикал ҳаракатига ва лабларнинг иштирокига кўра гуруҳлаб, қуйидаги чизмага жойланг.

Тилим бормас асло кўр киз демакка,
Сиз ҳам бир эшитинг «Дугоҳ», “Баёт”ни.
Чамамда, кўз нури кўчган юракка,
Шунинг-чун у куйлар қайноқ ҳаётни. (О. Холдор.)

Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра		Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра			Лабларнинг иштирокига кўра	
Тил олди	Тил орқа	Юқори тор унлилар	Ўрта кенг унлилар	Қуйи кенг унлилар	Лабланган	Лабланмаган

11-машқ. Ўқинг. Унлиларга тўлиқ тавсиф бering.

Н а м у н а: у – тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра тил орқа, вертикал ҳаракатига кўра тор, лабларнинг иштирокига кўра лабланган унли.

1. Айтишларича, у китоблар Бағдод, Дамашк., Кашмир ва Нишопур каби шаҳарлардан келтирилган экан. (К. Мусеева.) 2. Энг баланд минора ҳам ердан кўтарилгай. (“Алир Темур ўғитлари”дан)

12-машқ. Ўқинг. Ҳосия бўлиш ўрнига кўра ундош фонемаларни гуруҳлаб, берилган чизмага жойланг.

Кўм-қўк боғ бор Тошкент четида,
Уни “Мўъжиза боғ” дейишар...

Бунда кишда – ёзу, кузда – баҳор,
Бунда ажаб гўза етишар. (Мирм.)

Лаб ундошлари	Лаб-лаб	
	Лаб-тиш	
Тил ундошлари	Тил олди	
	Тил ўрта	
	Тил орқа	
	Чуқур тил орқа	
Бўғиз ундоши		

13-машқ. Сўзларни ўқинг. Қайси гуруҳдаги сўзлар таркибида фақат тил ундошларигина катнашганлигини аниқланг.

1. Агар(да), агент, ададсиз, адолат, айғокчи, акашак, аланг-жаланг, анархист, антика, асилзода, аттанг, аччиктош, аждод.

2. Асалари, аслаҳа, арғувон, асранди, аттор, ашаддий, акидапараст, ахоли, абжир, адмирал, айсберг, ака-сингил, акциядор.

3. Гавҳар, гажим, галстук, гиёҳ, гирдоб, гугурт, гулгувак, гулкайчи, гўсхўр, гулхайри, гулкарам, гулхан, газанда.

4. Гажақ, газетхон, гараж, гардиш, генерал, гилос, гулдаста, гултожихўроз, гулканд, гўнгарга, гулшан, газак.

14-машқ. Берилган гапларни ўқинг. Ундош фонемаларни ҳосил бўлиш усулига кўра гуруҳлаб, қуйидаги чизмага жойланг.

1. Умид жасоратли одамларда бўлади. 2. Машаққатсиз келган роҳат тузсиз ошга ўхшайди. 3. Одамнинг энг ширин, лаззатли ва ҳалол таоми ўз меҳнати, қўл кучи билан топган ризкидир. 4. Нафснинг давоси очкўзликни тарк қилишдир. (*“Оз-оз ўрганиб, доно бўлур”*)

Портловчилар	Оддий портловчилар	
	Қоришиқ портловчилар	
Сирғалувчилар		
Портловчи-сирғалувчилар	Бурун товушлари	
	Ён товуш	
	Титроқ товуш	

15-машқ. Матнни ўқинг. Овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра ундош фонемаларни гуруҳлаб, чизмага жойланг.

1. Сукрот ҳақимнинг: “Илмдан ортик ҳазина бўлмас; нодондан ёмонроқ душман бўлмас, илму хунардан аълороқ хурмат бўлмас!” – деган хикматиини ҳар вақт ёдимда тутурмен. (*К. Моисеева.*) 2. Юз минг отлик аскар қила олмаган ишни бир тўғри талбир билан амалга ошириш мумкин. (*“Амир Темур ўғитлари”*)

Шовкинлилар	Жаранглилар	
	жарангсизлар	
Сонорлар		

16-машқ. Ўқинг. Ундош фонемаларни аниқлаб, ҳар бирига тўлик тавсиф беринг.

Н а м у н а : *д* – пайдо бўлиш ўрнига кўра тил ундоши, тил олди; пайдо бўлиш усулига кўра портловчи, оддий портловчи; овоз ва шовкиннинг иштирокига кўра шовкинли, жарангли.

Мен 1941 йил 5 августда Тошкент биқинидаги Дўмбиробод кишлоғида туғилган эканман (ҳар қалай, гувоҳномада шундай ёзилган). Қишлоқда, тагин пойтахт биқинидаги кишлоқда туғилганим тақдирнинг ҳадяси бўлса ажаб эмас. Негаки ижодкорда кишлоқнинг қалби, шаҳарнинг ақли бўлиши керак. (*Ў. Ҳошимов.*)

17-машқ. Матнни ўқинг, уни фраза ва тактларга бўлинг.

1. Ўзбекистон - суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва

фукаролар олдида масъулдирлар... Ўзбекистоннинг давлат чегараси худуди дахлсиз ва бўлинмасдир. (*“Ўзбекистон республикасининг Конституцияси”дан.*)

II. Мана, эркин фикрлаш, тўла маънода эркин ижод қилиш даври келди. Бундай замон ҳақиқий ижодкор зиммасига эрк билан баравар катта масъулият ҳиссини ҳам юклайди. Нукул ҳуқуқини пеш қилиб, масъулиятини унутган одам каттик адашади.

Биродарлар! Ёзувчи – халқ виждони, деган гап бежиз айтилган эмас. Айниқса, бугунги кунда кимнинг қандай ижодкор эканлиги халқ дардини, мамлакат ташвишини қанчалик чуқур ҳис этаётганига, бу юмушларга елкасини қанчалик тутиб бераётганига боғлиқ. (*Ў. Ҳошимов.*)

18-машқ. Ўқинг. Гапларни сўзларга, сўзларни бўғинларга ажратиб, бўғинларнинг тури ва тузилишини айтинг.

Вақт кеч бўлди. Қуёш ботган бўлса ҳам, унинг заррин этаги хали осмонда товланиб турарди. Шимолдан, тоғ томондан ёқимли шабада эсарди, мусича, чумчуқлар тўрт тарафдан учиб келиб, дарахтларнинг шохларига қўнар, қанотларини кокар... эдилар. Аллакаёқлардан подадан қайтиб келаётган сигир-бузоқлар, эчки-улоқлар, кўй-қўзиларнинг маъраган овозлари қулоққа гоҳ баланд, гоҳ паст чалинарди. Дала йўллари, кишлок кўчаларидан ... сарғиш чанг эринибгина осмонга кўтарилар эди. (*Ф. Ниёзий.*)

19-машқ. Сўзларни бўғин кўчириш қоиласига мувофиқ бўлақларга ажратиб, чизикча билан ёзинг, ҳар бир бўғин неча товушдан тузилганини айтинг.

I. Аранг, ангишвона, вульгар, гунг, дафъа, кенгуру, кинофильм, сўнги, тангенс, шеърият, ғижжак, унгур, тингловчи, кўнгилчан, мультипликация, ангина, донгдор, муҳофаза, брокер, дастарра, диалог, доира, дуоғўй, энгил, жамоа, иморат, ишонч, карате, кенгашмоқ, маъдан, одамийлик, оила, оҳанрабо, пенсне, саммит, сўнгак, таомил, фожиа, шаффоф, эфир, эътикод, янгроқ, ўжар, қаноат, ҳамоҳанг, ғижжак, ўнгламоқ, ижара..

II. 1. Қуёш тиккага кўтарилган чоғда, қалин ўрмон ичи янада гўзаллашади, гўёки ҳамма ёкка тангачалар сочилгандай бўлади. (*Ҳ.Н.*)

2. Гарчи сочига оқ оралаган бўлса ҳам, ўзи бардам, ранги рўйи, тоза эди. (*Б.Иқшимова.*)

3. Ниҳоқ солаётган киши бирлик-иттифоқликнинг ашаддий душмани, занг пўлатни қандай кемирса, ниҳоқчи ҳам бирликка шу хилда заха етказди, кучини бузади, синдиради. (*Н.С.*)

4. Тўғри, мард янглишса, қўлга гушади, қуш янглишса – тўрга. (*Ш.*)

20-машқ. Ўқинг. Ҳар бир сўз неча бўғиндан тузилганини аниқлаб, бир бўғинли, икки бўғинли ва кўп бўғинли сўзларни аниқлаб айтинг.

Баҳор яқинлашиб қолди. Тўртинчи қаватнинг деразасидан бутун шаҳар фақат томлардан иборат бўлиб кўринарди; қизил, кўк тунука катаklarини, чеккароқ маҳаллаларнинг сарғиш черепица томларини ёмғир топ-тоза қилиб ювган. Қаердадир, уфқнинг нарёғида, эрта баҳор момақалди роғининг сўнги бўғик гулдуриси эшитилади.

Соқин тун чўқди. Ҳар деразага шуъла қўнгандек, хоналар ёруғ, илик, файзли. *(А. Мухтор.)*

Ҳар бир сўз неча фонемадан тузилганини, товушлар қандай ҳарфлар билан ифодаланганини изоҳланг.

21-машқ. Ўқинг, урғу тушган бўғинни аниқланг. Кўчириб, урғули бўғин тагига чизинг, урғу белгисини қўйинг. Русча-интенационал сўзларнинг урғусини тушунтиринг.

I. Агент, агентлик, агроном, агрономия, адолат, адолатлилик, адолатпарварлик, бактерия, бактериология, белги, белгили, белгиловчи, ваколат, ваколатхона, воқеа, воқеа, воқеанавис, навигация, норма, норматив, омоним, омонлик, оптика, ориентация, персонаж, персонажлар, сирт, сиртки, станок, станоксоз, станоксозлик, тариф, таъриф, фокус, фикр, фикрдош, чин, чиник, шахта, шахматчи, экипаж, электр, эрк, эрка, эркаламоқ, юр, юргиз, ўринбосар, ковунполиз, ғолиб, ғолибона.

II. У комбинатга электрик бўлиб ишга кирган эди. Қиши билан янги цехни ишга туширамиз деб ҳар куни ҳамма қатори тонгдан шомга қадар ишда бўлди. Баъзан кечалари ҳам... брезент шимини кийиб, шалдир-шулдир занжирли “темир тирноқ”ларини елкасига илиб чиқиб кетарди. Келган кунларидаги кайфияти зеркишдан экан-да. Ишга кирди дегунча ўзгарди-қўйди. Шарофат хола ҳам худди шундай бўлар, деб ўйлаган эди. Меҳнатда гап кўп. *(А. Мухтор.)*

22-машқ. Ўқинг, сўзлардаги урғули ва урғусиз бўғинларни аниқланг. Ажратиб кўрсатилган сўзлардаги урғунинг кўчиш сабабини тушунтиринг.

1. Билим, билимдон, билимдонлик; дуккак, дуккаклик; ишонч, ишончли; меҳмон, меҳмондўст, меҳмондорчилик; пахта, пахтакор, пахтакорлар, пахтакорларга; ҳосил, серҳосил, ҳосилдор.

2. Акробат, акробатика, акробатик, арифметика, арифметик, биология, биологик, вегетация, вегетацион, индустрия, индустриал, телефон, телефонист, юмор, юмористик.

23-машқ. Ўқинг. Урғу қайси бўғинга тушганини аниқланг.

Азимут, айсберг, бензин, биржа, бода, ботаник, ботаника, ванилин, вена, викторина, галстук, демагог, демагогия, доллар, дуэт, жетон, жоду, жоди, зебра, зона, казарма, кактус, кафедра, кашалот, лексика, лектор,

макет, маклер, ниҳоя, опера, опиум, палуба, парик, самбо, селитра, семинар, танго, телепатия, тормоз, транзит, транзистор, ультиматум, уран, фаза, хроника, филармония, экран, эксперт, электрон, электроника, юнкер, юпитер.

Урғунинг қайси (нечанчи) бўғинга тушишини ҳисобга олган ҳолда сўзларни гуруҳлаб кўчириш, урғу белгисини қўйиш.

24-машиқ. Гапларни ўқиб, ажратиб кўрсатилган сўзларнинг урғусини белгилаш, маъно фарқларини тушуниш.

1. Заргаров Қутбиддиновни ўлардай қалака қилиб **тоза** аламини олди. (А.Қ.) 2. Зайнабнинг ҳам **тоза**, осуда, Доғ кўрмаган маъсум қалбида Севги япроқ ёзиб қолибди. (Х.О.) 3. – Бу узокми? – Йўқ. Худди америкаликлар зонасидаги бизнинг **уйча** келади. (Д. Кьюсак.) 4. Кийикчамга қатта **уйча** ясадим. (Ш.С.)

25-машиқ. Сўзларни урғусига риоя қилган ҳолда ўқинг ва маъносини айтиш. Урғуни охириги бўғинга кўчирган ҳолда сўзларни қайта ўқиб, шу сўзлар маъносининг ўзгаришига эътибор беринг.

Академик, график, дидактик, динамик, догматик, йиғма, классик, практик, радиотехник, тактик, герма, физик, қоплама, химик, эстетик, энергетик, тўқима, қийма, ҳозир.

26-машиқ. Гапларни ўқинг ва логик урғу олган сўзларни аниқлаш.

1. Саида қаттиқ хижолат бўлди. (А. Қ.) 2. Қаландаров тоза ялинибди: “Жон ука, начальниққа рўпара қилиб, эркак қадимни букма...” (А. Қ.) 3. Сизнинг ишингиз бўлмасин! Бу ерда мен бошлиқман, сиз эмас. (П. Ш.) 4. Кўчага чиқса, ҳамманинг кўзи ўшанда. (А. Қ.) 5. Шу қуни эрталаб Ботиров Салимовнинг келиб қолиши мумкинлигидан дарак бериб кетган эди. (Ж. Абд.) 6. Газетага Саид ҳақида ёзиш керак эди. Бу адолатсизлик-ку, у қилди ҳамма иш. (Ас. М.) 7. Мен ор қиламан унга ўхшашдан. Нима сабабдан адаштиришди бизни, тавба! (Ас. М.) 8. Менинг қизим гул келтириб берибди? – Ҳа, шунақа дейишяпти... (Ф. Ниёзий)

27-машиқ. Ўқинг. Ассимиляцияга учраган сўзларни топиб, турини айтиш.

1. Булар ёзиб берган бир энли хатни одамлар сувга эзиб ичганини кўрган. (П.Т.) 2. У... камбағал-қашшоқлар билан биттанга-ярим танга устида ёғиллашиб ўтиришни истамас эди. (П.Т.) 3. Унинг бадани жимиллашиб кетди. (Н.Бирюков.) 4. Ҳа, кўхлик толиқимдан ўргулай деб мундоқ қулоччи кераверинг. (Х.Н.) 5. Энди Гўрўғлибекдан эшитмоқ керак гап. (Пўлка.) 6. Ҳандалак – шакар палак, ширинини таллаб олин. (Н.С.) 7. Айтмоқчи, кечка яқин яна кириб ўтарсиз... (Ж.Абд.) 8. У

бойнинг отини Окчишбой дер эди. (*Усмон бахши.*) 9. У жуда қариган, қўлда тоққайчи. (*Мирм.*) 10. Укагинанг ордерларини жаранглатиб келди. (*С.Аҳм.*) 11. Гулсунбиби қизи Гулнорни рўпарасига ўтқизди, маҳсини ештирди. (*О.*)

28-машқ. Ўқинг, фонетик ўзгаришга учраган сўзларни аниқланг. Диссимилияция ҳодисасига учраган сўзларни ажратиб, қай тарзда ўзгарганини изоҳланг.

1. “Бо, зарил кептими! – Лобар лабини бурди. – Ишим бошимдан ошиб ётибди”. (*Ҳ.Ғ.*) 2. Кўрмай туриб тусмонлаб ўхшатарди кимгадир. (*Мирм.*) 3. Менга қара, Ҳожиақбарри ўғлисан-а, эртага бир дўппи ўрик бераман, мана шу хатти ўқиб бер. (*С.Аҳм.*) 4. Бой буванг тўй қилиб, берипти хатти, Улуғим деб хон отангни йўқлапти, Боролмасман бугун, болам, бу тўйга, Ўзи учун отанг сизни жўнатти! (*Усмон бахши.*) 5. Бошига лўмба деган нарса ўлгур тушдим, замбаракми, найзагами дуч келди... (*О.*) 6. Саида қасал кишидай битта-битта қадам босиб, ҳужрасига томон йўналди. (*А. Қ.*) 7. “Сайр қилса арзийдиган тун, - деди Кэтрин. – Бевош кеча, нимасини айтасиз”. (*Э. Хемингуэй.*)

29-машқ. Ўқинг, ассимиляция, диссимилияция ва метатезага учраган сўзларни аниқланг. Метатезага учраган сўз иштирок этган гапларни кўчириб, шу сўзнинг тагига чизинг ва изоҳланг.

1. Бошим айналди. У ёғини эслолмайман. (*Ҳ. Ғ.*) 2. Сиззи кўришга кўпдан бери мушток эди. (*С.Ан.*) 3. – Унда эчки гўшти ишлатамиз, - деди Баширжон кафтларини ёйиб, қув кўзларини ўйнатаркан... (*Н.А.*) 4. Элмурод... турли нозу неъмаглардан еяётган саллалиларга телмурди. (*П.Т.*) 5. Тоштемир ака тамбур, Алижон эса дутор, Дадавой ака най чалар эди. (*Ҳ.Ғ.*) 6. Томлар тут толконлари билан қопланган. Қуритиб, яғричокда тортиб ёки ўғирчада туйиб, бир тирикчиликка сарфлашади. (*О.Халил.*)

30-машқ. Ўқинг. Полифон ўзгаришга учраган сўзларни топиб, уларнинг турини аниқлаб айтинг.

I. Авлот, балоғат, ажабтовир, дахшат, амалпарас, даслап, базим, атайлап, блакнот, бийрон, гарчан, бланка, дасгоҳ, газит, забаржат, зангори, ижод, зовир, итузим, кашай, косип, барометир, маврит, минора, бақал, микроп, дақалат, барикада, гладийолис, диплом, забастовка, инфарк.

II. 1. – Саид! Саид! Тур, укажон! Эшиқда шубҳали одамлар! (*Мирм.*) 2. Эътибор югуриб ойисига пешвоз чиқади. – Опа, келдизми, опа? (*М.Бобоев.*) 3. Олло бизга шафқат қилдими, мен сенинг япа юзингни кўрдим. Шунинг ўзи ката бахт. (*Мирм.*) 4. Дилфуза... бор дардини ичига

ютиб жилмайиб муомила қилар, хар замон-хар замонда бутун нафратини нигоҳига жойлаб Аҳмадбска караб қўярди. (М.Бобоев.) 5. Келаётган одамнинг ярми шу ерда тушиб, чикадиганнинг ярми шу ердан чиқади. Бирок хозир – чоңгоҳ палла, катнов мўътадил, йўловчи одатдагидан сийрақрок. (Э.Аъзамов)

31-машқ. Ўқинг. Товуш ва харфни ажрата олмаслик туфайли персонаж нутқида йўл қўйилган хатони топинг ва нимада хато қилганини айтинг.

Хизматчи дафтар-калам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди.

- “Ж” нинг катгаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

- Энди “Ж”га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолпти, гази чиққандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!.. Бурнингиз терлади, артинг, таъбир жойиз қўрилса!

Санъаткор ўрнидан туриб, ётокка кириб кетди.

- Ётасизми? – деди хизматчи нариги уйдап.

- Нима эди?

- “Ж”нинг катгасини кўрсатиб бермадингиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

- Кичигини ёзиб каттиқрок ўқинг! (А.Қ.)

32-машқ. Ўқинг. Сўзлар таркибидаги ёнма-ён қўлланган бир хил ва хар хил унлиларнинг талаффузи ва ёзилиши (имлоси)га эътибор беринг.

Авиатехника, видеоклип, вожаб, зироатчилик, коинот, интуиция, иншоот, лауреат, доим, киноочерк, дуо, муддао, мушоира, табиат, табиий, мурожаат, хонн, шуур, навоийшунос, микроорганизм, маош, заифлашмоқ, матбуот, мажмуа, раис, фаолият.

33-машқ. Ўқинг, оғзаки нутқда фонетик ўзгаришга учраган русча-интернетчионал сўзларни аниқланг. Сўз ичида қайси товуш қандайс ўзгарганлигини изоҳлаб, шу сўзларнинг адабий тилдаги вариантини айтинг.

1. Истансада у ёқдан бу ёққа юриб ўзимдан ўзим сўрадим. (С. Аҳм.)
2. Бошпурти йўқ дарбадар дегандек бир нарсаман. (А. Чаковский.)
3. Сиёқидан зўр генерол бўлишини фаҳмлаб турибман. (Ҳ. Ғ.)
4. – Айрапўртлари яхши экан, - деди у бирпасдан кейин. (Ф. Муҳаммадиев.)
5. Иккиласининг ҳам минган оти яхши экан. Серкдаги отларга ўхшайди-я! (С. Аҳм.)
6. Катта театрларда шундай бўлса бордир, бу ўзимизнинг театр. Қанча хоҳласак, шунча айттирамиз. (С. Аҳм.)
7. Ўрис техниклар валасипит миниб, елкасида қўшғиғ билан Наймадан тўнғиз уриб келишади. (С. Аҳм.)
8. Саллотлар ўқи билан гум бўлди. (О.)

34-машқ. Сўзларни ва гапларни ўқинг. Чапдан ўннга ва ўнгдан чапга қараб ўқилса ҳам, товуш тизими ва маъноси ўзгармайдиган сўзларни топиб кўчиринг.

I. Аъзо, аза, аммо, доғ, амма, дод, бобо, колок, боб, оббо, кийим, кипик, шох, кийик, шош, кичкина, кучук, кўп, кўк, ака, куйрук, қудук, ука, доно, қурук, билиб, кочмоқ, қочоқ, нодон, ота, алла, кез, ака, кек, дум, тивит, қуллук.

II. 1. - Қурук бўҳтонга имзо чекадиган нодон йўк! (Мирм.) 2. Жўхори нон еб ўтирган кунларимизда отам чўлдан икки коп ун юбориб қолди. (Э.Аъзамов.) 3. Сафура тантикана бир қиллик, билан ўзини Бакир ҳамда Баргида ўтирган диванга ташлади... (Э.Аъзамов.) 4. Автобуснинг ҳайдовчиси Адхам, ... қиррик, чапани шофёрлардан эди. (Э.Аъзамов) 5. Табибийнинг юмалоқ, рангпар юзи бир оз сўлғин кўринар, қийик кўзларида малоллик, хижолатга ўхшаш ифода зухур эди. (С.Сиёев)

35-машқ. Ўқинг, ажратиб кўрсатилган сўзлар орфографиянинг қайси принципи (тамойили) асосида ёзилганини тушунтиринг.

Қош қорайиб қолган. **Пастқам** тепалиқлар қуршаган Жарқоқ, яъни ўз номи билан ўзини ифодаловчи қакраган жарлик денгиздаги қароғон кемадай узоқ-узоқлардан **кўришиб турибди**. Баъзан учар юлдузлардай чўғ парчалари **кўкка** кўтарилиб, Ер йўлдоши трассасимон **уфқда** из қолдириб яна сўнади. Баъзан пастдан ўткир қамқаб қакнаб, кўз қорачиқларини тешиб ўтади. “Электр пайвандчилар ишлашяпти”, - кўнглидан ўтказди Дадашев. Машина **Жарқоққа** яқинлашган сари, **моторларнинг** овози танк **батальонларининг** жангга кириш пайтларини эслатиб, тобора авжга минди.

Дадашев “газик”нинг дарчасидан бошини чиқариб, бўлажак трассани **қузатди**. Трасса йўлнинг ўнг томонидан ўтади. Кенг дала, **атрофи** осмон... Осмоннинг ярим гумбазида якка-якка юлдузлар **теваракка** игна санчиб турибди. Гумбаз пастлаган сари, юлдузлар **сийрақлашиб**, ер зимистонида **йўқолиб** кетмоқда. (И.Р.)

36-машқ Тўғри талаффузига эътибор берган ҳолда сўзларни ўқинг; қирилчада “е” ҳарфининг “э” ва “й+э” товушларини ифодалаш учун қўлланган ўринларини аниқлаб, уларни алоҳида-алоҳида ёзинг.

Жез, гигиена, мавзе, пешин, агрегат, беармон, елвизак, объект, резавор, анкета, беллашмоқ, иероглиф, спидометр, безга, вергул, епископ, кекирдак, поезд, чечан, девор, дорпеч, кофе, светофор, зебра, инфекция, пьеса, теша, қарусель, қечмиш, разъезд, тавозе, фелъетон, маклер, мезон, рельеф, толе, траектория, мугелик, невара, паркет, фойе, ҳезламоқ.

37-машқ. Тушириб колдирилган унли харфларни ўз ўрнига қўйиб, сўзларни кўчиринг; айтилиши ва ёзилишини тушутиринг. Ёзган сўзларингизни имло луғатидан текширинг.

1. Н...тариус, ...блигация, ...рганализм, ...рол, п...ртрет, пр...спект, пр...токол, р...мантик, т...лкон, т...мат, ф...нтан, ш...фер, б...рона, в...жаний, в...ронка, г...ризонт, д...клад, д...мино, д...цент, кисл...род, кисл...та, к...ллектив, к...лорит, к...манда, к...мбайн, к...мета, к...митет, к...мпот, к...нспект, к...нфет, к...нцерт, лаб...рант, м...заика, м...н...лит, м...нтаж, м...тоцикл, н...ватор, н...рмал.

2. Уч...н, бут...н, ул...ш, турғ...н, туз...м, турм...ш, туг...н, турк...м, уйк..., туйғ..., уд...м, уз...м, уз...нлик, уз...нчоқ, уйк...чан, унг...р, ун...тувчан, уст...н, уч...қ, учк...р.

3. Д...лар, д...мна, д...нор, зав...д, з...на, з...нт, кал...рия, карт...н, к...лба, к...мик, нас...с, н...рма, ...браз, ...бласть, ...круг, ...рган, ...рден, с...да.

4. Б...хо, б...хона, б...хор, в...бо, в...гон, г...вда, г...вжум, г...вхар, д...влат, д...вомат, д...врон, з...л, зўр...вон, м...вж, м...бодо, н...вбат, н...вкирон, н...моён, нақ...рот, н...хор, т...мом, х...вогир, х...вф, х...васкор, х...вза, х...во, сарл...вха, хаш...рот.

5. ...стик, ...лкан, ...тук, ...лпиз, ...лчимок, ...миш, ...пун, ...лмоғиз, ...лғиз, ...муш, ...ридик, ...нтоқ, ...мғир, ...нгил, ...кумли, ...санмоқ, ...нок, ...тарли, ...даки, ...ширин, ...рлақамок, ...лдюзсимон, ...қинлашмоқ, ...ғлоғи, ...ғоч, ...ғду, ...вош.

38-машқ. Ўқинг, айрим сўзлардаги унлиларнинг ёзилишида йўл қўйилган хатоларни топиб, қайси имло қоидаси асосида ёзилиши лозимлигини изоҳланг.

1. Чол саломимга алик олиш ўрнига, боши айлангандек кўзларини юмуб, ингради-да, гандираклар кетди. (*С.Назар.*) 2. Рухсат бергин мушқил дамда олиб кетай бошимни. (*Ш.Руставели.*) 3. Тўлун ойдай ёруғ сочар, шу пайт унинг жамоли. (*Ш. Руставели.*) 4. Аҳмаджон ака, ҳали сизга катта мукофатлар чиқар. (*А.Қ.*) 5. Тутқин қизнинг кайғусини чекар фақат бу Аснат. (*Ш. Руставели.*) 6. Камарбаста хизматкорлар ғоят хушмуомила. (*Ш. Руставели.*) 7. Қиздур, жувондур, аёл зотида ҳаё, иффат номус бўлиши шарт. (*Ш.*) 8. Матлуба яқинлашганида, у нима дейишини билмай кизариб, кулимсираб қараб тураверди. (*А. Эшонов.*) 9. Иккинчи соатнинг сўнгги минутлари ўтаётганда, Саидийнинг кўзи чарчаб, туртуна бошлади. (*А. Қ.*)

39 -машқ. Сўзларни аввал чапдан ўнгга, сўнгга ўнгдан чапга қараб ўқинг; уларнинг товуш тизими ва маъносидаги ўзгаришларини сўзланг.

Кўп, қиз, шод, арава, без, кириб, душ, ибо, қўл, тош, мош, нок, топ, мадад, жиғ, нарса, сал, тилак, туф, сур, фан, бири, мато, кит, нос, тирик,

сур, илон, лой, кеч, алад, адо, тоза. алло, мол, нам, амал, амин, омма, кора, асло, матох, лаб, бит, туб, дада, код, ғижим.

40-машиқ. Тушириб қолдирилган ундошларни ўз ўрнига қўйиб, сўзларни қўчиринг; айтилиши ва ёзилишини тушунтиринг.

1. Макта..., обо..., беада..., докла..., шокола..., дарома..., мада..., лимона..., пудра..., зумра..., хаса..., ғазая..., юзла..., атайла..., матла..., аса..., наса..., манса..., масшта..., чойша..., ади..., мақса..., зиё..., фарё..., тахди..., таъки..., уми..., он..., танки..., ажи..., майи..., тарки..., ғоли..., коси..., муноси..., коти..., тарти..., кабо..., обо..., барбо..., умрбо..., саво..., аждо..., шаддо..., эпизо..., озо..., авло..., исно..., муро..., зътико..., шогир..., кас..., зу..., су..., асбо..., рубо..., жаво..., одо..., гирдо..., азо..., калло..., тано..., серо..., хисо..., кассо..., хиго..., мансу..., макту... .

2. А...тор, соста..., уста..., масси..., пасси..., агресси..., нормати..., номинати..., агглютинати..., факультати..., реакти..., эффеќти..., объекти..., локомоти..., архи..., а...томат, а...тобаза, субъекти..., консервати..., сада..., тара..., са..., зай..., тасоди..., такли..., маори..., ташри..., таъри..., ти..., воки..., хай..., син..., зарбо..., ло..., ғило..., исро..., атро..., инсо..., тазарру..., таассу..., каш... .

41-машиқ. Орфоэник нормага мос ҳолда берилган сўзларни ўқинг. Ҳар бир сўзнинг орфографик шаклини ёзиб, уларни “Имло луғати”дан текширинг; талаффузи ва ёзилишидаги фарқни изоҳланг.

Бангқир, ботингга, кўнгилчанг, мунгаймақ, тўнгга, фингга, чунгки, эсангқирамоқ, шўхчанг, бангқрот, бангкет, бангга, кўлангга, масқарабоз, махтов, қизихчилик, бихсимоқ, бохча, бўёхчилик, вахт, вахтинча, вахтичоғлик, зихна, зорихтирмоқ, ихтисод, нихтамоқ, охсамоқ, охшом, охшоқ, пойлохчи, сохчи, тахчил, тўхсон, тўхмоқ, чахчаймоқ, ўхталмоқ, қулохчин, алангга, бангги, барзангги, ватанггадо, вахолангки, гунггалақ, гўшангга, даванггир, данггал, данггаса, бухангга, варангга, денггиз, доманггир, энггилтак, жанггавор, каламингга, карзингга, жинггалақ, кунггабоқар, кунггира, кунггай, тангкетка, кўлангга, кўтарингки, мингашмоқ, нонгқўр, чекангга, сарпойчанг, тангга, тўнгга, чанггал, шинггил, шангга, шўхчанг, энггаш, янгги, ҳаракатчанг, қизилўнггач.

42-машиқ. Ўқинг. Аввал сиргалувчи, сўнгра, қоришиқ ж ундошини ифодаловчи ҳарф иштирок этган сўзларни ажраинг. Уларни икки устун шаклида ёзинг.

Жабр, жабра, жадвал, жанр, жангвар, жаргон, жасур, гижда, жамоат, анжир, абажур, ажабланмоқ, аждаргул, ажрик, гижжа, дюжина, даража, жавоб, жадвал, жандарм, жемпер, жингалақ, жирафа, жумла, журналист, журналхон, жўяқ, жуфт, занжир, зижигалка, зотилжам, ижозат, ижобий,

инженер, исканжа, кенжатоё, кинорежиссёр, мавж, мажлис, морж, натижа, пассажир, прожектор, режа, режим, саботажчилик, тажриба, таржима, фалаж, хорижий, шажара, ўлжа, ғижим, ҳажв.

43-машқ. Ўқинг. Фонетик тамойил асосида ёзилган сўзларни кўчиринг ва изоҳланг.

Ғайрат, қолиб, қўлёзма, қўлланма, қўлланма, ўтоқ, ғалла, ғаввос, кулгум, қувонч, ўрама, ягана, ятак, ягона, юкумли, юпанч, экология, эзгу, эскиз, шудринг, шулха, шилел, чайқов, частота, черков, харидорбоп, хоккей, фермер, фируза, уйку, ушу, тажриба, тазкира, телетайп, символ, симоб, романс, разолат, пойабзал, папирус, орангутан, оғайни, ногорон, нефть, мардонавор, маркетинг, лашкарбоши, лагерь, конфет, кокаин, катапульта, каптар, йўқлов, иньом, зағча, зенит, жарангдор, жарима, жандарм, дилором, дилозор, дардқаш, губерна, гавхар, вазелин, бокатдан, бодрок, анвойи, акварель.

44-машқ. Сўзларни ўқинг. Уларнинг ёзилиши ва талаффузига эътибор беринг. Орфографиянинг шаклий-анъанавий тамойил асосида ёзилган сўзларни кўчириб, тегишлича изоҳланг.

Директор, мавҳум, дирижёр, маккор, докторант, минбар, долзарб, изҳор, кристалл, мирзатерак, муолажа, моллюска, мазкур, мукофот, матбаа, олижаноб, мотор, нақдина, океан, орбита, оғзаки, пальто, паспорт, пирамида, расмиятчилик, репортаж, равоч, русумли, сафсата, секунд, сепаратор, сироп, солқи, табор, тадқиқот, тарози, ғсмбр, тоққайчи, тумонот, хойн, хоккей, хўтик, чилангар, чирмовук, шармсор, шаҳодат, шифер, элеватор, эҳтиёж, яшовчан, қаламтарош, копағон.

45-машқ. Берилган сўзларни талаффуз ва ёзув қондасига риоя қилган ҳолда ўқинг. Нукталар ўрнига шу сўзларнинг ёзувдаги шаклини намунадагидек ёзиб кўрсатинг.

Н а м у н а : 1) акционер – акционер;
2) делегация – делегатсия.

Аффиксация - ..., вулканизация - ..., инстанция - ..., сценарий - ..., культивация - ..., канцлер - ..., пенициллин - ..., плацкарта - ..., реакция - ..., социология - ..., цистерна - ..., оккупация - ..., стерилизация - ..., резиденция - ..., публицистика - ..., аннотация - ..., квитанция - ..., конференц-зал - ..., инвестиция - ..., инфекция - ..., пунктуация - ..., плацдарм - ..., санкция - ..., мотоцикл - ..., циклон - ..., конструкция -

46-машқ. Кирилча ўзбек графикасида коришиқ ундош товушни ифодаловчи “ц” ҳарфи билан ёзиладиган ўзлашма сўзларнинг ҳозирги ўзбек тилида 2 хил (“с” ва “ц” тарзида) талаффуз қилиниши ва ёзилишини эътиборга олиб, қуйидаги сўзларни тўғри ўқинг ҳамда кўчириб ёзинг.

Аттракцион, литсензия, селлофан, консери, координатсия, милитсионер, семент, интуитсия, корпоратсия, сензура, санатсия, сотсиал-демократ, дотсент, коллексия, ирригатсия, авианосес, литсей, плакатсия, реакцион, статсионар, сексия, репетитсия, ситрус, фарматсевтика, канализатсия, конслагерь, инкубатсия, телеинсепировка.

Тегишли харф (с) ва харфий бирикма (тс) ни аниқлаб, “с”нинг тагига бир тўғри, “тс”нинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

47-маиқ. Ўқинг. Сўзлар таркибида айнан бир хил ундошнинг ёнма-ён(такрорланган, жуфт) ҳолда қўлланганлигига эътибор қилинг. Шу сўзларни талаффуз хусусиятига кўра 2 турга ажратиб ёзинг ва тегишлича изоҳланг.

Н а м у н а: 1) *касса* – 2 та бир хил ундош аниқ талаффуз қилинади (талаффузи ва ёзилиши бир хил); 2) *кассета* - 2 та бир хил ундош 1 та товуш сифатида талаффуз қилинади.

1. Алла, балли, баллон, аллома, иллюзия, интеллектуал, кристалл, маҳалла, металлшунослик, миллат, миллионер, муаллақ, масаллик, горилла, валламат, баллада, иллюминатор, салла, коллоквиум, миллиард, муаллиф, мутавалли, новелла, таваллуд, триллион, троллейбус.

2. Вассал, ассамблея, диссертация, жусса, васса, иссиқхона, касса, кассация, кассир, рассом, режиссёр, кисса, класс, кнсавур, комиссар, комиссия, компрессор, конгресс, масса, кросс, миссия, муассаса, мужассам, мутахассис, хосса, ғусса, ҳисса.

3. Арра, аппарат, ванна, вагт, гижжа, баккол, аффикс, доллар, ашаддий, зукко, иммунитет, кашшоф, килограмм, курра, коммерсант, лаббай, машаққат, металл, мусаффо, муттахам, муғанний, новвос, террор, туннел.

Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

48-маиқ. Таркибида бир товушни ифодаловчи *нг* харфий бирикмаси мавжуд сўзларни аниқланг ва уларни бўғин кўчириш қоида­сига мувофиқ қисмларга ажратиб ёзинг. Урғусини белгиланг.

Англамоқ, беланги, дангал, дангаса, дўнг, дўнгалак, енгиллик, ёгингарчилик, ингичка, инглиз, кенглик, оҳангдош, ранго-ранг, ранг-баранг, сўн­гак, сўн­гра, тапглай, тенгдош, тингловчи, фаранг, харсанг, чангимоқ, чангал, энгак, энгашмоқ, янгилик, янграмоқ, ўнгир, ўнгламоқ.

49-маиқ. Ўқинг. Айрим сўзлардаги ундошларнинг ёзилишида йўл қўйилган хатоларни топиб, сабабини изоҳланг.

1. У бошини шундай тез ва қутилмаган вақтда бурдики, Саидий кўзини ололмай қолди ва худди гуноҳ иш қилиб тургани устида тугилгандай эсангқиради, кизарди. (А. Қ.) 2. Орол тўрт-тўрт ярим

танопча келар эди. (А. Қ.) 3. Абадий севикли бўлиб қолади Тўнғич парзандимиз, «кичкингойимиз». (У.) 4. Ҳазил бошлаб дёр Фаридун: «Кенгашинг-ку, жуда боб. Лекин сенга тулпор тортиқ қилганимдан дил кабоб». (Ш. Руставели.) 5. Ҳурматой ипагидай асил, нафис батисга Санъаткор киз қўли-ла ҳаёт ўзи босар гул. (З.)

50-машиқ. Ўқинг. Орфографик жиҳатдан хато ёзилган сўзларни аниқлаб, улар қайси қоидага мувофиқ ёзилишини тушунтиринг.

1. Машғала вишиллаб-вишиллаб муштдекгина чўтга айланди-ю, охири уни ҳам чўл шамоллари... учириб кетди. (С. Аҳм.) 2. Одил Саркорга мурожаат қил, у додинга етади, деб маслаҳат берган эди. (Ф. Ниёзий.) 3. Райис отни ҳайдаб, табельчига яқинлашди. (С. Назар.) 4. Юсуфжон рангги оқариб, ...деворга суяниб ўтирди. (С. Калмиков.) 5. Барон ... устги лабини кўтариб бурнини жийирди. (А. Қ.) 6. Нахотки икки йил ишлаб, меҳнати синган жойни ташлаб кетади? (С. Аҳм.) 7. Уста Ғиёс турди эрта билан, сесканмади тонги совуқда. (Мирм.) 9. Шохга одат эмас эди қуруқгина дўк қилмоқ. (Ш. Руставели.) 10. Йўқламанинг бир чеккасига қўл қўйиб берсалар, вассалом. Бир минутли иш. (Э. Носир.) 11. Кампирлар аравачаларда невараларини олиб келиб, ўзлари кўз ойнак устидан газетани ялагудек қилиб ўқишади. (С. Аҳм.)

51-машиқ. Гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларда нима мақсадда иккита бир хил ундош ва унли кетма-кет қўлланганини изоҳланг.

I. 1. Тақдири бошшини есин! (М. Исм.) 2. Камолхонов илтимосига «хўп» деган жавобни кутиб, савол аломатидай гажжак бўлиб турганида, телефон жиринглаб қолди. (А. Қ.) 3. «Ажойиб олма! – деди Феруза. – Мазза!» (Ҳ. Ф.) 4. Ҳов, ой-йи! бу ердаги нарсалар жа кагга-я! (Д. Кьюсак.) 5. Бола уни туззукрок ўйлаб кўришга кўймади. (С. Аҳм.) 6. Янша, Қорақош! Танкчининг кўзини ўйдинг! – деди ... капитан. (И. Р.) 7. – Шу кўриб турганларинг ҳаммаси оқибат, ука, – дедим. – Оқибатинг нимасси! (А. Қод.)

II. 1. - «Жи-им!» – Капитан Фарагут буюрди. (Ж. Верн.) 2. Соч – мундоқ. Шим – му-у-ундоқ... (Ас. М.) 3. Шундай паллада пенсияни шими-и-б, уйда ағнаб ётсак бўлмас. (А. Муқимов.) 4. Биздақа одам бир оғзи очилдими, ке-етди. (Ў. Усмонов.) 5. Шу хотин ҳайро-о-он коларди. (Мирм.) 6. Куло-о-ол, уйғокмисе-ез? (Мирм.) 7. «Каналга-а!» – деган овозлар кўкка кўтариларди. (Н. Бирюков.) 8. Қорақош ... кичқирди: «Лента! Лента-а!» (И. Р.) 9. Бу ҳисобмас, бошқа келасизлар энди хотиржамликда. Ётадиган бўли-иб... (А. Муқимов.) 10. «Ким?» – деб сўради ўрнидан тураётиб. «О-оч!» – деб бақирди Йўлдош. (С. Ан.)

52-машиқ. Нукталар ўрнига тушириб қолдирилган x ёки x харфларидан мосини қўйиб қўчиринг.

I. ...авас, ...абар, ...ажвий, ...айвон, ...аёл, ...арита, ...аётба...ш, ...айрият, ...ажм, ...ирмон, ...айкал, ...аражат, ...айкалтарошлик, ...ислат, ...исобот, ...итоб, ...иммат, ...акконият, ...улк, ...усусий, ...икоянавис, ...уштабият, ...исса, ...ушбўй.

II. Маза..., мад..., гиё..., тари..., сайё..., си..., оромго..., сул..., за..., дастго..., чар..., ниго..., ишў..., жарро..., я..., подшо..., сур..., исло..., сершо..., гуру..., ми..., саг... .

III. Ар...ив, а...борот, а...вол, асла...а, ба...ил, ба...с, ба...тиёр, беба...о, бе...ато, бе...аё, бу...та, бў...тон, ва...има, гул...ан, гуру...бозлик, да...лдор, да...шат, до...ий, ду...оба, жаро...ат, жў...ори, за...арламоқ, ма...сус, ма...орат.

IV. Имо килди золим ...он, Сарой бўш колди шу он. (X. O.) 2. Чолни кўймай ...олига, Олиб чикиб ...олига, Икки сандик олтинни Нақд бериб олди уни. (X. O.) 3. Кокиллари унинг тол-тол, Лабларида битган кора ...ол. (X. O.) 4. Ва кўрдиким, ажойиб бир ...ол: Зайнаб турар кайғули ва лол. (X. O.) 5. Содда эдим ҳам ...аёли, Энди дилда ёр ...аёли. (С. Назар.)

53- **маишқ.** Нукталар ўрнига айириш ёки юмшатиш белгисидан мосини кўйиб, сўзларни ва гапларни кўчириш. Айириш белгиси кандай ҳолатларда қўлланиши ҳақидаги қоидаларни эслаб, бундай сўзларнинг талаффузига алоҳида эътибор бериш.

I. Ал...бом, ад...ютант, ал...манах, вал...с, ин...ом, апел...син, кинос...ёмка, бил...ярд, бул...дозер, мас...ул, вул...гар, интерв...ю, с...ёмка, дел...фин, об...ект, кинофил...м, кул...тиватор, под...езд, павил...он, сур...ат, пал...то, раз...езд, п...еса, суб...ект, пул...с, сун...ий, прем...ера, та...минловчи, почтал...он, суб...ек-тив, суд...я, та...сис, скул...пгор, та...сир.

II. 1. Мамлакатимиз ғоят улкан ақл-заковат, ма...навий ва моддий имкониятларга эга. (И.Каримов) 2. Ижод қийин, мас...ул, завқли, шунинг учун ҳам ижод деб аталади. (Ас.М.) 3. Деразада чирок шугъласи ялт этди... (Стендаль) 4. ... Бу куй ва ашулаларни Ҳалима опадек чинакам санъаткорлар... ижро этмоғи шарт. (О.Ё.) 5. Сизнинг истеъдодингизни биламан, сизга ҳурматим ҳамиша баланд. (О.) 6. Ҳаётимдаги энг қисқа, лекин энг масъуд онлар эсимга тушиб кетди. (О.Ё.) 7. Ким яна кўпроқ несъматга, яна баландроқ шуҳратга, яна олисроқ манзилларга интилмабди! (X.F.) 8. Отақўзи дафъатан вулқондай қайнаб келган газабини зўр-базўр тўхтатиб колди. (О.Ё.)

54-**маишқ.** Гапларни ўқинг, қўшимча кўшилиши билан ўзакда ўзгариш ҳосил бўлган сўзларни аниқланг ва уларнинг қайси имло қоидаси асосида ёзилганини тушунириш.

1. Синовларда мен чиникдим, касамимга содикман. (*Ш. Руставели*.)
 2. Иккови вальсга ракс тушиб, шамолдай гир айланиб турганларида, оёғи кимгадир тегиб кетди. (*С. Назар*.) 3. Танаффусга чалинган кўнғирокнинг кети узилмасданоқ, аудитория зшиги ланг очилди-ю, ўқитувчи билан изма-из болалар йўлакка окиб чиқишди. (*С.Ан.*) 4. Ётоғига қайтиб кирганда, Ҳамиданинг жарангдор, шўх товуши кулогин тагида ҳамон янграб тургандай туюлди. (*С. Ан.*) 5. Иссиқ овкат, чой-пойларимиз шуларнинг бўйида. (*Ж. Абд.*) 6. Мунаввар октябрнинг бошларида Ҳамидаларникига яна бир келганида, Йўлдош синглиси билан уни ... боғ сайлига олиб кетди. (*С. Ан.*) 7. Мунаввар энг яқин дўстини тўсатдан учратгандай ўрнидан туриб кетди. (*С. Ан.*) 8. Уни бундай кийноқдан факат кўнғироккина кутқаради. (*С. Ан.*)

55-машиқ. Ўқинг. Ушбу матида қандай график воситалар қатнашганини тушунтиринг.

1. Ахир, турмуш қўлмак сув эмас, окиб турган бир дарё-ку! (*О.Ё.*)
 2. Арасту ҳаким айтади: “Тўғри сўзлаб, тўғри ишлаб вафот этиш ёлғончи бўлиб узок яшашдан кўра хайрлидир”. 3. Ия, куёвбола, қаёқларда юрибсиз? (*Э.Аъзамов*) 4. Тўй, ёр-ёр, қўшиқ, куй авжида. Тўрда йигит билан қиз. Бугунги тўй уларники. (*М.Бобоев*) 5. Архитектура – одамнинг диди, завқи, маданиятига боғлиқ бир санъат. (*О.Ё.*) 6. Ҳар бир одамда 50 миллиарддан зиёд асаб толалари мавжуд. (*Ҳ.Шайхов*)

56-машиқ. Қисмлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган сўзларни имло қоида­сига мувофиқ (кўшиб, ажратиб ёки чизикча билан) ёзинг.

I. Шу аснода пайва­ста/қоп, шалпанг/ қулок, бармоқларида бинафша/ранг сиёх доғлари бор, ориқкина йигитча – идора секретари пайдо бўлди ва машинада ҳозир бир киши келиб, Раисани кутиб турганини билдирди. (*О.*) 2. Идорада прав­лени­снинг ўзга аъзолари ҳали тўпланмаган эди. Раис қўлларини орқага қўйиб, катта кўрада унга/бунга кўз ташлаб, от/боқар ё аравақашлар билан у/бу тўғрисида сўзлашиб, кимларни қойиб, кимни мақтаб аста юра/бошлади.

Ўқтам бўш хоналардан бирида осма/лампа остида газета ўқир экан, лабида папирос, чаккасида атир/гул Насимжон кириб келди ва колхознинг бутун ташвиши гўё ёлғиз унинг зиммасида бўлиб, бениҳоят чарчагандек ўзини стулга таппа ташлади. Ўқтам маънодор илжайиб қўйди-да, ўқийверди. (*О.*)

II. Тош/бака, оч/сарик, ис­сик/совуқ, ой/болта, азоб/уқубат, дам/бадам, айик/товон, арз/дод, амалий/назарий, бешиқ/терватар, бир/зумда, бой/ўғли, бўлар/бўлмас, бир/томонлама, умум/таълим, афсус/надомат, дев/комат, дов/дарахт, гул/даста, касб/кор, ним/пушти, ним/ранг, оёқ/ости, орзу/умид.

57-машқ. Ўқинг. Берилган сўзлар ва гапларда бош ҳарфларнинг қўлланиш ўринларига эътибор беринг, уларнинг бош ҳарф билан ёзилиш сабабларини тушунтиринг. Яна қайси ўринларда сўзлар бош ҳарф билан ёзилади?

1. Австрия, Амударё, Арслонбоб, Бекобод, Баликчи, Бразилия, Бойсеун, Бурчмулла, Бухоро, Бўстонлик, Вашингтон, Европа, Жиззах, Ирок, Каттакўрган, Осиё, Токио, Уйчи, Чирчик, Бўзсув.

II. 1. Ислом Каримов миллий истиқлол мафқурасининг аҳамияти хақида тўхталиб: “Янги мафқуранинг асл мазмуни - янгича, эркин фикрлайдиган, мутелик ва журъатсизлик туйғусидан мутлақо холи мустақил инсонни тарбиялашдир”, деган фикрни билдирди.

Дарҳақиқат, ҳар бир халқнинг, ҳар бир давлатнинг келажаги ўз юрти, халқи ва Ватанини севувчи, эъзозловчи, уларга садоқат билан хизмат қилувчи оқил, фидойи, ватанпарвар ёшларга боғлиқ бўлади.

Қалбида ватан туйғуси кучли бўлмаган кишиларда қатъият, собитлик, мустаҳкам эътиқод ва ирода бўлмайди. (*“Қонун ҳимоясида”* журн.)

2. Мустақиллигимизга, тинчлик ва хавфсизлигимизга тажовуз қилаётган диний экстремизм ва терроризмга қарши курашга қаратилган қонулар ижроси назоратига устувор аҳамият берилди. Масалан, 1999 йил 16 февралда Тошкент шаҳрида, 2000 йилнинг ёзида Сурхондарё вилоятининг Узун тумани, Тошкент вилоятининг Бўстонлик туманида террористик ҳаракатларни ташкиллаштирган Тохир Йўлдошев, Жума Ҳожиев ва бошқаларга нисбатан (жами 12 нафар шахс) Ўзбекистон Республикаси ЖК нинг тегишли моддалари билан айблаш юзасидан жиноят иши бўйича тергов ҳаракатлари тамомланиб, иш Ўзбекистон Республикаси Олий суди томонидан кўриб чиқилди. (*“Қонун ҳимоясида”* журн.)

58-машқ. Ўқинг. Керакли ўринларда кичик ҳарфлар ўрнига бош ҳарфларни қўйган ҳолда гапларни кўчириб ёзинг; нима учун шундай ёзилишини изоҳланг.

1. Ўрта Осиё қобраси энг катта заҳарли илонлардан биридир. Унинг узунлиги икки метргача боради. (*“Ғунча”дан*) 2. Биз ватанимизнинг келажаги порлоқ эканига ишонамиз. (*И.Каримов*) 3. Мени кутаётир ажиб келажақ, у менинг иқболим, менинг бахтимдир. (*А.Орипов*) 4. Азиз ватандошлар! Бизнинг аждодларимиз хамиша узокларни кўзлаб яшаган. (*И.Каримов*) 5. Ошнам: “дунёда энг азиз, энг қимматли нарса нима”, - деб сўраб қолди. Мўйсафид ҳамроҳимиз жавоб берди: “инсон ва унинг вақти”. (*Ё. Ш.*) 6. Мен Муҳаммад қабир нодиршоҳ билан гаплашиб олишим керак! (*Ҳ. Шайхов*)

59-машқ. Қуйидаги ўзлашма сўзларни ўкинг. Улар таркибида қўлланган “о” ҳарфи қайси ўринларда “а” тарзида, қайси ўринларда “ў” тарзида талаффуз қилинишини айтинг, сабабини изоҳланг.

Алой, аудитория, аэропорт, балкон, барометр, баскетбол, бегемот, бензоколонка, бинокл, блокада, бойкот, бокал, бокс, болт, бронхит, бронза, вагон, вертолёт, гармон, гастронорм, глобус, горизонт, завод, звонок, интонация, ипподром, колбаса, колонка, комедия, компас, компот, компресс, конверт, конкурс, консерватория, контрамарка, коридор, корпус, косметика, космодром, котлет, кофе, кофта, лаборант, логика.

60-машқ. Орфоэпик норма асосида ёзилган сўзларни ўкинг. Уларнинг орфографик нормага мос шаклини ёзиб, қайси товуш-харфлар ўзгарганини тушунтиринг.

Н а м у н а : айла~~м~~ма – айла~~н~~ма...

Айламма, ағокчи, мармалат, бохча, маскирўфка, бадбах, баджаҳил, негатиф, нетрал, бегана, бесавир, аригинал, арнамент, говда, гурич, пасажир, петсавет, дасгоҳ, дойимий, дониншман, рафинат, рени ен, ёмбош, ётоххона, тварок, тўнна, трикотаж, турис, жавир, жаҳонгир, жура~~т~~, участка, фортгичка, инггичка, ишқивоз, чимпийон, шифанер, итгампофка, каллақант, каннайчи, лўгтивоз, майишат, эканамис, накорат, наймол, пўслоғ, расим, тамбих, таншов, телва-тескари, узир, уски, шовкат, шойир, ихтиром, ғоввос, ҳусин, қулип.

61-машқ. Абдулла Қаҳҳорнинг «Санъаткор» хикоясидан олинган парчани ўкинг, персонаж нуткида йўл қўйилган лексик, грамматик, орфографик хатоларни аниқланг.

...Санъаткор ўзича бўғилиб: ... Ўзи билмайди-ю, менга ўргатганига куяман! Артист культурний одам, гапни адабий қилиб айтади – «бўлса, бўлмаса» дейди. Пожарний «гутуртни ерга ташламанг» деди, режиссёримиз эса «гутуртнинг ерга ташламанг» деди. Қандай чиройлик! Пожарними, пожарнингми? Шошма, нима учун пожарни? Пожарни, албатта! (А.Қ.)

62-машқ. Берилган текстни ўкинг. Персонажлар нуткида учраган дефектларни аниқланг ва бундай нуксонлар қандай шароитда, қайтарзда рўй берганини изоҳланг.

Хорда Мухановнинг қўлини қисди, майини қулимсираб, чучук тилда гапира бошлади: «Шиздек тажғибали штгате~~к~~ билан танисганимдан хугшандман, генегал, Андижонда шиз ҳақда кўп эснтганмиз...». – Кичикиб қоламани, деб қўққан эдим, – деди нафаси тикилиб Ирина. – Жаноби Монштлов, Ишак шизнинг больсевички хийлашига исониб

колисингиздан кўкан эди.. Муханов Ишак сўзини эпитетиши билан хахолоб кулиб юборди.. Монстров билан Ирина унга хайрон бўлиб қараб қўйинди., «Қайси эшак ҳақида гап кетганини билолмай доғдаман?» Хорда кип-кизариб кетди. Монстров мийғида кулди: «Ирочка “с” харфини яхши талаффуз этолмайди. Гап Андижон эсрларининг раҳбари Исаак Абрамович Ганипшевский ҳақида боряпти». – “Заҳални мен тошиб келяман, – деди Ирина чучук тили билан – аптекалалда танисим бол”. – Баракалла, Ирочка. Шу бугунок аптекалардан ҳамма стрихинини, маргумулци, цианистий калийни кўтара олиш керак. (С. Калмиков.)

63-машқ. Ганларни ўқинг, болалар нутқида учраган камчиликларни аниқланг. Бу камчиликлар қайси фонемаларни нотўғри талаффуз қилиш натижасида рўй берганини тушунтиринг.

1. Улар ўзларининг кечагина «нишни» бўлганликларини унутиб: «Апа, нишни, маида нишни! Саидамас – маида!» – дейиша ... чуғур-чуғур қилишарди. Умри: «Сизлардаям «нишни» тилиб белийми?» – деса, улар: «Йўқ, бизда топтов, бизда топтов!» – деб чувурлашди. (Х. Н.) 2. Ўшанда энди тили чика бошлаган боладан отини сўрасалар, «Умми» деган. Шу шу Умри бўлиб кетган. (Х. Н.) 3. “Дада, - кувониб, мактаниб деди Юлдуз, – мапа кўйлагимни қаранг, енгги. Аттасдан. Лям тикиб берди”. (О.) 4. «Хўжайинжон»нинг нури дийдалари Қиёмхоновга жуда ўрганиб қолишганди. Уни кўрди дегунча «амаким телдила», – деб бўйнига осилишарди. (Э. Носиров.) 5. – Вой-вой.. Манавини қаранглар-а. Худди кўғирчоқка ўхшайди-я. – Қўйчоқмас, – деди ўйинчи қиз аразлаб. – Қўйчоғим уйда. (Ш. Тошматов.) 6. – Дийиктий ая! Эй, дийиктий ая! Саодатхон ўғирилди. 4-5 ёшлар чамасидаги бир қиз... югуриб келарди. (С. З.) 7. – Буни ким берди, қизим? – Битта тиши. Хуятда, – қизча кўли билан орқа томонни кўрсатди. (С. З.) 8. – Мулла амаги, дўхтий чақийиб бейинг. – Тили чучук қора бола пиллапоя устида турарди. (Мирм.) 9. Сочи жишгалак кўй кўз Ольга: «Дадам мени яхши кўяди, дадам куғуйчоқ апелади, тойчаям апелади, этада...» – деб жавраб отасининг оёғи остида ўралашар эди. (М. Г.) – Татта бўладими? – Бўлади. Жуда катта бўлади. – Тағин этамиз, дада. Ўзим ушлаб туяман. – Хўп, ўғлим, тағин экамиз. Ўзинг ушлаб турасан.. – Дада, бу ҳам мапити, о? – Саники Аҳмаджон, ҳаммаси саники! (Й. Шамширов.)

64-машқ. Жуфт-жуфт қилиб берилган сўзларнинг товуш таркибига эътибор берган ҳолда уларнинг маъноларини изоҳланг.

Ёғду – ёғди, курд – курк, насаб – насиб, ниҳон – ниҳол, жоди – жоду, сўка – сўта, мажоз – мижоз, олча – олчи, жуда – жудо, малай – малак, рух – руҳ, орден – ордер, йирик – йирик, совун – совут, жужун –

жужук, оким – окин, муртад – муртак, соп – соф, тобла –табло, нуфуз – нуфус, оғу – оху, янга – янги, бурж – бурч, сохта – сўхта.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ. ФРАЗЕОЛОГИЯ

Сўз ва унинг маъноси

65-мишқ. Сўзларни ўқинг. Ҳар бир сўзнинг лексик маъносини, номинатив(номлаш) хусусиятини изоҳланг.

Ажрик, айвон, амаки, ари, асов, ўпта, барваста, мен, бастакор, аввал, бахил, баҳс, бедана, безатмоқ, билдирги, аллаким, бурро, бўрон, вергул, герб, гўзал, дардчил, диёр, мана шу, димламоқ, доим, доно, дум, дубулға, етмак, етмиш, ечинтирмак, ёйик, ёнғок, ёппасига, жадвал, жиян, жиддий, жилға, жусса, зиёфат, зироат, зикна, зубр, иккинчи, илжаймоқ, инжиқ, инъом, ирkit, истиклол, итоаткорона, йўғон, калит, калтафаҳм, кашта, кейин, кимёгар, кўп, ҳеч ким.

66-мишқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини изоҳланг.

1. Фарзанд умр боғида Ҳаётдек азиз, ширин. (*Г.Сайдашев*)
2. Тўхматнинг оёғи қиска, узокка бормайди. Ҳақиқат тўк данак, кўмса ҳам кўкариб чиқади. (*Шухрат*)
3. Меҳнат билан тошилган нон беминнат бўлади.
4. Қаҳрамон ота, жасур ўғил, жафоқани она, ҳижронзада каллик, хурматли ёлгорлик олдида узок бош эгиб гурдим. (*С.Аҳм.*)
5. Ярамас, фосик одамлар билан суҳбатдош бўлиш илонни асрашга ўхшайди. Илон ҳар қанча асралса ҳам, заҳари ва зиёни қамаймайди, балки кўпаяди. (*“Оз-оз ўрганиб доно бўлур”*)

67-мишқ. Матнларни ўқинг. моносемантик сўзларни аниқланг ва қайси соҳага оидлигини айтинг.

I. Бактерия ҳужайралари массасининг асосий қисми оксил ва нуклеин кислоталаридан ҳосил бўлган цитоплазма ва ядродан иборатдир. Оксиллар жуда мураккаб органик моддалар бўлиб, уларнинг молекулалари юз ва минглаб атомлардан тузилгандир. Оксиллар таркибига углерод, водород ва кислородлардан ташқари азот, олтингурут ва баъзан фосфор ҳам қиради. (*К. Е. Шариков.*)

II. Маҳмуд Кошғарий йирик фонетист сифатида ҳар бир товушнинг алоҳида ўрганиб, уни физиологик ва акустик томондан тасвирлади. Товуш ва ҳарф орасидаги муносабатга тўхталиб, араб ёзув системасидаги ҳарфларнинг туркий тиллардаги мавжуд товушларни ифодалаш учун старли эмаслигини кўрсатди...

Маҳмуд Кошғарий сўзларни уч туркумга ажратади. Булар: от, феъл, ёрдамчи сўзлар. Маҳмуд Кошғарий кўпгина аффиксларнинг маъно ва функцияларини кўрсатиб берган эди. Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. (С. Усмонов.)

III. Алишер Навоий катта бадий ва илмий асарлари қаторида махсус лингвистик асар ёзганиги барчага маълум.

Навоий эски ўзбек тилининг морфологиясини яхши анализ қилди. Масалан, у феълнинг ўзлик, ортгирма ва биргалик нисбатларини, равишдош шаклини, кўмакчи феъл ёрдамида тузилган мураккаб феълларни, сифатнинг ортгирма даражасини ва кучайтирма шаклларини, айрим сўз ясовчи аффиксларнинг маъноларини кўрсатиб, уларни мисоллар билан изохлаб беради.

Навоий эски ўзбек адабий тилининг фонемаларига, айниқса, унлиларига ҳам аҳамият берди. (С. Усмонов.)

68-машиқ. Гапларни ўқинг, ўз ва кўчма маъноли сўзларни аниқланг. Кўчма маъноли сўз иштирак этган гапларни кўчириб, маъноси кўчган сўзларнинг тагига чизинг.

I. 1. Агар дерлар кўнгул ёш бўлса, Оқ соч ўзи бир хусн эрур. (Ш.) 2. Оксоч ҳар балони эплайди, хумпар, найраңдан шайтонга дарс беради. (О.) 3. Аввал ўз болаларини ва жигарларини ок подшоҳ кўшинига юбориб кўринглар-чи. (С. Қалмиқов.) 4. Юзим чайдим чиройингта, ойингта... (Қўшиқдан.) 5. Ишонмасдан қарарди Дўндик, гўзал юзларга. (Мирм.) 6. Кечкурун у мактабга келганда, кечанинг тантанали қисми тугаб, ўйин-қулги авжига чиққан эди. (Ў. У.) 7. Қарим йўлда борар экан, қулоғига Бибининг овози эшитилди. (Н. Бирюков.) 8. Бу сувнинг қулоғига яқин, текис ер эди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 9. Бир самовар билан бир неча чойнак меники бўлди. (С. А.) 10. Отларни саройга боғлаб, ўзлари самоварга киришди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.)

II. 1. У йил охирида хизмати учун бойдан маълум миқдорда туёқ олади. Бу йилги оладиган туёғи ҳам номаълум. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 2. Отларнинг туёқлари... каттиқ ердан... тошларни тарақлатиб кетар эди. (С. Б.) 3. Мана менам сув тўла ариқ лабида қуруқ лабман. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. Бармоғимнинг тирноғи этидан ажраб кетди. (Н. С.) 5. Хушрўй битга-ю битга қизи. Бефарзанд ўтдим деганда кўрган тирноғи. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 6. – Сизлар менга ишонаверинглар, – деди Носир мамаш оху кўз йигитга чой узатиб... – Сиз Ҳайдарбек эмассиз! – деди бургут кўз йигит. – Бу ёғи энди ўзларингизга боғлиқ. Тўғри юриб, бечорачиликни бўйинларингизга олсаларинг, ошларингни сйсизлар. – Бўлмасам-чи?! – деди Носир мамаш сўзини кесиб бургут кўз. (Н. С.)

69- машқ. Ўқинг. Метафора йўли билан маъноси кўчган сўзларни аниқланг. Гапларни кўчириб, маъноси кўчган сўзларнинг тагига чизинг ва маъно кўчиш хусусиятини изохлаш.

1. Йўлдошбой сой ёқасидан пастга томон қиялаб юрди. (Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 2. ... Икки кўзи ҳар нав моллар билан тўла хуржунни елкага ташлаб, ...инкиллаб кирди. (О.) 3. Чарчамаган бўлсангиз «Наутилус»нинг қуйруқ томонига юринг. (Ж. Верн.) 4. Дарҳақиқат, сув ости кемасининг тумшук қисмини кўриб бўлган эдим. Кеманинг ўртасидан тумшугигача жойлашган хоналар ўз тартиби билан куйидагича эди... (Ж. Верн.) 5. Булбулларнинг дудоғидан учган навони Кўшиқларим канотида олиб келтирдим. (Э. В.) 6. Тоғларнинг этагидан учиб майсага етар. (Мирм.) 7. Куёш ботиб кетди. Бир тутам нури Варрак думларига илашиб қолди. (Шукрулло.)

70-машқ. Метонимия йўли билан маъноси кўчган сўзларни топиб, изохлаш.

1. Бутун вужуди билан Берилди у ўқишга. Ҳар кун олиб папкасин, Қатнар у “Навойи”га. (Мирм.) 2. Кўзимнинг олдидан ўтадур ғамгин Навойи тобутини кўтарган Ҳирот. (А.Эшоннов) 3. Сиз ҳам узок яшайсиз, юзга кирасиз. (Шухрат) 4. Бутун қишлоқ бизни сўзлайди, Тўйимизни доим кўзлайди. (Х. Ғ.) 5. Дод дейман! Маҳаллани бошимга кўтараман. (Х. Ғ.) 6. Бир «Опа-доктор» деган Ёқиб қолганди халққа; Ярим Тошкент танирди. (Мирм.) 6. Қош қорайгач, барча йиғилади: Мактаб, ферма, ҳамма хонадон... (Мирм.) 7. Зал гуриллаб кулиб юборди. (А. Қ.) 8. Лондон хушчақчақ бир куйни эшиттирарди. (Ю. Семёнов.) 9. Бешинчидаги Аноргулли айтсанг-чи, ҳар кун и юз етмиш беш килограммдан тertia-я. (А. Муҳиддин.) 10. – Сизнинг келишингизни эшитиб, бутун Марғилон кўчиб чиқди. (Х. Нуъмон, А.Шораҳмедов.) 11. Қишлоғимиз асосан боғдорчилик чорвачилик билан шугулланар эди. (Э.Аъзамов)

71-машқ. Кўчиринг. Метонимия йўли билан маъноси кўчган сўзларни топиб, тагига чизинг, унинг метафорадан фарқини тушунтиринг.

1. «Чўл кездинг»,–дебсиз,–мунча? Не дер эшитган кулок? (Мирм.) 2. Саккизда эдинг, ўн олтига қадам қўйдинг. (Х. Ғ.) 3. Улуғ қабрининг устида Ҳирот йиғлади. (О.) 4. Залнинг бутун нигоҳи, бутун эътибори бошқа томонга кўчганини сезганда ҳам, ...тўхтамай гапирарди. (А. Чаковский.) 5. Тил билан дил бошқа-бошқа бўлмасин, Эгри қўллар бизни алдаб юрмасин. (Х. Ғ.) 6. Менга лаззат берар шашмаком, ялла, Тўйчи хофиз куйи, Чайковский, Бах. (У.) 7. Госпиталь шу тарафга ёрдамчи хўжалик қилмоқчи. (С. Аҳм.) 8. Спорт майдонининг этагида эса катта ҳовуз бўлади. (Х.Ғ.) 9. Қишлоқ уйғонмоқда, ҳар жой-ҳар жойда

мўрилардан тутун чиқмоқда. (Л. Ш.) 10. Олижанобликни кутлар ер юзи, Қурбонсиз бўлмади ва лекин яраш... (Мирм.)

72-мишқ. Гапларни ўқиб, кўчма маъноли сўзларни аниқланг. Синекдоха йўли билан маъноси кўчган сўзли гапларни кўчиринг; маъноси кўчган сўзнинг тагига чизиб, унинг метонимиядан фарқини тушунтиринг.

1. Қувнок тонгнинг олтин бўсағасида Тонгни кутар қувнок минг-минг кўз. (Мирм.) 2. – Қанақа ташвишни айтяпсиз, оксокол? (Х. Н.) 3. Эгизакни кўп туғар кўйлар, Кўпаяди сурувда туёк. (Мирм.) 4. Ҳошим зўр, Эргаш полвон ва бошқа кинғир оёқларнинг ишлари Ҳайдарбекка аён. (Н. С.) 5. – ... Кулингиздан қоладиган ёлғиз тирнок бу. Ишқилиб мендан кейин етимлиги билинмасин! (Й. Сулаймон.) 6. Қийғинг учуда сен кўтариб келган тўртта олма ейман деб турган саккиз оғизга нима бўлади. (Х.Ф.) 7. Эшитган кулок нима дейди? (Х. Ф.) 8. Уқубатли кунларни Энди кўрмасин бошлар. (Мирм.) 9. Алло, ҳозир Тошкент билан гаплашасиз, – леда телефонистка. (Ё. Ш.) 10. Йўли менга беш кўлдек равшан бўлди. (Ё.Ш.)

73-мишқ. Ўқинг. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топинг. Сўз маъноси қайси йўл билан кўчганлигини изоҳланг.

1. Сурхонбой зал этагида тик туриб болаларини узундан-узук дуо қилди. (И. Р.) 2. Оёқда оғир этик Асфальтда гарақларди, Солдатлар этигидек Тумшуғи яракларди. (Мирм.) 3. Бир ошнам «шеър» ўқиб, чапак чалмаса, залга ўшқирибди – «талант» эмиш у... (Мирм.) 4. Сен ўзинг гўзалсан, эй Ўзбекистон, Богимиз хуснига жаҳон бокмоқда. (Мирм.) 5. Шинелни ечмасдан фронтдан тўғри Завод кучоғига отилдинг тетик. (Ш.) 6. Игна захрин мендан сўраманг, Тоб берганман не захматларга. Ўттизга кирсам ҳам чўчиб тураман, Кўзим тулса оқ халатларга. (Э. В.) 7. «Акамдан битта-ю битта шу тирнок қолди», – деди: у. (Й. Сулаймон.) 8. Модомики маслаҳатни мендан эмас, маҳалла қора кўзларидан сўрамоқчи экансиз, сўранг, қани булар нима дер эканлар. (Н. С.) 9. Ойга учаётган космонавт агар сўраса не китоб олишни, у дам – Навоий-ю Пушкин, Гафуру Тагор Ва олиб уч дердим Тихоновни ҳам. (Мирм.) 10. Қизнинг меҳрини, илтижосини сезган саман от булоқ бошида бўйин эгиб туриб берди. (Х.Ф.)

Сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кура турлари

74-мишқ. Кўчиринг. Ажратиб кўрсатилган ономим сўзларнинг маъноларини изоҳланг.

1. Айшингизни суриб юра берасиз. Пахта ҳар йили юз! Пилла юз. (А. Қ.) 2. Майин кулимсар юзи, Тажангликлардан йирок. (Мирм.) 3. Дунёда бор экан ҳар нарсага чек. Бемаъни умрингга бир оз кайғу чек.

(*F. F.*) 4. Тегирмончи Розик деган чол, Чолнинг юзи, кўзи доим ун. (*Мирм.*) 5. Додлай десам чикмас ушим, Нима қилдим, нима қилдим?! (*М.Бобоев*) 7. ... бир масаланинг ҳали учун кошнингизга келган эдим. (*О.*) 8. Бу атрофда ҳали кўп изғийди у. (*О.*) 9. Яна бир касб этган бахтим сизсиз, азизим. 10. Майли, лекин бирон мажлис сизсиз ўтса нима бўпти? (*О.*)

75-машқ. Ўқинг, омоним сўзларни аннклаб, маъносини изохланг.

1. Бир вақт Боғдод халифаси саройининг етукли дабири билан учрашганим бор. (*К. Мусеева.*) 2. Доно мударрнсимизнинг ўзи ҳам... ҳали бирон бор киришга муяссар бўлолмаган-ку! (*К. Мусеева.*) 3. Мен дўзахнинг қоқ ўртасида бўлдим, ундаги ҳаётнинг «лаззатларини» тотиб кўрдим. (*К. Мусеева.*) 4. Аяброқ ўт сочишди, шекилли, ҳар қалай, бир кўлимдан ажрасам-да, тирик қолдим. (*Н. Т.*) 5. Қовжираган тутам ўт бўлган унга палослар. (*К. Ҳ.*) 6. Мўрилардан тутун буркади, Гур-гур ёнар қоқ гўзапоя. (*Мирм.*) 7. Юрагингда бўлса ўт, Бизга киё бокиб ўт. Агар кўнглинг бўлмаса, Майли бағрим ёкиб ўт. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 8. Йиғилган пулларни яктагининг кийик чўнтагига солиб, хайрлашиб жўнади. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 9. Хўб ярашган қонқора мийик, Белидадир шохидан кийик. (*О.*) 10. Уни эшитишдан кўра қулоқларим том битгани яхши. (*К. Мусеева.*) 11. Чакка ўтар – эски том. Босаман деб кўрқитар. (*Мирм.*) 12. Столида турар қалин томлар... (*Мирм.*)

76-машқ. Ўқинг. Омонимларни тониб, турини (омошакл, омофон, омограф) айтинг.

1. Семурғ деди: «Эй ботир, Кел энди ўрнингдан тур!» (*Ҳ. О.*) 2. Жюри сизларга ўзининг қуйидаги биринчи тур саволларини юборади. (*Б. Эргашев.*) 3. Бинафшалар, ранго-ранг гуллар, Шиша каби зангори кўллар, ...Ҳаммаси бор, ҳаммаси маъмур. (*Ҳ. О.*) 4. Баҳор чоғи бутун табиат гуллар, Ғунча каби очилади кўнгишлар. (*Ҳ. О.*) 5. Мактаб биноси ёнига етганда, кизи Ляълига дуч келди. – Идорага уч, сенга ҳам пул катта. (*Ш. Тошматов.*) 6. Ҳосил оламиз дер эканмиз, ҳар қуни уч маҳал овқат қилишни қанда қилмаганимиздек, экинларни ҳам бир кун эмас, бир соат ҳам кечиктирмасдан суғориб туришимиз керак. (*Ч. Айт.*) 7. Абдулхай, ўзинг ҳам тўрга ўт, болам. Бемалол ёнбоилайверинглар, ўз уйларинг. (*Э. Носир.*) 8. Маматали тўрга тушган беданадек кўп уриниб кўрди. (*И. Содиқов.*) 9. Мехмонларга кўп ёқар, Қандай саз бу эл рақси. (*Мирм.*) 10. Уни баён қилишда Саз ҳам йиғлайди ёмон... (*Мирм.*) 11. Минора баланд, зинапоялари тик, ўй-хаёллар эса зилдек оғир эди. (*С.Б.*) 12. Феруза йўл-йўл тик кўрпачада маънос ўтираркан, онасига юмшқоқина жилмайди. (*Ҳ. Г.*) 13. Гапга яна гап улар, ўзаро суҳбат

гуллар. (Қ. Ҳ.) 14. Сўнг золим хонга улар Танитдилар Дархонни. (Ҳ. О.) 15. – Умридан шунча узок бўлгандан кейин... умри узок бўлади-да, – деб сўз ўйини қилди. (А. Қ.)

77-машқ. Гапларни ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг омонимларини топинг.

1. Хон шу кечасиёқ кампирга **чопар** юборди. (С.Аҳм.) 2. Дилдор югуриб бориб Давлатбахтнинг хонасидан ғижжак, танбур, **лаф** келтирди. (О.) 3. Белни алдаб-алдаб ишга солмасак бўлмас. (С. Аҳм.) 4. Мен иккинчи **ранг** ҳарбий врачман. (А. Чаковский.) 5. У туртиниб, плашчининг **бари** буталарга илиниб, ...хансирарди. (Ч. Айт.) 6. Соғиниб кутдим, ёшим маржон бўлиб. (Ҳ. Ғ.) 7. Баъзан унинг **орган** чалаётганини эшитар эдим. (Ж. Верн.) 8. ...Унга мусикийдан дарс бериш учун жазирамада, **қоқ тўп** пайтида пиёда бориб-келиб турса – бу қанақа муҳаббат бўлди. (Р. Заҳир.)

78-машқ. Қуйидаги омоним сўзларнинг маъноларини изоҳланг, улар иштирокида гаплар тузинг.

Курак, кунда, кўза, май, мансаб, нор, ол, орт, оч, оша, ошиқ, палак, пар, сеп, сон, сур, така, ром, тер, товон, тириш, ток, туз, тўп, чанг, чоп, кази, қий, қил, қирқ, қор, қув, қўй, қўш.

Изоҳларингизни “Ўзбек тилида омонимларнинг изоҳли луғати” билан солиштириб кўринг.

79-машқ. Шакли бир хил, вазифаси ҳар хил аффиксларни аниқланг, уларнинг турини айтинг.

I. 1. Бу гулларнинг умри қисқа, олингиз, Икболингиз минг йил этсин давомлар. (Ҳ. Ғ.) 2. Бола очиб бемалол Боғларида ўсдимиз. Улар бизга жонқуяр, Саховатли дўстимиз. (Қ. Ҳ.) 3. Меҳмонхонада, ўз хонамиздамиз. (Э. Хэмлингсвэй.)

II. Ўзбекча–қизча; ҳайқир–учқур, сувса– борса, борай – кучай; йиғиқ – тортиқ; босма–босма; тугма – тугма; тортинчок – кўзичок, сувсиз–студентсиз; балиқчи – балиқчи, ўқидим–ўқитувчим, чиқинди – ювинди, супурги – ёзги.

80-машқ. Товуш тизими жиҳатдан бир хил шаклланган сўзларни топиб, маъноларини изоҳланг.

1. Тушма қаллоб тўрига, Ўтқизса ҳам тўрига. Одам қовун эмасдир, Қараб билсанг тўрига. (Ҳабибий) 2. Баъзилар бор гўё хўл ўтин, Тутаб ёнар, кўрмайсан ўтин. Янгиликка қайишмас сира, Хоҳ буюр-у, хоҳ ўтин. (М.Мударрисов) 3. Қошларни тердириб қуя тортибсиз, Беқуя дўстлардан ўзни тортибсиз. Кўрганини қилгандек қуш уясида, Аянгизга сиз ҳам айнан тортибсиз. (Ямин Қурбон)

Бу сўзлар сўзларнинг шакл ва маъно муносабатига кўра қайси турларига киради?

81-машқ. Ўқинг. Синонимларни аниқланг, омонимлардан фарқини айтинг.

1. ...Кейин маскаёғ суртиб, ликобчага кўйди. (*Р. Заҳир.*) 2. У ликобчадаги устига сариеғ суртилган... икки бўлак нонни олиб, ея бошлади. (*Р. Заҳир.*) 3. Ёшлик – фундамент. ...Пойдеворни кийшиқ кўйсанг, иморат қулайди. (*Мирм.*) 4. Бориб онангни ва рўзгорларингни бу ерга олдириб кел. (*Ж. Зайдон.*) 5. Бўлмаса фармонингизни волидамга етказиш учун уйга боришга ижозат берсангиз. (*Ж. Зайдон.*) 6. Қўшин орқада қолиб кетгани учун, Темур илгари юрмай тўхтади. (*С. Б.*) 7. Боскинчиларнинг аскарлари тор тоғ чўлига кириб келган маҳалда, ерли аҳоли бу жойни тошлар билан ҳимоя қилган. (*С. Б.*) 8. Бир соҳиб иккала қўли билан йўғон асосига таяниб ўтирибди. (*Р. Заҳир.*) 9. Ўнг қўлида ҳассасини ерга тик-тик урганча чиқиб келди. (*Ж. Зайдон.*) 10. Жамила дастгоҳига комбинат гудок чалиб турган пайтда етиб келди. (*Мирм.*) 11. Станок устига кўнган чангни чўтка билан аргди. (*Мирм.*) 12. Бегона юртда, боласи дийдоридан узоқда армон билан кўз юмди. (*С.Аҳм.*) 13. Толибжон кўп машаққатларни бирга кечирган хотинини ёт эл тупроғида қолдирди. (*С.Аҳм.*) 14. Интиком ол! – дер эди. Ҳар гуноҳсиз оққан қон. Ўч ол!– дерди Маратга Ҳар тонг чиккан зар қуёш. (*Ш.*) 15. Бу қўшиқ билмайди недир тўсиқ-ғов. (*Ш.*) 16. Олам яралмишки, бандисан, осмон, Сукунат домига ўтмишинг асир. (*Г. Ж.*) 17. Ана бедазор. ...Дилни яшнатган йўнғичказор ҳам ўриб олиниб, ўрни шудгор қилиб қўйилган эди. (*С. З.*)

82-машқ. Синоним сўзларни аниқлаб, маъно жилвасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Саҳарлаб тураман, қутлайман тонгни, Бўйнимга осилар субҳ шамоли. (*Мирм.*) 2. Ел келтирар майин бир оханг. Яна олиб кетар нарига. (*Мирм.*) 3. Даламизда салқин шаббода елди, Ухла, жоним болам, аллаё-алла. (*Мирм.*) 4. Мартабадор шахсларни фуқарога тез-тез сиёсат қилиб, авом жоловини маҳкам ушлаб туришга ундарди. (*Мирм.*) 5. Элдан қўрққан қози кейинчалик уни бўшатиб юборди. (*Мирм.*) 6. Улуғ Гимннинг янғроқ оҳангини Олиб кетди тунги шўх сабо. (*Мирм.*) 7. Қовжираган палакларнинг у ер-бу ерида қолиб кетган сапчалардан узиб, чайлага олиб борди. (*Ҳ. Н.*) 8. Қани, бу ҳамакларни чанқовбосди қилиб турайлик. (*Ҳ. Н.*) 9. Сендан ҳеч сиримни яширмайман. (*А.Қ.*) 10. ...Аммам бояқишнинг ўғлини дадам мусофирлар, мардикорлар орасига кўшиб қўйди. Дадамда сира инсоф йўқ. (*О.*) 11. Баъзан уни ўқийман ошқор, Баъзан хуфийа – ғоятда пинҳон. (*Мирм.*) 12. Сиддикжон бунга мутлақо ишонмаса ҳам, Рўзиматнинг кўнгли учун ёқасини

ушлади. (А. Қ.) 13. Энди у бутунилай кўркмай ҳам қолди. (П. Т.) 14. Сиз асти хавотир бўлмаг. (Я) 15. Чой қоғозга ёзилиб, тўрт букланган хатни бой очди. (О.) 16. Мақтубнинг бош томониши ўқиганда Ҳомиднинг юзида кўрилган шодлик ўзгаришлари... ўрниши чуқур бир мулоҳаза олгандек бўлди. (А. Қод.) 11. Бу нома эртаси кун хонга юбориладиган бўлиб, бунга маҳсус киши белгиланди. (А. Қод.)

83-мишқ. Берилган гаплардаги синоним сўزلарни топинг, уларни синонимик қаторларга гуруҳлаб кўчиринг.

1. Тушида у бригада тракторига миниб, кабристон чеккасидан ариқ ўтказиш ниятида гўристонга йўл олган эмиш. (О.Ё.) 2. Унинг чекига Асака кўчасидаги дорихона тушиди. (С. Ан.) 3. Ҳилол кўксин ер ўғлига Ёстиқ этмиш пар. (Э.В.) 4. Мунаввар... Асака кўчасидаги аптекага қадам босмай кўйди. (С. Ан.) Ой сукут аро, Чексиз фазо оғушида ер ўғли ухлар. (Э.В.) Сўрар экан фурсат сархисоб, бенаф ўтган ҳаётинг учун вақт олдида берурсан жавоб. (Э.В.) 7. Биз очган ҳазина Ватанимизга арзирли тортиқ бўлади, деб умид қиламан. (Х.Ғ.) 8. - Шахматни ҳам олиб келай-а? - деди Шарифжон. (С. Қалм.) 9. Дадам сизга озгина совға бериб юбордилар. (Х.Ғ.) 10. Емакин кўпроқ ғамла. (К. Муҳеєева.) 11. Жуда яхши бўлади-да. Ондан кейин аччиқ-аччиқ чой ичиб, сагранж сурамиз. (С.Қалм.) 12. Тирикчилигимиз аввал қандай бўлса, ҳозир ҳам шундай. (О.) 13. Айтмайсиз ҳам, кўшни. (Х.Ғ.) 14. Айтиб бер-чи, қайси киз бурун севиб бўлган умид билан ёр. (Х.О.) 15. Иғни олиб келишга ақлимиз етибди-ю, хўраги тўғрисида ўйламабмиз. (Н.С.) 16. Елкангизни тутиб бизга, ҳамсоя. (Х.Ғ.) 17. Ўзимиз толқон, туршак билан зўрға кун ўтказиб турган кезимизда итга берадиган емишимиз йўқ эди. (Н.С.)

84-мишқ. Қуйидаги сўزلарни асос(доминанта) қилиб олиб, синонимик қаторлар тузинг ва уларни А.Ҳожиєвнинг “Ўзбек тили синонимларининг изохли луғати”дан текшириб кўринг.

Алоқадар, анқов, бахт, ватан, дангаса, жирқанч, иноқ, маош, ном, узоқ, озод, осмон, роҳат, сассиқ, соя, табрик.

85-мишқ. Қуйидаги сўزلардан синонимия қаторлари тузиб ёзинг.

Эгоист, баҳс, совға, танқис, яширин, ғалаба, ҳадя, ўғринча, тирриқ, мунозара, пинҳон, тортиқ, камчил, тортишув, армуғон, тахчил, худбин, хуфия, зафар, фирром, тухфа, махфий, беташвиш, танбал, наридан-бери, есир, маъруза, якка, кўмак, ёв, жусса, беғам, апил-тапил, дангаса, зулм, ёрдам, душман, гувоҳ, доклад, ғамсиз, бева, гавда, ялқов, ёлғиз, мадад, ғаним, шоҳид, истибдод, қайғусиз, шоша-пиша, ишёқмас, танҳо, ағёр.

86-машқ. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг синонимларини топинг.

1. Аспирантура йиллари кишлокқа келишнинг **сира** иложи бўлмади. (С.Аҳм.) 2. Қорли чўккилардан олиб келадиган бебош тошқин сув тўлқинларининг **қайналлада** вужудга келишидан жуда камдан-кам одам хабардор. (К. Мусеева.) 3. Нодиров **ликопчасини** куш гўштларига тўлдириб олди. (И. Р.) 4. **Туш** бўлай деганда хориб-чарчаб етиб келдик. (М.Бобоев) 5. Тўпикка урган кўм-кўк **йўнгичка** ўртасидан... йўл тушган. (С. З.) 6. Аммо жиддий манглай Фердинанд **Интиқомни** ўйларди ёмон. (Мирм.) 7. Бунда йўлбарслар пойлар, Келар чанқок охулар. (Мирм.)

87-машқ. Синоним аффиксларни аниқланг.

Кўмакчи – кўмақдош; сомсачи – сомсапаз; адабиётчи – адабиётшунос; чорвачи – чорвадор; суратчи – сураткаш; хизматчи – хизматкор; сутли – серсут; серхаракат – ҳаракатчан; беғубор – ғуборсиз; сезгир – сезувчан; билагон – билармон; нотинч – бетинч; мардона – мардларча; тириклай – тириклигича, айбсиз – беайб.

88-машқ. Бадий асарлардан синоним сўзлар катнашган 10 та гап топиб ёзинг.

89-машқ. Гаплар таркибидан антонимларни топиб, уларнинг антонимлик хусусиятларини тушунтиринг.

1. ...У ўзига керакли одамларни омон сақлаб колди, кераксизларни, аксинча, лагерга жўнатаверди. (Ю. Семёнов.) 2. Қани, айтинглар-чи, ўт билан сув шерик бўла оладими? (И. Р.) 3. Ҳазратов бундан ташида хурсанд бўлса ҳам, ичида хафа. (И. Р.) 4. Тожиҳон далада ҳам йигит, ҳам киз бўлиб ишлади. (Мирм.) 5. Ва лекин кўзларим олдида бирдан, Очди поёни йўқ яқин-йирокни. (З.) 6. Мен қанча маҳорат билан ёлғонни чин қилишга уринмай, Мушира буни сизди... (У. Н.) 7. Эрксиз ўтган бир йилдан Озод он яхши! (Ш.) 8. Икки томон ўртасида беомон жанг бормоқда, у ёмонлик ила яхшиликдир. (Мирм.) 9. “Обод шаҳарни хароб қилайликми ёки хароб шаҳарни обод қилайликми?” – дебди. (“Гулпарӣ”). 10. Энди сиз менга оға, мен эса сизга сингил бўлиб қолибман. (“Гулпарӣ”). 11. Зоримиз бор, зўримиз йўқ, жўнашингиз мумкин. (Мирм.) 12. Истибдод ўлигу, Истеъдод тирик. Шоҳ ижод тиригу Шаҳаншоҳ ўлик. (З. О.)

90-машқ. Антонимларни аниқланг. Аввал тўла антонимларни, сўнгра ярим антонимларни кўчириг.

1. Мева-чеванинг хўлидан қуруғи, қуруғидан хўли кўп. (И. Р.) 2. У ёш-яланг, қари-қартанг одамларга кўниккан... (Ш. Тошматов.)

3. Суюнганимдан эмас. куюнганимдан айтяиман. (С. Калмиков.)
 4. Севган кўнгил шоҳ бўлурми ва ёки гадо, Била олмадим. (Э. В.) 5. У билан Саодатхон неча йил бирга яшади, шодликни ҳам, кайғуни ҳам бирга тоғди. (С. З.) 6. Шу куни кечкурун ака-ука она олдида бу ҳақда яна гаплашишди. (Мирм.) 7. Шоир, сизга ижозат йўқ, кулолга бор! (Мирм.) 8. Кўпроқ эмас, камроқ ермиз. Ҳозир кулоллик ҳам ёмон эмас. (Мирм.) 9. Нима, ғунаи бўлиб сакраб юрсам соғу, мундок ётсам касалми? (Мирм.) 10. Хўл тарапани қалаб Пиширди ёғлик-ёвғон. (Мирм.) 11. – Кеча ёз эди, бугун -- киппа-киш! (У. Н.) 12. Гоҳ жуда узун, гоҳ жуда қалта кийим киярди. (Р. Заҳир.) 13. Еру кўкни тугиб кетган хитоблар. Магунинг овозини босиб юборди. (Ф. Купер.)

91-мишқ. Ўқинг. Антонимларни аниқланг; аввал ўзакдош, сўнгра турли ўзакли антонимларни кўчиринг.

1. Ақл турганда нечук қурол-ла гаплашмоқлик?! Нодонлар ёкалашар, донолар тил топишар. (Мирм.) 2. Бунда ёндош шодлик ва кайғу, Бунда ёндош висол ва фирок. (Э. В.) 3. Дадашева ҳакли, Дадашев ноҳақ, – деди Ҳазратов. (И. Р.) 4. Киши қаҳри тошни ёргандай, меҳри темирни эритади. (Шухрат) 5. Одамларга пок кўз билан қарасанг пок, нопок кўз билан қарасанг нопок кўринади. (С. З.) 6. Лайлакнинг кетишини эмас, келишини кутишади. (Н. С.) 7. Борар икки йўловчи – Бири – тонг, Бири – оқшом. (Мирм.) 8. Раҳбархоннинг онаси... хурсанд-нохурсандлиги номаълум вазиятда ўтирар эди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 9. “Салом, ўғлим, кел”, – деди. “Душман эмас, эл”, – деди. (Ҳ. О.) 10. Бор менинг кўзларга кўринмас йўрғам, Кифтида гоҳ шодман, гоҳида пурғам. Билолмаман манзилим яқинми йироқ, йўртади уйкиму уйғоғимда ҳам. (З. О.) 11. Унинг гапларидан бамаъни ва бемаъни жиҳатларни ақл тарозисиди синчиқлаб тортиди. (К. Мусеева.) 12. Дарё юзи тинч оқар, Нотинч бўлади туби. (Мирм.) 13. Ўғил-қизлари давлатида бирини ечиб, бирини кийиб юрган кампирларнинг ҳам уйда ўтиришга юзи чидамай қолди. (С. З.) 14. Уларнинг хотираси турли-туман ишлар билан банд бўлиб, дарров нозаруридан зарурини, кераксизидан кераклигини ажрата олмай қолдилар. (С. Б.)

92-мишқ. Қуйидаги сўзларнинг антонимларини топинг.

Ёғлик, соғлом, оға, ботирлик, меҳнаткаш, ёш-яланг, кайғу, ихтиёрий, кўпчилик, йироқ, само, истиқбол, азиз, прогрессив, иссиқ, қўй, юмшоқ, доно, захар, ақлли, кўп, кирмоқ, арзон, яширин, тўғри, паст, куйи, ибтидо.

93-мишқ. Антонимларни аниқланг. Улар ичидан жуфт сўз ҳосил қилиш мумкин бўлганларини ажратиб ёзинг.

На м у н а: *оқ-қора.*

1. Тошкентдан комиссия келармиш Окшн окка, қорани қорага чиқарадиган комиссия. (*И. Р.*) 2. Мушкетёрларнинг ғалабаси ёки мағлубияти уларга чексиз қувонч бахш этар ёки чинакам қайғуга соларди. (*А. Дюма.*) 3. Раис бўлса тун ҳам, кун ҳам ўйлади. (*С. З.*) 4. Тракторчи бўлсанг тўғри кўчани кўйиб, эгринга бурилганинг нимаси? (*А. Мухиддин.*) 5. Энди кундузларигина эмас, кечалари ҳам не вақтгача дарс тайёрлардим. (*И. С.*) 6. Йок дилни нопок қилмасни! (*А. Мухиддин.*) 7. Ёшнинг ташида бўлгунча ичида бўл, деган гап бор. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 8. Кўҳна дунё шу қадар қадимийки, унинг ибтидосига ҳам, интиҳосига ҳам етиб бўлмайди. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 9. Сиз кўнгли кўйган аёл доно ё бефаҳм, сохибжамол ё хунук, бадавлат ё камбағал бўлса ҳам, унинг сизга бахш эта оладиган ёки бу дан сизни маҳрум қила оладиган битта нарсаи бор: бу – унинг юраги. (*Г. Драйзер.*) 10. Чарх тенаётган акаси ёнига келиб... турди. Укаси руҳининг шастлиги Мирсадга ҳам ўтди. (*Мирм.*) 11. Газлар... зўр босим кучи билан суюк ва қуюқ ҳолатда снарядларга жойланарди. (*И. Т.*)

94- машқ. Ўқинг. Қуйидаги бош қисми берилган мақолларнинг қолган қисмини топиб тўлдириш, унда ажратиб кўрсатишган сўзларнинг антоними катнашган бўлсин.

1. Эрта эккан хирмон қилур, ... 2. Яхши дўст жон озиғи, ... 3. Донога иш пону шуҳрат, ... 4. Мард ўзар, ... 5. Ақлий ўзини айблар, ... 6. Киши юртида шоҳ бўлгунча, ... 7. Кўз кўрқок, ... 8. Илмсиз бир яшар, ... 9. Кенга кенг дунё, ... 10. Эгри озади, ...

95-машқ. Бош қисми тушириб қолдирилган мақолларни ўқинг ва мазмунига қараб уларни тўлдириш. Берилган қисмдаги ажратиб тағига чизилган сўзларнинг антоними тўлдирилган қисмда катнашган бўлишига эътибор бериш.

1. ... – қиш хазинаси. 2. ..., арзон беишлат бўзимас. 3. ..., йўқ мактанса чоңилар. 4. ..., ишни кўч кўзла. 5. ... меҳр билган ёт яхши. 6. ..., она кўрган тўн бичар. 7. ..., кейин сўйла. 8. ..., ақл – дўст. 9. ..., номард тўзар. 10. ... – сичконнинг тириги.

96- машқ. Ўқинг. Омоним сўзлар иштирок этган гапларни кўчириб, омонимлар тағига чизинг. Синоним сўзлар иштирок этган гапларни топиб, шу сўзлардан синонимия қаторини тузиб ёзинг. Антонимларнинг турини айтинг.

1. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳалиги овоз чиққан томонда бирпас ивир-шивир бўлди-да, тиғди. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 2. Саккиз бўлгач, кечқурун: «Машқни ёз!» – деб урар занг. (*Қ. Ҳ.*) 3. Иш – ёшларга, ош – кексаларга! (*И. Р.*) 4. Ҳар қандай темир ёки пўлатни занг чиритади.

(II. С.) 5. Суртиб кийикнинг қонини. Югур дер мисли оху. (З. О.)
 6. Маҳмуд... ток зашларини тарай бошлайди. (X. F.) 7. – Сиз бу ерда секретарь бўлиб ишлайсизми?–Ҳа, котибмиз. (С. З.) 8. Клара бири ғамгин ва иккинчиси қувнок иккита бирмача кўшиқни бесоз ижро этди. (II. Т.) 9. Овни отсанг билиб от, Дол нишонга ишиб от! (Мир.м.) 10. От халлослар, отнинг буриндан Чикар эди бир самовар буг. (Мир.м.) 11. Шуниен қизик эдики, иллари бир-бирлари билан ҳеч учрашмаган бу кишилардан бирининг оти Ҳасан, бошқасининг оти Ҳусайн эди. (С. Б.) 12. Ажойиб саволлар, ғаройиб жавоблар. (III. Тошматов.) 13. Бу каби ёлғон-рост гаплар давом этарди. (III. Тошматов.) 14. Ёв эмасман, бегона бўлдим сенга, Сен ҳам менга энди тамом бўлдинг ёт. (X. О.) 5. Шунинг учун ўч олиб, Бу ишнини бузаман. (X. О.) 16. Қулларнинг қасосини Олурман деб аҳд қилган. (X. О.)

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ЛУГАТ ТАРКИБИ

97-машиқ. Ўқинг. Берилган сўзлар ўзбек тили лугат таркибидаги асосий қатламларнинг қайсиларига оид эканини аниқлаб айтиш.

1. Сут, майиз, ун, мастава, шўрва, қатик, патир, сабзи, мош, туршак, чучвара, бодом, палов.

2. Биз, сиз, у, ҳеч қим, ҳар парса, ҳар қим, қим, қанча, неча, бу, ўша, ўзим.

3. Опа, сиғил, ука, буви, бува, момо, бобо, жиян, ала, ойн.

4. Ёмғир, қор, шудринг, булут, сув, ҳаво, муз, қир, тоғ, адир, жар, сой, жилға, ер, осмон, ўрмон, қуён, ой, юлдуз.

5. Кўз, қош, бош, оёқ, дум, тумшук, туёқ, тери, ўнка, жигар, буйрак, ичак, тирнок.

6. Ширин, аччиқ, қизил, кўк, сарик, қатта, қичиқ, узун, қалта, силлиқ, . .

7. Қелмоқ, қетмоқ, ишламоқ, бормоқ, ёзмоқ, ўқимоқ, айтмоқ, югурмоқ, сакрамоқ, ...

8. Эл, юрт, халқ, мамлакат, давлат, жамоа, маҳалла, миллат, дўст, ўртоқ,...

9. Ўн беш, ўттиз, эллиқ, етминч, тўқсон, юз, минг, миллион...; сўм, тийин, метр, килограмм, литр, гектар, километр...

10. Одам, ҳайвон, бола, от, хотин, қуш, дехқон, чорва, эчки, қуён, парранда, туя, мол, илон, эшак, чол, кампир...

11. Кўрпа, ғилам, поёндоз, ёстиқ, кўйлақ, рўмоля, дўппи, дастурхон, чойлақ, қошиқ, игна, маҳси, қалиш...

12. Дафтар, китоб, қалам, ручка, қоғоз, телевизор, телефон, радио...

13. Машина, поезд, автобус, самолёт, трактор...

14. Болта, теша, қетмон, ничок, қайчи, ўроқ, болға, қозон, ...

Сўзларни қайта ўқиб, умумтуркий ва ўзбекча сўзларни кўчириб ёзинг. Бу топширикни бажаришда “Ўзбек тилининг изоҳли лугати”дан фойдаланинг.

98-машқ. Ўқинг. Русча-интернационал сўзларни топиб кўчиринг.

1. Макбара, клиент, шифохона, шогирд, символ, туман, трест, голя, фирма, гол, эхсон, камера, конспект, дилкаш, зукко, индустрия, карнай, карниз.

II. 1. Ишим устидан раҳбарлик қилишга профессор Одил Жўраев розилик берди. (*У.Н.*) 2. Ўша дорини тездан топиб, устага етказиш учун аптекага борди. (*Х.Н.*) 3. Меҳр-оқибатли командириларни омилкор боғбонга ўхшатса бўлади. (*Х.Тожибоев*) 4. Инженернинг, академикнинг билиши шарт бўлмаган соҳалар бор. Ёзувчининг ундай соҳаси йўқ. (*Ас.М.*) 5. Бопи бухгалтер ҳам чойхонага чиқиб кетганди. 6. Майор сабрсизланиб ҳар ёққа тикилди. (*О.*)

99-машқ. Қуйидаги русча-интернационал сўзларнинг ўзбек тилидаги синонимларини топиб, намунадагидек ёзинг.

Намуна: *прогрессив – илгор.*

Педагог, база, конкрет, фраза, аффикс, факт, сюжет, агитация, функция, лингвистика, актив, автор, абстракт, агент, редактор.

100-машқ. Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» дostonидан келтирилган қуйидаги парчаларни ўқинг, унда ўзбек тилининг қайси шевалари назарда тутилганини айтинг.

Биринчиси ёнбошлаб,	Қизиқум ҳарорати	Конспектни, китобни
Тирсақ ерда, кафтда бош	Барқ урар эди танда.	Шунчаки ўқир факат.
Тинмай пичирлайди лаб,	Иккинчиси ўтирар	Тухум каби ок эди,
Манглайда порлар куёш.	Рўмолча узра енгил.	Юмалок, рангпар эди.
«Галдим» дерди сўзида,	Хаёли таркок эди,	“Овуз”ни кўшар эди
Иликлик бор юзида,	Чакнаб турарди кўзи.	Сўзлаганда сўзига...
Амударё – азимдан Сув		
ичиб уяғайганди.		

101-машқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни “умумхалқ лексикаси” ва “диалектал лексика”га ажратиб ёзинг. Диалектал сўзлар маъносини тушунтиринг, уларнинг адабий тилдаги шаклини айтишг ва ёнма-ён ёзинг.

1. ...Бозордан уч-тўрт ховли наридаги, биқинида бир туи зардони ўсган катта кўк дарвоза бизники. (*Э.Аъзамов*) 2. Сават кўтарган йигит парманчак териб, ўрмон четин билан келаверди. (*Ё.Ш.*) 3. Мен югуриб бориб пон сандикдан нонпарни олиб келдим. Бувим ясаган патир-кулчаларга нонпар боса бошладим. (*С.Нуров*) 4. Умархўжа бой ... катта базм бериб, мушакбозлик қилдирган эди. Ўшанда Шамсилдиним йўлга кирмаган бувақ эди. (*С.Аҳл.*) 5. Қандолатфуруш ярим кило печак қанд

тортиб узатди. (Ё.Ш.) 6. Фанер бермаса, васса киларсиз. (П.Қ.) 7. – Таладан келганимда шатта турган эди-я! – Кампир чироксиз хонада гурут чакиб, кимиз кадини қилирар эди.(П.Қ.) 8. Мен сени инжитмайман, Ва лекни тинчитмайман. (М.Бобоев)

102- машқ. Ғашларин ўқинг, диалектал сўзларни аниқланг, улар қайси шевага хос эканини ва адабий тилдаги шаклини айттинг.

1. Маълумки, тун билан кундуз тенглашган тошда кўкатлар бултурги илдизларидан бош кўтариб чиқади. дарахтлар пиндиғи бўртади, табиат уйғониб, ер кўнчийди. 2. Бозорлагилар: «Жиноят амакимди эшагининг ҳам айтгани айтган, дегани деган», дейингса, кишлоқдагилар: «Жиноят оқсоқол эшагига халачўнди ҳам бировнинг толидан сиңдириб олади»,- дейишарди. (С. Аҳм.) 3. Сен билан биз бакларда юрибмиз, холос. (С. Аҳм.) 4. Хув ўқинини билган ахтиғимдан айланай, - деб бувисен набирасининг елкасини кокиб кўйди. (Ж.Ш.) 5. Ўрикка чикиб, нўра узиб ейишни, ... азиякачон ўрганган. (П. Т.) 6. Юракларим эзилб кетди, ҳадеб тушимга кирвоғти. (П. Т.) 7. Тўсатдан оранлардан ола нимак ўтдим? (Э.Усмонов) 8. Саидахмадхон Эшонхон кўк чой сузиб узатган пилани олди. (О.) 9. Шундан кейин тез-тез кўришиб туриш одатга айланди... Асосий наккамиз боғнинг элиги. (У.Назаров) 10. Секин, секин, ая, биров эшиғиб қолади. (С. Аҳм.) 11. – Не, анови, полвоннинг аскардан янги келган улғми? (Э.Аъзамов) 12. ...Бирор жойда бирнас чойлашиб, кейин поездга чиксак, қалай? (Э.Аъзамов) 13. Аммо Назаров қойил қолиб: «Офарин! Бамисоли нўлот товланишпоти!» – деди. (Х. Г.)

103- машқ. ўқинг. Тошкент шевасида қўлланган сўзларни аниқланг ва уларни адабий шакли билан бирга (*кеп-келиб*) ёзинг.

1. Султона: «Энди боринг, улар хозир кеп қолишад», - деди. (Ш. Сиддиқий.) 2. Бир кун кейин мулла бўлади. Зихни ўткир бола. (С. Аҳм.) 3. Поцион тикнишга шундоғам чеварки! Тошканининг тўрт даҳасида ҳеч ким ушга тенг кела олмайдди. (О.) 4. Ўшакка кетсак ёмон бўлмайди. Мани айтди, дерсан. (С. Аҳм.) 5. «Ҳа, иним,—деди Зебихоннинг опаси,— ухлагани кетясизми? Ваҳди-ку?» (С. Аҳм.) 6. «Қатга юрибсиз дайдиб, бойдан нима даво топиб келдингиз?» – сўради Бувсара кесатиб. (О.) 7. – Тавба, ҳеч ким сени Португалия ё Жанубий Африка Иттифоки фукароси деяётгани йўқ-ку. – Сал бўлмаса шундай демокчийдинг. (Ф. Мухаммадиев.) 8. «Уми... у ...анави ерда, оти мишамайди»,- дея олди, холос. (Ш. Сиддиқий.) 9. Ойимла айтдишарки, қолган икки ой учун хакни яқин кунларда тўлар эмишлар. (Ш. Сиддиқий.) 10. Билетийла манда, етиб борганда қайтараман, - деди. (Н.А.) 11. – Опоқнинг қани? –Ана, кевоттила! (Х. Г.)

104- машқ. Қ. Ҳикматнинг «Бобо дехкон ханомаси» поэмасидан олинган парчани ўқинг, полизчиликка оид сўзларнинг маъносини изоҳланг

Пайкал тўла «Гулоби»,
«Гурвак»лари қарсиллар.
«Қари киз»и худди қанд,
«Ок новвоти» қарсиллар.

Мен ҳам асали бўлдим деб,
«Шакар ноя», «Қора қош»,
Азза-базза пушгадан
Кўтаришиб турар бош.

105-машқ. Жюль Верннинг «Сув остида 80000 километр» романидан олинган қуйидаги парчани ўқинг, терминларни аниқлаб, уларнинг қайси соҳага оидлигини айтгинг. Сўз ва терминнинг фарқини изоҳланг.

– Мана бу ёкка қаранг, профессор, – деб сўз бошлади капитан Немо хона деворларида осиглик турган асбобларга ишора қилиб. – Булар «Наутилус»ни бошқаришга хизмат қиладиган ашаратлар. Бу ерда ҳам салондагидай, булар ҳаминша меннинг кўз олдимда бўлади ва «Наутилус»нинг океanning қаерда турганини ва йўналишини аниқ кўрсатади. Мана бу «Наутилус»даги ҳаво ҳароратини кўрсатадиган термометр; буниси барометр, у ҳаво босимини аниқлайди ва бу билан ҳавонинг ўзгаришини ойдиндан айтиб туради, гипрметр атмосферада намлик миқдорини кўрсатади; кема йўналишини кўрсатадиган компас, куёш баландлигига қараб жойнинг кенглигини аниқлайдиган секстант; географик узунликни белгилайдиган хронометрлар; ниҳоят, қундузги ва тунги кузатув трубалари; «Наутилус» сув сатҳига чиққанда, мен булар ёрдамида уфқни кузатаман.

– Бу асбобларнинг ҳаммаси, – деб жавоб бердим мен, – кемачиликда ишлатиб келинмоқда ва буларнинг ҳаммаси менга илгаридан таниш. Бирок мана бу ерда менга маълум бўлмаган ашқандай асбоблар бор. Мана бу ҳаракат қилиб турадиган милли қатга циферблат манометр эмасми?

– Ҳа, бу манометр. У кема ташқарисидаги сув босимини ўлчайди ва булар «Наутилус»нинг сувга қанча чўкканини кўрсатиб туради.

– Мана булар зондларми?

– Ҳа, фақат янги конструкциядагиси. Булар турли сув қатламларидаги ҳароратни ўлчайдиган термометрик зондлар.

106- машқ. Қуйидаги сўз ва терминлар қайси соҳага оидлигини аниқланг. Шулардан икки соҳага оид сўз ва терминларни кўчиринг.

Аргумент, афилия (баргсизланиш), оқсил, гунча, миқдор, қатталиқ, потўғри қаср, ток сон, номерлаш, проекция, астронавтика, телескоп минораси, ой тугилиши, фонема, акустика, метеор нурланиши, гулгож, новда, виетг, чекенз ечим, эхтимоллий хато, сирим, график усул,

пунктуация, семаснология, ўзак, кабиса йил, космогоник гипотеза, Катта Айик, вақт, абсолют вақт, пегиз, сўз ясовчи аффикс, бўлувчи, ёпиқ чизик, тенглик шпораси, логарифм, ургу, миллий тил, бўғин, товуш, лексикография, комета, метеор, ой ўроғи, ассимиляция, мослик, эллиптик нукта, дуккак, ён илдизлар, вегетатив хужайра, Омега туманиги, бачки, куртак, гербарий, юлдузсимон ядро, туркий тиллар, кўчирма гап, каллак, галласимонлар, нектар, мослашув, ҳаракат номи, палак, соядаги барглар, ўсини нуктаси, тўқима, қаламча.

107-машиқ. Қуйида гуруҳчаларга ажратиб берилган ўлашма сўзларни ўқинг. Рус тилидан ва рус тили орқали бошқа Европа тилларидан ўзбек тилига ўлашган сўзларни тоиниб, улар этимологик жиҳатдан қайси тил(лотин, грек, француз, рус) ларга мансублигини аниқлаб айтгинг.

1. Август, агрегат, адвокат, акварель, аккумулятор, акция, амбулатория, аннотация, аргумент, архив, арматура, артикуляция, аспирант, аукцион, антенна, ашарат, ассимиляция, ацетон, аффикс.

2. Альбом, анкета, актриса, аванс, абажур, аттракцион, ансамбль, акушер, амортизатор, антракт, артиллерия, аккордеон, адрес, авангард, ателье, арго, альтернатива, авантюра, анонс.

3. Абстракт, авахта, автоматика, акробат, аноним, аристон, автобаза, актив, акула, алимент, аэродром, атаман, авиатранспорт, амиркон, аффрикат, арбитраж, аристократ.

4. Академия, акустика, аксиома, алебастр, анатомия, антибиотик, амнистия, антитеза, аорта, асбест, асфальт, атмосфера, алфавит, амфитеатр, азот, автограф, анализ, арахис, акация, антоним, апостроф, аптека.

108-машиқ. Ўқинг. Берилган ва ажратиб кўрсатишган сўзлар этимологик жиҳатдан қайси тилга мансублигини аниқлаб айтгинг.

I. Адир, азимут, нефт, гузар, муаммо, комплекс, бешик, зона, гул, рубойи, чилла, латифа, аёл, бола, сценарий, платнакл, мушоира, диёр, дискет, анор, армуғон, гавҳар, гайка, даво, дабдаба, демократ.

II. 1. Дунёда оқилона сўз ва яхши номдан бошқаси унутилади. 2. Тарбиясиз одам жонсиз жасадга ўхшайди. ("*Оз-оз ўргатиб доно бўлур*") 3. Халқимиз азалдан ўз маънавий қадриятлари ва диний эътиқодини юксак қадрлаб келган. 4. Миллий туйғу инсон учун табиийдир, чунки у ота-боболардан мерос қилиб олинган. (*И.Каримов*) 5. Аспирант Даврон Ёўронов кечқурун институтдан уйга қайтмоқда эди. (*Э.Аъзамов*) 6. Ватанимда чин гражданман, Шудир менинг олий мансабим. (*Т.Сайдалиев*)

109-мишқ. Куйида берилган ўзланма сўзларни ўқинг. Араб тилидан ва форс-тожик тилидан ўзлашган сўзларни аниқлаб, уларни икки устунга ажратиб ёзинг.

Абадий, аввало, аждар, андинна, беандина, аттор, анжир, анжирзор, азиат, алифбе, алифбо, арк, армуғон, асар, афсун, афсунгар, атир, афзал, арғувон, арзон, ашё, ашёнвий, андух, акнда, акл, ахил, афгон, астойдил, астар, авра, араз, арнза, армон, анжуман, адолат, аёл, арзанда, ажойиб, ажойибот, андава, ахлоқ, анор, анорзор, аҳоли, ангишвона, аския, аскар, арра, арракаш, алоқа, амал, амалиёт, андаза, асбоб. асил, атроф, афсона, анъана, айёр, асаб, аъло, андармон, азмойиш, адабиёт, ахд, ахамият.

110-мишқ. Ўқинг. Ғапларда ишлатилган жаргон ва арголарни аниқланг, қандай маънода қўлланиганини айтинг.

1. Замон бунақа бўлишини билганимда ҳамма нарсани сотиб, шундан килиб қўймасмидим, – бой тагидаги хуржунга ишора қилди, – уч мингта бухорий хуржуннинг бир чеккасида келяпти. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 2. -- Белни бақувватроқ, кивиш олиптими? – Чакки эмас, уч мингдан ортик тириги-ю, уч минг ўлиги бор. – «Ўлиги» дедингизми? – Ўша Бухоронинг кизили-да, – деди чўзиб Ўрмонбек худди пашмак холва еб тамшангандек. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 3. – Хўш, агар иккита оқ кирғоқдан бўлса? – Иккита юз сўмлик демокчисан-да, а? ёмон эмас-а!.. (*М. Г.*) 4. – Нилуфар, тур ўринигдах деямман! – Нима қиламан туриб? Нима ишингиз бор? – Э, бомисан, данап? – деди Кароматхон Нилуфарни гиж-гижлаб ва менга қараб: – Ана, паттангизни олдингиз, калампо, энди ноий бўлинг! (*У. II.*) 5. Муллажирнинг бўлмаса, ҳар қанақа мавсум ҳам бефайзу белуғф кўринади. (*Р. Заҳир.*) 6. Бурчакка илиб қўйилган илашчининг чўнгагидан ғилофли устара ва куйидаги мазмунидаги ғалати хатни топиб олдик: «Кеча Митгани хитлар илдинтиришибди, Циган сотган бўлиши керак. Қақир-кукурлар хитойникида». (*Л. III.*)

111-мишқ. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг маъносини изоҳланг.

1. Бўй десангиз – бир гули ниҳол, Дилни ўртар ёноқдаги хол. (*О.*) 2. 3. Бир подшо **шикордан** қайтаётиб тапша бўлибди ва бир ҳовли олдига келиб сув сўрабди. (*«Гузари».*) 4. Офтоб **маширдан** чиқиб ўлкамизни нурафшон қилди. (*С. Калмиков.*) 5. **Дийдаларда** ёш қалқиди. (*С. Калмиков.*) 6. Мулла Миртожига ўхшаганлар **зохирда** тишларининг оқини кўрсатиб юрган бўлсалар-да, **боғинларид**а ғазаб-нафрат қайлаб тошарди. (*II. С.*) 7. **Анъорий** китобларга ихлосанд бўлган Хусайн янги «Девон» ёки «Баёз»лар топини иштиёқда **саххоф** дўқонига тез-тез келиб турарди. (*К. Моисеева.*) 8. Ҳатто Абурайхонга биринчи даъфа **мукобил** келганда ҳам, ўзини бунчалик йўқотиб қўймаган эди. (*К.*)

Муссева.) 9. **Зарб, тақсимдан** берган вазифаларни тез-тез ишлаб бердим. (*И. С.)* 10. **Сатражнинг** ҳам ватани Хиндистон экашлиги жумла оламга аён-ку! (*К. Муссева.)* 11. Сиз ёшларимиз фабрика-заводлар қуришни бизмоғингиз, «**осмон поезд**»лар ясаб учмоғингиз керак. (*И. С.)* 12. Ҳар тонфа халқ ва қавм олимлари **битиб** қолдирган китобларни ўқиб чиқиб лозим бўлади. (*К. Муссева.)* 13. Абурайҳоннинг **фалакиёт** ва **риёзиёт** бобидаги илм-хунарлари Хоразм салтанати учун миселсиз фойда келтиражатига имоним қомил. (*К. Муссева.)* 14. Қарағайлар узра ёйилган, кўк гумбазида жишва қилаётган **ол ранг** нафақининг нафис бўёғи унинг **қирмизи** ёноғи тусичалик тиник ва дилрабо эмасди. (*Ф. Купер.)* 15. Бирингиз буюк **мунажжим** боболарингиз Улуғбек поёнига ега олмаган фалакиёт илмини ниҳоясига елказарсиз. Ораларингиздан Берунийлар, Ибн Синолар, замон **муҳандислари**, улуғ табиатшунослар етишиб чиқар. (*И. С.)*

112-мишқ. Берилган гапларни ўқинг. Нофаол сўзларни тошиб, маъноларини изохланг турини аниқлаб айтинг.

1. ...Ранг-баранг кийинган отликлар унинг орқасидан юриб борар, туғ ёки яловлар баланд кўтарилган эди. (*С. Б.)* 2. ...Юз минглаб ёш дехқонлар керак эди, бироқ ёшлар сўка дастасини ушлашни унутган, ... (*С. Б.)* 3. Қишлоқда бир ҳаким йўқ, Кўпчиликки дард эзган. (*Қ. Ҳ.)* 4. Мулла Абдишукур, эртага ожизамизга тўй келади, марҳамат қилинг, дурустми? (*О.)* Шодликдан бир зумдаёқ Дудоқлар кетди ёниб. (*Мирм.)* Ёргучок торғин ҳам, кўрғошнинг қуйдириш ҳам унинг иши. (*Мирм.)* 7. Темурнинг орқасидан... чопарлари, мирзалари, тилмочлари ва энг кейинида хизматқорларни келар эди. (*С. Б.)* 8. Насриддинбек гиламга сочилган сатраж доналарини босиб, настга тупиди. (*Мирм.)* 9. Бойчечакларнинг хушбўй, сезилар-сезилмас хидини найнинг ёқимли саси билан учириб келди. Қилич эса отини олти чақиримча бир тусда чоғтириб бориб... дарвозахонага кирди. (*С. Б.)* 11. Сизларнинг боғларингиздаги зардолига чикинга чиқиб, тупоқмай йиғлаб ўтирганларимда неча-неча бор тушириб қўйгансиз (*Б.Далшов.)* 12. Олимшох етти мамлакат ҳоконидан йилга икки мартадан хирож олар экан. (*«Гултари».*)

113-мишқ. Гапларни ўқинг. Архаик ва тарихий сўзларни аниқлаб, икки етун шаклида ёзинг.

1. Қўлларида асо, кексалар, Юзларида зиё, кексалар. (*Э. В.)* 2. Бу мактабхона бўлиб, муллаваачалар хафтияк ёдлашардилар. (*П. Т.)* 3. Беш найса емиш аяган кезларингда, қор қураб, иллиз топиб бердим уларга. (*И. Р.)* Ишлар зимдан битсин, сезмасин ағёр. (*Я.)* 5. Тирак бўлди – лой ийлаб, чарх телди, ёргучок торғиди. (*Мирм.)* 6. Муштлашини, ур-йиқитни

мирнаблар ҳам босолмади. (*Мирм.*) 7. Абдувахоб тезгина чишта олди ва йўловчиларга кўшиди. (*Ш. Тоиматов.*) 8. Бўлмаса сизнинг ўглингизга ўхшаб шайтон арава минисими?... (*Х. II.*) 9. – Сенинг ишинг конхозимизнинг секретари муфта Муқимнинг анкета тўлдиришига ўхшайди. (*А. Қ.*) 10. Кемтик тиндай омонга муҳтож дехқон бечора. (*Қ. Х.*) 11. Алдаб кўяди деб менга ишонмайди, бир соат савдоланиб, тўрт пул ҳаёи кўради. (*С. Б.*)

114-мишқ. I. Гапларни ўқинг. Тарихий сўзлар шигирок этган гапларни кўчириб, шу сўзлар тагига чизинг. Арханк сўзларнинг синонимларини топинг.

1. Мирзо Улугбек илми ридзидет ва ҳақдаса борасида уст-устига саволлар берди. (*О.Ё.*) 2. Кичкина-кичкина, шифтига бош теккудек дўқонларда баққоллар, атторлар, базозлар, вонурунлар, поякилар ўз моллари билан савдо қилинади. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 3. Йиғитларни тўллайвер, юзбони қилиб кўяман. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 4. Тун ярмидан оққан. ошме кирлар ортидан кўтарилган занфгина ҳилол шуъласида борлик соқини, осуда уйкута чўмган. (*О.Ё.*) 5. Бугун бу ерга полицимейстер, пристав, қози, мишқошлар, эликбошлар келиб, хаяққа ваъз-насихат қилмоқчи. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 6. ...Мана пахта орқасида ўзи ёнар чирокқам егиндик. (*О.*) 7. Ниёз харифининг қўлини каттик бураб орқасига қайирди. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 8. Завод сизга бўнак беради. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 9. Келаси баҳорда шеркатнинг ерини ўт омон билан ҳайдапса керак. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 10. Бу амирларга ишонам, ўғлим! Уларни содик бўлсин десанг, қиличингни пакинда маҳкам ушла. (*О.Ё.*)

II. Бадний асарлардан тарихий ва арханк сўзлар шигирок этган иккитадан гапларга мисоллар топиб эзинг, маъноларини изоҳла.

115-мишқ. Назир Сафаровнинг «Илғирўз» асарида олинган парчани ўқинг, касб-хунарга оид сўзларни аниқлаб, улар қайси соҳага тегишли эканини айтинг.

«Гув-гув!.. Гув, гув, гув!.. Гув-гув!.. Гув, гув, гув!..» Бу – чархнинг овози. Онам ҳамон қадалиб ўтиргангича чарх қулогини тезқорлик билан айлантирар, чарх палласи чархналак сингарни айлана-айлана паррак билан дугга туташтирилган қанот ёрдамида дуг ҳам ҳаракатга келар, чирйлаб айланиб, дуг учига ишлаштирилган ишга пахта толалари пиширилиб, бири-бирига илашиб, дугга ўраларди. Дакикалар ўтган сари дуг семириб, ишга тўлиб борарди.

116-мишқ. Гапларни ўқиб, фразеологик бирикмаларни аниқлаб, маъноларини изоҳла.

1. Абдурахим Тоиматович танқиддан хафа бўлган эканлар шекилли, трестдан келганлар билан ҳам хайр-маъзурани насия қилиб,

куён бўлдилар. (*Э. Носиров*) 2. Босмачилик ҳаракатидан кўз-қулок бўлиб турмок учун Кейли Фарғонада қолди. (*С. Қалмиқов*) 3. Иш мен қутган-дек якушланмади. Тарвузим кўлимдан тушиб кетди. (*Н. Ёқубов*) 4. Қўрқувдан юрагини ҳовучлаб яна анчагача кишилик қокмай ётди. (*Ш. Сиддиқий*) 5. Уларни кўриб Афшини ханг-манг бўлди-ю, тизига муҳр босилди. (*Ж. Зайдон*) 6. – Бу ёғи ҳақида эрталаб бош қопирамиз. (*Шухрат*) 7. «Ҳозирча ишлаб туради, – деди Ёўлдош ака, – дурустрок билимдон киши тошилагач, паттаси кўлига тегади». (*Ж. Нуъмон, А. Шораҳмедов*) 8. Кабинетни кўриб, Саиданинг оғзи очилиб қолди. (*А. Қ.*) 9. Оёғини кўлингга олиб ғизилла. (*Р. Заҳир*) 10. Бировнинг дилини сиёҳ қилмай юрадиган кун ҳам келармикин? (*Ш. Бирюков*) 11. – Вой, гапга тушиб кетиб вақтни туя қилибмиз-ку! (*Шухрат*) 12. Оёғидаги туфлиснинг оҳори тўкилиброк қолган, демак, битта туфли ҳам харид қилини лозим. (*Ф. Мусажаонов*)

117-мишқ. Фразеологик ибораларни тошиб, турларга ажратинг; ҳар бир турга онд иккитадан гапни кўчириб, маъноларини изоҳланг.

1. Арава бўлса алмисокдан қолган, яна сишибди. (*О.*) 2. Аравани қурук олиб қочиб эви билан-да, аввал бурнингни артсанг-чи... (*С. Абд.*) 3. ...Ишқилиб барака топсин шу докторлар, бонинг ёстиққа етганда жонингга ора киришади. (*Х. И.*) 4. Ёўқлаб келибсан, бошим осмонга етди. (*Ас. М.*) 5. ...Қизлар ҳар замон ишдан бош кўтариб, бир-бирига гап отишади. (*С. Аҳм.*) 6. Қорасочнинг дили сиёҳ бўлиб, бирдан хўрлиги келди. (*С. Азимов*) 7. ...Амалда ишни издан чиқариб юборибсиз! (*С. Назар*) 8. Кавушини тўғришаб кўйини керак: қурилишни ҳам, коллективни ҳам сариқ чақага соғади. (*Ас. М.*) 9. Ҳожи хола кўзи илиниб, энди хуррак ота бошлаган эди. ... (*М. И.*) 10. ...Унинг кўзлари кинидан чиқаёзди. (*О.*) 11. – Муродовага маъқул. Аммо Зуннунов икки оёғини тираб турибди. (*И. Р.*) 12. Қодир қирганда, у китобга мукка тушган эди. (*Шухрат*)

118-мишқ. Ўқинг. Фразеологик ибораларни тошиб, маъноларини изоҳланг; Сўнгра уларнинг синонимларини тошиб, ҳар бир иборадан сўнг қавс ичида ёзиб кўрсатинг.

1. Ҳай-ҳай, бола, оғзингга қараб гапир, тўриқ қанқа ўлди, дедингми? (*Ф.Ф.*) 2. Нуерат уни: “Ёр тағида илон қимирласа билади”, – дер, ундан ўтдан қўрққандек қўрқарди. (*С. Назар*) 3. Шу ўтиришда ичини мушук таталаётганини қасдан билсин у? (*С. Ан.*) 4. Уялмадингизми давлатнинг кўзини бўягани? (*С. Ан.*) 5. ... Қодирнинг қоронғи дунёси ёришиб кетди, лабиниң таноби қочди. (*Шухрат*) 6. Лаълихоннинг шаънига бир гап айтди, ҳамманиң тепа сочи тикка бўлди. (*С. Аҳм.*) 7. Ўзиниң шу ердалигини билдирсинми? Ёўғ-э. Томдан тараша тушганидай-а? (*С. Ан.*)

8. ...Чунонам бир терлайсизки, дардингиз хамирдан кил суғургандек чикиб кетади. (С. Аҳм.) 9. Сал ковоғингизни очиб ўтиринг. Одамнинг капалагини учуриб юбордингиз-ку, Матлубахон! (О.Ё.) 10. Мактабга тааллуқли нима масала бўлса аралашади. Лекин ҳеч ким: “Нега сен ҳамма нарсага човлигини солаверсан?” демайди. (Шухрат)

119-маниқ. Ўқинг. Фразеологик ибораларни топиб, маъноларини изоҳланг. Ўзаро антоним сифатида қўлланган фразеологик ибораларни аниқлаб, уларни жуфтилаб кўчиринг.

1. Содиқнинг фикри равшанлашиб, ўйлай кетди: Чуханов ҳам терговчи, бу ҳам терговчи. Иккаласи икки дунё. Биридан кишининг кўнгли сув ичади, иккинчисидан энсанг тош когади. (Шухрат) 2. Судьянинг дунёда ўғли борлигидан қалбига илқ нур югургани билан кўнглига қора соя тушиб, хижил эди. (Шухрат) 3. Собир билан унинг ўртасидан шу кунларда ола мушук ўтганини яхши билинмасди. (Х.Н.) 4. У даштдаги қизлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетган эди. (О.Ё.) 5. Ҳамма ишларидан кўнгли тўк бўлганидан икки кун кўз очиб юмгунча ўтиб кетди. (Ў.Усмон) 6. Қушлар оёғига гон бойлаб ўтар, У мактуб йўлига интиқ кўз тугар. (М.Али)

120-маниқ. Бадний асарлардан фразеологик ибораларга мисоллар топиб ёзинг, уларнинг маъноларини изоҳланг.

121-маниқ. Куйида номлари берилган лугатлар билан амалий танишинг, уларнинг ўхшаш ва фарқли гомонларини мисоллар келтириб изоҳланг.

1. “Имло лугати” (мактаб ўқувчилари учун), 1976 й., “Ўзбек тилининг имло лугати” (Ш.Шоабдурахмонов таҳрири остида, “Фан”, 1976 й., “Ўзбек тилининг имло лугати” (лотип ёзувида) 1995 й.; “Ўзбек тилининг кирил ва лотин алифбаларидаги имло лугати” (Тўлқин Тоғасев ва бошқалар), 1999 й. “Ўзбек тилининг орфоэтик лугати” (М.Содиқова, Ў.Усмонова), 1977 й.

2. “Русча-интернационал сўзлар изоҳли лугати” (О.Усмон, Р.Дониёров), 1965, 1972 йиллар; “Ўзбек тилининг изоҳли лугати” (З.М.Маъруфوف таҳрири остида, 2 томлик). Москва, 1981 й., Х.Ю.Бекмухамедов. “Тарих терминлари изоҳли лугати”, 1978 й.; “Географиядан изоҳли лугат” (С.Қорасев ва б.) 1979 й.

3. А.Ҳожиев. “Ўзбек тили синонимларининг изоҳли лугати”, 1974 й.; “Ўзбек тили антонимларининг изоҳли лугати”, (Ш.Раҳматуллаев ва .), 1980 й.; “Ўзбек тили омонимларининг изоҳли лугати”, (Ш.Раҳмагуллаев ва .), 1984 й.; Ш.Раҳмагуллаев. “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик лугати”, 1978 й.

4. В.Раҳмонов. “Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат”, 1983 й.; Махмуд Қошғарий “Девону луғотиг турк”(Туркий сўзлар девони), 3 томлик.(Таржимон С.М.Муталлибов), 1963 й.

122-машқ. Қуйида номлари кўрсатилган луғатлар билан танишинг. Уларнинг ўзига хос хусусиятини ва 121-машқда берилган луғатлардан нимаси билан фарқланишини тушутиринг.

“Форсча-ўзбекча ўқув луғати” (А.Рустамов ва б.), 1975 й.; Қ.Тургунов. “Психология терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати”, 1975 й.; “Ижтимоий-сиёсий терминлар луғати” (О.Усмон таҳрири остида), “Фан”, 1976 й.; О.С.Содиқов “Геология луғати”, 1958 й.; С.Р.Муҳаммадхонов, Ф.Х.Жонгуразов. “Ўсимликшуносликдан русча-ўзбекча луғат-сравочник”, 1973 й.”

123-машқ. I. Қуйида номлари кўрсатилган луғатлар билан танишиб, уларнинг бошқа тилдаги луғатларга ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.

К.З.Зокиров, Ҳ.А.Жамолхонов “Ботаникадан русча-ўзбекча энциклопедик луғат”, 1-том, 1973 й.; “Уй-рўзғор энциклопедияси”, 1982 й.; “Саломатлик энциклопедияси”, 1985 й.; “У ким, бу нима”. Болалар энциклопедияси, 3 томлик, 1987 й.

II. Қуйидаги сўзларнинг юқорида номлари кўрсатилган луғатларнинг қай бири таркибида берилганини аниқлаб ёзинг.

Бўғирсок, вояга етмаганлар, деактивовка, жиззали нон, кабарет, куя, кўра, лочира, маринад, оила бюджети, инжама, ромштекс, сифон, томорқа, дехқончилик, ачитки, чакчак, шарбатлар, шилшилдоқ, юбка, ўрама, киём, қуитилан

124-машқ. III.Шомаксудов, С.Долимовларнинг “Кенг уйнинг келинчаги” китобидан (Тошкент, Бадний адабиёт нашриёти, 1964 й.) олинган қуйидаги ибораларни ёзиб, уларнинг “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да қай даражада изоҳланганини текшириб кўринг.

Амманнинг бузоғи, бебилиска, бел боғлади, гапнинг белига тепди, дўпписи тор келиб қолди, зуваласи нишиқ, илоннинг ёғини ялаган, катта оғиз, лом-мим дёймай қолди, миси чикиб қолди, ноғорасига ўйнайди, отнинг қашқаси.

125-машқ. Берилган сўзларнинг маъносини қавс ичида кўрсатилган луғатлардан фойдаланган ҳолда изоҳланг.

1. Аккредитив, боника, вакансия, гарпун, джаз, жетон, зуммер, индекс, кворум, (“Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати”).

2. Букаламун, вобаста, диловар, ёғоч, ол, жубба, зашбур, луччак, маъво, нигун (“Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача луғат”).

3. Мушак, суз, туйғун, чакка, юпка, ўнг, кий, алам, баргак, дўл (“Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати”).

4. Албатта, ... бутунлай... гина килмок..., касалманд..., дангиллама..., стишмок..., ёрдам..., жакл..., зулм... (“Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати”).

5. Адресант - ..., барқарор - ..., дали-ғули - ..., ёвузлик - ..., золим - ..., обод - ..., саёз - ... («Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати»).

МОРФОЛОГИЯ

126-машқ. Гапларни ўқинг. Мустақил сўзларнинг лексик ва грамматик маъноларини аниқланг.

Н а м у н а: Бу – лексик маъноси: кўрсатиш, грамматик маъноси: олмош, кўрсатиш олмоши, синтактик вазифаси: сифатловчи аниқловчи.

1. Бу гапларнинг барини Ҳафиза хомуш ва оқилона тингларди. (*Мирл.*) 2. Дилшод китобни ёпди, илдам одимлар билан ховли томон кетди. (*М. И.*) 3. Атрофи кўк панжаралар билан ўралган улкан боғ дарвозасидан кираверишда уч қаватли пишам бино савлат тўкиб турибди. (*Ж. Абд.*) 4. Йўлчи кишиюкдан келтирган халтасини кампирга узатди. (*О.*)

127-машқ. Берилган гапларни ўқинг. ажратиб кўрсатишган сўزلардан грамматик маънони ифодаловчи воситаларни аниқлаб, уларни изоҳланг.

1. Дехқонни ер даволайди. **Уруғ билан** бирга орзу, дард-ҳасрат, қувончларини ҳам **ерга** тўқади. (*С. Нуров.*) 2. Гулшорнинг ғойиб бўлиши Йўлчига **яшин урган** каби таъсир кўрсатди. (*О.*) 3. Зуфар Ҳакимовичнинг юзида ҳам энди безовталиқ ифодаси йўқ эди. (*И. Қ.*) 4. Она **мехрига тенглашадиган** мехр-муҳаббат оламда топилармикан? (*Ё. Шукуров*)

128-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни морфемаларга ажратинг: ўзак ва шакллари (модал функционал шакл ва сўз ўзгартиш шакли) кўрсатинг.

Н а м у н а: *кўзларини* -- *кўзларини* -- сўз ўзгартиш шакли; *жилмайиб* -- *жилмайиб* -- модал шакл.

1. Кампир кўзларини очди ва рўпарасида жилмайиб турган йингитга тикилди. (*Х. И.*) 2. Қундуз университетнинг учинчи курсида ўқир, унинг мақсади ҳайвонот дунёсини ўрганиш, шу соҳада илмий иш билан шуғулланиш экан. (*Ж. Абд.*)

129-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни морфемаларга ажратинг; ўзак ва аффиксларини белгиланг; аффиксларнинг турини айтинг.

Тўлишган ой шуъласида қор қонилаган водий кумундек ярқиради, фақат ўртадаги дараларни: қор-қора соя босади, лекин у ерда ҳам қор дам-бадам қуядори сингари янг-янг қиниб турарди. Қарағай шохларидаги қор уюмлари ҳаммага ҳозирлашиб турган йирткич хайвонларга ўхшарди. Узекда электростанция движоги гушилларди: унинг шовқини шамол эгандагина энигиларди. (Ю. Семёнов.)

130-мишқ. Ҳашларни ўқинг, ажратиб кўрсатилаган сўзлардаги сўз ясовчи аффиксларни белгилаш ва қандай негиз ясаганини айтиш.

1. Улар раиснинг ўтқир, жонли, гоҳ пичинг, гоҳ таишини ва ҳазил билан товланган сўзларини, дади фикрларини диққат билан тинглашар, ўз тақлифлари билан тўлдириншар, гапи келганда очик эътироз қилишар эдилар. (О.) 2. Қишқи имтиҳон кунлари яқинлашганди, дарс тайёрлаш учун кечкурунлари факультетга келишга тўғри келди. (А. Қ.) 3. Бу биринчи бўлишма командири оқоғга етиб,... қатъий овозда сўради. (Ф. Ниёзий.) 4. Ўқтамнинг сал сузук кўзлари эди беихтиёр равишда ховлида айланиб қолди. (О.) 5. Кўп ҳам ўтмай сўради шох: “Қани меннинг шох қизим, Ҳаётимнинг суяничиғи, юпанчим ҳам ёлғизим?” (Ш. Руставели.)

131-мишқ. Ўқинг, ажратиб кўрсатилаган сўзлардан шакл ясовчи ва сўз ўзгартирувчи аффиксларни белгилаш.

Ўқтам сийрак тут ёки мева дарахлар қатори билан, ариқлар, зовурлар билан бир-биридан чегараланган кенг далаларни ёқалаб кезди. Ғўзанинг ўсишида қатта тафовут кўрди у. Ҳатто бир-бирига ёндош далаларнинг манзараси кескин фарқ қилар эди. У бир ёққа қараб хурсанд бўлса, завқланса, иккинчи ёққа боини ўгириб, ўсиши мужмал, аллақандай касалсимон ғўзаларни кўрар, юрағи ачиннар эди. У турли бригадаларда, звеноларда ғўза парварини бир хилда эмаслигини англади. (Ойбек.)

132-мишқ. Ўқинг, сўзларнинг тузилишига кўра турларини аниқлаш. Қўшма, жуфт ва мураккаб сўзларни алоҳида-алоҳида кўчиринг.

I. Эгнида кизғини, ним қора аралаш матодан тикилган гимнастёрка, галифе шим. Оёғида чиройли қора хром этик. Бошида қоракўл телпақ. Белида камар, камарида чиройли жажжи ханжар, тўшпонча, қора қош, хушмўйлов, хушқомат, беҳад кўркам Ҳайдарбек қуролини икки йигити ўртасида, кўли кўксига, боши эгиб, ўнг ва сўлида занжирбанд одамлар орасига кириб борарди. Унинг жозибадор чехрасидаги аломат шодликми, қайғуми, пайқаб бўлмас эди.

II. Бизни Орзи амаки бошлаб боряпти. Унинг сўзига қараганда, кишлоқнинг кун чиқини тарафида бир ошнаси бор эмиш. Мехмондўстликда унга етдигани йўқмиш. Донм эшиги, дастурхони

очикмиш. Юз-кўзи кулиб турадиган, кўнгли очик одаминиш. Унинг суҳбатида бўлган киши зерикмасмиш, бамаъни гапларидан кишининг мияси тўлармиш. Тунашга жой бемалол, от-эшакларга ҳам емиш мўл эмиш. Хайрият, эсон-омон кўнадиган ерга бориб етдик. (II. Сафаров.)

133-мишқ. Ўқинг, туб ва ясама сўзларни аниқланг. Ясама сўзларнинг қайси усул билан ясалганини айтинг. Аввал морфологик, кейин синтактик усул билан ясалган сўзларни ёзинг.

I. Улар боғдан чиқиб, ёлғизоёқ йўлдан пахта майдонлари бўйлаб юришаркан, қиз «Дам олиш уйи»нинг аҳамияти, ўзга қурилишлар, ишлар ҳақида сўзлади. Суҳбат, муомала минут сайин кўпроқ бевосита ва дўстона бўла бошлади. Ўқтамга гидростанция дастлаб оддий ва енгил қурилиш каби кўринди. Ўқтам баландга кўтарилиб, қувур бўйича катта суръат ва куч билан отилаётган сувни томонга қилди, кейин станциянинг мустаҳкам ғиштин биносига кириб агрегатни ва асбобларни кўрди. (Ойбек.)

II. 1. Сенинг шунчалик олиҳиммат бола эканлигингни билмаган эканман. (O. Жўраев.) 2. Одамгарчилик, меҳрибончилик қанақа бўлишини ўша кинодан ўрганиш керак экан. (Л. Маҳмудов.) 3. Бу – фақат бизнинг асримиз кишиларининг ақл-заковати, куч-қудратиға хос иншоот. (А. Назаров.) 4. Кўзларида бўлса кўзойнак, Китобларин сони жуда кўп. (Мирн.) 5. Раис унинг кўзига камсавлатроқ кўринди. (А. Қ.) 6. Анжирлар обдан сарғайган, анорлар энди пиёладай бўлиб кизара бошлаган, кечки олмаларга ранг кираётган, ноклар ҳали кўм-кўк носковоклардай осилиб турган фасл эди. (Х. Г.) 7. Фарзанд дийдорига ташна қалби... Чинобод томон парвоз қилишга ундади. (А. Назаров.)

134-мишқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни аниқлаб, қандай саволга жавоб бўлишини айтинг.

Меҳмондорчиликдан қайтгандан сўнг Зайнаб кийимларини электр дазмол билан дазмоллади, қунг билан тахлаб чамадончасига жойлади-да, радиоприёмникни қўйиб, «Пиковая дама» операсининг ўзбекчасини тинглади. Зайнаб эртага жўнанишни осларкан, юраги алланечук зиркираб кетди. Ҳатто унинг меҳнатда ботир, юраги соф ва самимий “ошиқлари” ҳам бор. Ҳамиша ғайрати тошган, шижоатли, хушчақчақ ёш колхозчи Тўғон Бошоқов билан бирга далада инлаганда чарчайдими киши. Тўти холадай тўккиз ўғилнинг онаси, мажлисда нотик, теримда девкор аёлни жондан севмаслик мумкинми? (Ойбек.)

135-мишқ. Ўқинг. Ёрдамчи сўзларни ҳамда модал, ундов ва тақид сўзларни аниқланг.

Қуёш селида мириқиб чўмилган бўйдор тераклар кучоғида торая-торая ғойиб бўлган текис йўлда аскар енгил одим отарди. Бу йўлни

урушдан буруп колхозлар курган эдилар. Ингари бу ерда ёгингарчилик палласида балчик отининг қоринга етарди. Мава бугун кулинг ўргулсин бир хлёбонки, кўланкасанда ястанининг келади. Аскарнинг юраги тўлқинланиб, одим-одим жойда тўхтар ва хар ёнга сукуланиб қарар эди. Ўнг томонда уни кўрнимас, кўм-кўк, текис пахта даласи очилди: “Бунда шундай яхшиг пахта майдони йўқ эди-ку. Қандай иш қилишибди-я. Пахтага ана шундоқ кулочкан майдон керак. Меҳнатни аямасанг, бу ерда ҳосил қайнайверадн. Ах, ғўзаси ичча кечикибди-да...” – деди ўз ичида аскар. Арикларда кий-чув билан қўмилиб, кизгин тулрокка ағанаган қора-кура болалар, хавода зарғалдоқларнинг “биёв-биёв”и ва тракторларнинг гулдурови, девор оркасида тандирда пишаётган ноннинг хиди, болларда меваларни қушлардан кўриқловчиларнинг шовқини – ҳамма нарса унга тинч ҳаётни ва эркин меҳнат напъасини гавдалантирар эди. (Ойбек.)

ОТ

136-машиқ. Ўқинг, атоқш ва турдош отларни аниқлапг, уларнинг фарқини изохланг.

Одатда қатга истеъдод эгалари ҳаётда ҳам ёркин шахслар бўлади. Мен Ойбек ва Гафур Гулом, Миртемир ва Шайхзода каби улкан сўз санъаткорлари суҳбағида бўлиб, шундай эътиқодга келганман. Бу устозлар кириб келган уйларда чирок ёқингандай бўлар, ўзгача бир файз кўшилар эди. Аминманки, Ҳамид Олимжон, Усмон Носирлар ҳам шундай фаршгагли одамлар бўлишган.

... Усмон Носирнинг “Юрак”, “Нил ва Рим” шеърлари, “Нахшон” достони ўзбек шеърнати хазинасидан жой олган. Шоир қилган таржималар бу олижаноб санъатнинг ёркин намуналари сифатида кўп авлод таржимонлар учун маҳорат мактаби бўлиб хизмат қилади. (Э. Воҳидов)

137- машиқ. Муроджон Раҳмоновнинг «Самимийлик» шеърини ифодали ўқинг. Аниқ ва мавхум отларни аниқлаб, фарқини тушунтиринг.

Сен борсанки, ҳаёт ширин, ишк барқарор, самимийлик,
Сен борсанки, дўстлик мангу, ёр вафодор, самимийлик.
Сен бор жойда кўнгли равған, диллар чароғон хамшна,
Сен бор жойда йўқ кин, гараз, йўқдир озор, самимийлик.
Сен бор жойда турмуш гузал, кулиб боқар бахт, истикбол,
Сен бор жойда яхшилик бор, эзгулик бор, самимийлик.
Сен борсанки, соф дил одам, эл фаровон, замон хуррам,
Сен бор жойда бўлмас гумон, йўқ ҳеч ғубор, самимийлик.
Сен борсанки, кўнглиларда доим баҳор, самимийлик.

Сен биландир саодат ҳам, пок хислатлар, садокат ҳам,
Мангу яша сен жаҳонда, бўлгин бисёр, самимийлик...

138-мишқ. Ўқинг. якка ва жамловчи отларни аниқлаиҗ. фарқини тушунтиринг. Гапларни кўчириб. жамловчи отлар тагига чизинг.

1. Хонга уруш очмокни У хаёл килар эди. Эл буни билар эди. (X. O.)
2. У доим бокиб пода, Юрар эди саҳрода. (X. O.) 3. Болам, энди юрт тинчиб колди, Элу халк ҳам эркин тин олди. (X. O.) 4. Мамлакатнинг сардорига пешвоз бўлди фукаро. (Ш. Руставели.) 5. Лашкар учун дастурхонни тўқни ёзиб кўйдириб, Мехмонларга улашди шоҳ шоҳларга хос совғалар. (Ш. Руставели.) 6. Кўшин борар, оркасида борар эди юк карвон. (Ш. Руставели.) 7. Кўк ва яшил кийимдаги оломон тик туришиб, Севинч ёшин тўкар эди Автандилни кўришиб. (Ш. Руставели.)

139-мишқ. Ўқинг. Бирлик ва кўплик сонда келган отларни аниқлаиҗ. Кўплик шаклда келган отларнинг маъноларидаги фарқларни изоҳлаиҗ. Гапларни кўчириб. кўплик кўшимчаси тагига чизинг.

I. Кўёш ботган эса-да, ҳали ҳаммаёқ ёруғ, ҳали кундузнинг яллиғи билан нафас олган даштда тўрғайлар ора-сира “чив-чив”лашиб учишар эди. Тошбакалар, кирпитиканлар ўйнар эдилар. Майда тошлар устида шилдираб оккан илик сув билан челақларни тўлдиргандан кейин, бет-кўлларини ювиб, сочларини ҳўллаб, дам олгани катта тошга ўтиришди. Бу ерда чуқур жимжитлик ҳукм сураб эди. Қизлар секин-секин куюклаша борган шом қоронғисиди сокин мудраган адирларга, тепаларга хаёлчан термулиб, анча вақт жим ўтиришди. (Ойбек.)

II. 1. Бошларимга ёстик келар кўп малол. (X. O.) 2. Ҳалимаҳон. Назираҳонлар, Надимаҳон, Каримаҳонлар Қўшдай енгил учар эдилар. (X. O.) 3. Мана ҳозир она сурагига тикиларкан, унинг юзидаги таниш, кўп воқеаларнинг шоҳиди бўлган ажинлар, ҳеч қачон кулмаган кисиқ лаблар, ҳасрат тўла кўзлар Низомжонга: “Болагинам... Ёмонга ёндашма!” деяётгандек. (С. Аҳм.) 4. Опаси бўйнидан, кулоқларидан исирғаларини олатуриб ҳиринглаб кулди. (С. Аҳм.) 5. У ўз боласини бир парча этдан катта килгунча не машаккатлар тортмаган! (С. Аҳм.) 6. Сени опичлаб кўтарган отангининг беллари қарсиллаб синиб кетса бўлмасмиди! (С. Аҳм.)

140- мишқ. Эғалик аффиксларини олган отларни аниқлаиҗ. Кўчириб. эғалик кўшимчаси тагига чизинг. шахс ва сонини сўзнинг устига ёзинг.

1. Ақам ишхонадан чикиб, ўртоғи Холмат партизанни қаршилади. У, одатдагидек, тўла-тўқис қуролланган. Унинг келишган коматига... кўк мовут шими, сарғиш гимнастёркаси, ... шпор тақилган қора хром этиги, қиличи, белидаги кўш бомбаси, бешотар милтиғи фақат Холмат Ражабов учун яратилгандек ярашарди. (Н. Сафаров.)

II. 1. Асрларнинг сўкиб чокини, Кўзларимга суриб хокини, Тарихларни бир-бир тигурман. Афсоналар тошиб битурман. (О.) 2. Наврўз келса сўроқлаб, Не дейман, бонларим хам. Ёз изласа сўроқлаб, Не дейман, киригим нам. (З.О.) 3. Адаштирмай таниб турди Улкан дарёнг, кенг ўрмонинг, Боғу роғинг, киригини! (III.) 4. Лочин акам – Валерий, Лочин онам – Валяхон! Мен сизга ҳамроҳ, шерик Қуёшга азиз меҳмон. (I. Ж.) 5. Ижодингга биз ганна. Чанқокликни, кел, қондир, Куйинг элга дostonдир. (К. Х.)

141-маишқ. Гапларни ўқини, эгаллик кўшимчаси билан қўлланган отларни аниқлаш. Оғларга эгаллик кўшимчаси қўйилганда ўзакнинг ўзгаришини изохланг.

1. Моши сийрак дуккаклаб, Қовоғи кеч гуллаган. (К. Х.) 2. Бутун қишлоғимизда битта Ражабийимиз бор, холос. (II. Бирюков.) 3. У инкомнинг оғзида кўринган ёруғликка интилди. (С. Ан.) 4. Жонажон ўртоғи Карима билан хужраларида юзма-юз қолишга Мунавварнинг юрағи бетламас эди. (С. Ан.) 5. Болалар ётоғида хам ҳеч ким кўринмайди. (С. Ан.) 6. Ҳа, айтгандай, Илашев, Йўлдошевлар чакана радио эмас, оғзини беркитсангиз, бурни билан таширишдан хам тоймайдиган одамлар. (А. Мўйиддин.)

142-маишқ. Кўчиринг Бош келишиқда қўлланган отларни аниқлаб, сўроғи ва тағдағи вазифасини айттинг.

1. Юрак тўла шодлик, меҳр, бахт, Ушинг кўзларига бокаман. (З.) 2. Она ўз юртин жондай севди, Ватан хам онани севар ардоқлар. (З.) 3. Гира-шира вақт. Ҳали қуёш Чотқол тоғларининг бағрида ётибди. Бўтакўзиниклар бу чокни субхилам дейдилар. (II. Р.) 4. Тошкентда дўстларим, ўртоқларим, ака-укаларим – хаммалари хам жуда хурмат билан қарши олдилар. (F. I.) 5. Овга чиқиб бир кийикни овлашди икки ўртоқ. Гулхан ёқиб ўтирдилар, ўтмади лекин томоқ. (III. Руставели.)

143-маишқ. Ўқинг, отларни тошиб, сўроқ беринг, қайси келишиқ шаклида қўлланганини айттинг. Кўчириб, бош келишиқ шаклидаги отларнинг тағига чизинг, тағдағи вазифасини айттинг.

Ёз бонланиб, Яксарт бўйидаги чўлларда ўғлар қовжирай бошлади. Бу ерларда яшовчи шак кабилалари серўт яйловларга кўчиш тараққулига тушинди. Янги ерларга кўчиш чорвачилар учун бир байрамдек эди. Улар баҳор мавсумида янаб ўрганиб қолган ерларини танилаб кетип олдидан бир-бирлариникига кўноқ бўлиб борар, доривор ўғларни сб семирган бияларнинг сутидан тайёрланган ўткир қимизларни ичган йиғилар қизлар билан ланар айттишар... эди.

Бирок бу сафар одамларнинг кўнглига кил сизмас, ўтовлардан на кўшик товуши ва на кизларнинг хушчакчак кулгиси эшитиларди.

Балад бир ерга қурилган кагта оқ ўтовни эгинларига ярғок теридан камзул, бошларига учи ингичка, узун қалпоқ кийган қуролли соқчилар кўриқлаб турардилар. (*М. Осим*)

144-маниқ. Ўқинг. Қаратқич келишигида қўлланган отларни аниқлаб, сўроғини, қайси сўз билан боғланганини ва гапдаги вазифасини айтинг. Қаратқич келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Саксовулнинг бир қисми ёниб бўлиб, яхлит-яхлит чўғларга ажралмоқда, чўғлар эса кулга айланмоқда. Гулханнынг ёнгинасида – мен ётган каравотнинг пастида ёзғилик шол устида ҳам жой тўшаланган. (*М. Салом*.) 2. Самолётнинг уч соат кечикиб учаётгани кизнинг ширин хаёлларини, бўлажак қахра-монлари билан қиладиган суҳбатларини чишпакка чиқарганидек бўлди. (*М. Салом*.) 3. Анови қилич таққани бўлса, Холмат самоварчининг ўғли Раҳмат. (*И.С.*) 4. Бузқоча сўйилган кунин егги ухлаб тушимга қирмаган воқеанинг тувохи бўлдим. (*И.С.*) 5. Бувимнинг ҳар қиссаси, Ҳар бир қилган хиссаси Фикримни тортар эди. (*Ҳ.О.*) 6. Журжоннинг даласида, Дарёнинг ёқасида Бир чол ўгин терарди. (*Ҳ. О.*)

145-маниқ. Ўқинг. Қаратқич келишигида келган отларни аниқлаб, қандай шаклида (белгилли, белгисиз, **-и**, **-ин** шаклида) қўлланганини айтинг. Белгисиз қўлланган қаратқич келишигидаги отни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Олмос бўлиб ярқирар тоғлар қояси, Йўлларингга бош урар боғлар сояси. (*З. О.*) 2. Лекин ничоқ тинг тегар-тегмас тарс ёриган Йўлдошнинг шакарпалаги бекиёс ширин эди. (*С. Ан.*) 3. Уйимизнинг файзи ҳам сизсиз, Фарзандимиз опаси – бахти. Таомимиз лаззати ҳам сиз, Кийимимиз дазмоли – тахти. (*Мирм.*) 4. Араб шохин таибехин-ку беролардим бемалол, Аммо тожин иззат қилиб чоғиб ўтдим мен дарҳол. (*Ш. Руставели.*) 5. Сулгон қасрин энигида тортдик отлар юганини. (*Ш. Руставели.*) 6. Шамолларнинг шўх ўйинида, Гулзорларнинг чаман кўйинида, Соғлардаги тўлкин бўйинида Қулоч ёзди баҳор ва ёзим. (*Ҳ. С.*) 7. Харсанглар бағрида ўсар оқ гуллар, Юрганда оёқни ўнар нилуфар. (*Ҳ. С.*) 8. Ўтмишиндан мангу ёлғордир Улуғ рассом Ренин ижоди, Некрасовнинг кўшиқларида Қуйлангандир бурлақлар доди. (*Ҳ. С.*) 10. Халқ ҳурмати, дўстлар севгиси Қалб ўтнинг асло сўндирмас. (*У.*)

146-маниқ. Ўқинг. Тушум келишиги шаклида келган отларни тоғиб, сўроғини, қайси сўз билан боғланганини ва гапдаги вазифасини айтинг.

1. Мен йиғитларни яқинимга чақирдим. Қишлоқни разведка қилиш керак. Икки кишини юборадиган бўлдик. (*Т. Руставел.*) 2. Кетма-кет

узатишган челақ ва саватларни кексалар ерга ағдардилар, хирмон борган сари кўнайди. (О.) 3. Бир зумда машинани ўрмонга олиб кирдик-да, паскам жойга яширдик. Унинг изини ҳам текислаб ташладик. (Т. Рустамов.) 4. Гуллар, тўсманг йўлимни, еллар, тутманг кўлимни, Наманганлик позанин йўлимида интизормиш. (Х. С.) 5. Сен куйладинг ва бирин-кетин Борлигимни чулғади хаёл. (Х. С.) 6. Хира қилар кўзларининг яшини юлдузларни, Гўё қуёш яқинлашиб, камаштирар кўзларни. (Ш. Руставели.) 7. Нозир эди: «Фалак мени юз балога дуч этди, Хаёт шавқин, най-рубобни, чилторларни пуч этди». (Ш. Руставели.)

147-машқ. Ўқинг. Қаратқич ва тушум келишигида қўлланган отларни ўзи боғланган сўзлар билан биргаликда кўчиринг; қандай сўз билан боғланганини тушунтиринг.

– Сиз ҳам афанди бўлиб қолибсиз. ранс, – деди у кулгиси босилмай, – афанди тушида уч танга пул топиб олибди-да, шу уч тангага от олиб минмоқчи бўлибди. Уч тангага от келармиди. Ўйлаб-ўйлаб тухум олмоқчи, тухумдан жўжа, ундан товук қилмоқчи бўлибди. У товукни жўжалатиб, пузига кўзи алмоқчи. кўзини кўй, кўйни бузук, бузукдан сипир қилмоқчи – сипирнинг сугини соғиб, от олмоқчи бўлибди... . Сиз ҳам йўқ товукнинг тухумини юз минг сўмга сотмоқчисиз.

– Сен афандичалик ҳам бўлмабсан, – дедим Фозилжонга. – Кўрдингми, афанди дехқон экан. Дехқон ҳисобдон бўлади. У бир чипитдан икки кучоқ нахта олмаса, ерга эганмайди. Афанди уч тангага от олиб минининг ҳисобини тошибди. Парранда – хазина! Бурунчиларнинг нақли шуки, дунёда одамни боқадиган ва бой қиладиган етти хазина бор. Масалан, сигир – рўзгорнинг кассоби билан баққоли, асалари – оиланинг табиби, ишак курт – кизларнинг сени, обжувоз – қозоннинг қаймоғи, тегирмон – қориннинг белбоғи, боргинки, ўрмон ҳам хазина. парранда ҳам. Буларнинг ҳаммаси бор, парранда йўқ. Тегирмончининг ўғли айтган бўлса, ишон. Дадасен қандай хазинамизни бошқаряпти. Тегирмондан хар қуни маъмургарчилик оқиб турибди. (И. Раҳим.)

148-машқ. Ўқинг. Тушум келишигида ишлатилган отларни аниқланг ва қандай қўлланганини (белгиси, белсиз, *-и*, *-ни* шаклида) тушунтиринг. Белгисиз ва *-и*, *-ни* шаклида келган тушум келишигидаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Дунёнинг ёшлиги дейдилар Гул чехрали баҳорни, Майни. (У.)
2. Офарин меҳнатнинг қадри билганга! Шону шараф бўлсин меҳнат қилганга! (У.) 3. Чўнг пўлат туллорин у нахтажор майдонида Ўйнатиб, жавлон урар, ҳеч қимсага очмас дилин. (Х. С.) 4. Агар ишдан тўхтаса булоқ, Кўзларини кум босар, қурир, Кеча-қундуз қумни ўйнатиб

Қайнашнинг боиси шудир. (У.) 5. Инсон аклин, ўй-заковатин жонлантириб шеъринг сатрида, Хиндистоннинг хул табиятин Мисраларга тиздинг, Амрита! (Х. С.) 6. Шум толенн қарғаб-қарғаб у қайтмоққа жазм этди. (Ш. Руставели.) 7. Қошонага кирганида энитди ов бўлишини, Шикорчилар қийқиринин, бурғуларининг товушини. (Ш. Руставели.) 8. Шунда султон алланима эслагандай бўлди-ю: «Бу кирғоқда кўп ғалати иш юз берди», – деди у. (Ш. Руставели.) 9. Ёв снгилди, бизга қалъа эникларин очдишар. (Ш. Руставели) 10. Эркин, қирин, дарёларини, чўлини кўмсаб қолди дш, Биз отландик султон билан, чошишиб кетдик дадин. (Ш. Руставели.)

149- машқ. Ўқинг. Пукталар ўрнига *-ниг* ёки *-ни* аффиксларидан мосини кўйиб, гапларни кўчиринг.

Собир бутун-бутун харсанглр..., ортиқча қучанмасдан, аллақай-дандир кўтариб, қора терга ботиб югурарди. Ўқтам эса кўнирган, ўқирган сувда бўйнигача ботиб, хапсираб ишларди. Сайрамов... юраги тўлқинланиб кетди. Халқ... шовқинли, мардона кураши..., қахрамонона иши... кўрганда, уни хамипа хаяжон қучар эди. Машхур халқ қурилишларида ўн миңларча халқ... баланд рухи..., фидокорлиги... ва имконсиздек кўриган ишлар... мўъжизадор қахрамонлик билан бажарганини, энг азим қийинчиликлар... ажойиб уюшқоқлик, укув ва мардлик билан бартараф қилганини Сайрамов кўн марта кўрган эди. Ҳозирги кураш у буюк ишларга нисбатан бир томчи эди гўё. Сайрамов ок шохи кители... ечиб, қаёққадир отди-да, кизғин ишига астойдил қўл урди. Ишга киришганда ўзини унутадиган даражада, кизикиш, берилиш унинг одати эди. (Ойбек.)

150-машқ. Гапларни ўқинг. Нотўғри қўлланган қаратқич ва тушум келшигидаги отларни аниқлап, нотўғри қўлланиш сабабини тушунтиринг.

1. Қизингизни манфаати сиз учун ҳаммадан афзалроқ экашини тушунаман. (И. Бирюков.) 2. Брошюраларни эса сон-санони йўқ, шунча китобни у қачон орттира қолдийкин. (И. Бирюков.) 3. Бироқ атрофи гулзор билан ўралган уй олдига келганда, Ойнорин нотаниш бир қиз билан ўтирганини кўрди. (И. Бирюков.) 4. Бу ниманини **оқибати**? Ҳаётнинг билмаслиқнинг оқибати. Агар бутун гармдориининг кўрган бўлганингизда билардингизки,... (Ф. Мусажонов.) 5. Улар бу қурилишни ўзлари учун, ўзларининг авлод-аждоқлари учун ҳамда Ватани янада яшатиш учун барпо қилаётганлиқларини жуда яқин билардилар. (А. И.) 6. Аммо овози ковокни ичида шунақа шағиллаб кетдики, биров уни қулоғига миҳ қокқандай бўлди. (И. Маҳмудов.)

151- машқ. Гапларни ўқинг. Жўналиш келишигида қўлланган отларни топиб, сўроғи ва гаптаги вазифасини айтинг. Жўналиш келишиги кўшимчаси

сўзларга қайси шаклда кўшилганини изоҳланг. Шу келишикдаги отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, келишик аффикси тагига чизинг.

1. Комила ёстикка ёнбошлаб, узун сўлиш олди, беихтиёр ўй ва хаёлларга берилди. (О.) 2. Онанинг юраги умид ва қувончга тўлди, кизига узок умр ва бахт тилади-да, ... идилп-оёкни йиғиштира бошлади. (О.) 3. Кўз ўнгиди чирширак бўлаётган манзара озодликка чикиб раке тушаётгандек ... бўлади. (У. II.) 4. Улар уч арава бўлиб нонушта маҳалида қишлоққа кириб келинди. (А. Қ.) 5. Танкка душман артиллериясининг снаряди тегиб ёна бошлади. (Т. Рустамов.) 6. У хар гал Маргилон келганда, албатта, Икромжонни суриштириб, ... бирпас чакчақлашиб, ўзи Андижонга ўтиб кетар эди. (С. Аҳм.) 7. Дилдор қонларини чимириб шийнонга чиқар экан, Асрорага гинали қараб олди. (С. Аҳм.) 8. Оралдан йўқолди кадрдон ота, Ўзбекка жонажон, меҳрибон ота. (И. Ғ.) 9. Газ келди, газ билан пойтахтимга гўё куён кириб келгандай бўлди. (У.) 10. Димокка хуш хид упуради Боғлар ошиб келган шаббода. (Х. С.)

152-мишқ. Гапларни ўқинг. Ўрин-пайт келишигидаги отларни топиб, сўроғи, маъно муносабатлари ва гапдаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғлаган сўз билан бирга кўчиришг, келишик аффикси тагига чизинг.

1. Навоийнинг кўзларида ўт чакнади. Мамлакатда янги ғалаён кўтарилганлиги хақидаги хабар унинг қалбида ғазаб оловини ёққанди. (II. Батъ.) 2. «Шу мақсад йўлида ишлайверинг, егарсиз орзуга...», – деди Ўқтам. (О.) 3. Тонгда биринчи бор заводга келиб, Эгасиз дастгоҳга кўлини узатдинг. (З.) 4. Сиз жангда ботирсиз, сизнинг юракда Кекса боболарнинг ўлмас номи бор. (З.) 5. Алдоқчида ва хонда на виждон бор, на субут. (III. Руставел.) 6. Қишлоқда кейинги йилларда рўй берган турли воқеалар тўғрисида гап бошланди. (О.) 7. Бу ҳол Давронда бир зумгина давом этди. (Т. Рустамов.) 8. Уларни эшикда кутиб олган тунд юзли таниш саройбон Али Қушчини юкорига бошлади. (О. Ё.) 9. Ажойиб совут ва дубунга кийган бир отлик араб тулпориди кўшин олдидан чоғиб ўтди. (II. Батъ.) 10. Гулларда учратдим сенинг кўзингни, Оташин севгингни ўқидим унда. (З.) 11. Салқин сахарларда, бодом гулида, Бинафина лабида, ерларда баҳор, Қушларнинг парвози, елларнинг пози, Бахмал водийларда, қирларда баҳор. (З.)

153-мишқ. Нукталар ўрнига жўналиш ёки ўрин-пайт келишиги кўшимчаларидан мосини кўйиб, гапларни кўчиришг, келишик аффикслари тагига чизинг.

Комила бу ердан икки-уч километр нари..., эски ва хароб қишлоқ..., қаптархонадек бир қулба... туғилди. Етти-саккиз ёш... уни тошкентлик тоғаси олиб кетди. Комилани мактаб... бердилар. Пишиқ, туйғун кизча

яхши ўқиди. Бирок тўққизинчи сиф... ўтганда, тўсатдан отаси вафот этди. Ўн икки яшар ўғилча билангина бева қолган ва гоҳ соғ, гоҳ касал онанинг тақдири Комилани ташвин... солди. Моақал бир-икки йил кўмаклашай деб, 1940 йил ёзи... кишлоқ... қайтди-да, дастлаб табелчи бўлиб ишлади. Кейин пахтакорлик... қизиқиб, кетмончи бўлди, юкори ҳосил учун қаттиқ курашди. У вақтлар... қизлар орасида подир ҳодиса эди бу.

Бир йилдан кейин, хўжалик раиси бошқа хизмат... тайин қилинчак, ишбилармон, ўқиминли, жасур Комилани халқ раис қилиб сайлади. Комила хўжаликни уруш даврининг оғир шароити... ривожлантиришга ёш юракнинг бутун ғайрати ва ўти билан киришди. Сув учун, янги ерларни эгаллаш учун, янги кишлоқ ва маданий ҳаёт учун курашди. Унинг эси... на севги, на иштироҳат келди. *(Ойбек.)*

154-машқ. Ганларни ўқинг, чиқиш келишидаги отларни аниқлаб, сўроғи, маъно хусусияти ва гандаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг, келишиқ аффикси тагига чизинг.

1. Унга аввал оқ шохидан кўйлақ кийгизишди. *(О. Халли.)* 2. Амр қибрили табассум ила ёсумандан мамнун эканлигини билдирди. *(О. Халли.)* 3. Ёшлиқдан ҳуснингиз жалб этди мени, Эй олмос тоғларим -- ўлкам гардиши. *(Ҳ. С.)* 4. Уруш бўлмасин, инсон Ажралмасин бахтидан. *(У.)* 5. Бу ўйлардан юрагини алашга олган Мирзо Улуғбек тишини тишига босиб отига яна камчи урди. *(О. Ё.)* 6. Алишердан икки юз қадамча нарида тўхтаб, атрофни кўздан кечириб бонланди. *(Л. Батъ.)* 7. Деворларда, панжараларда ганчдан ишланган анвойи гуллар. *(О. Халли.)* 8. Шамол эса тоғлардан, Кўк қўл жимирлар. *(Ҳ. С.)* 9. Бағишланган юртга умримдан Заррача ҳам йўқ шикоятим. *(Мирм.)* 10. Шуҳратга берилип -- феълан ожизлик, Дарахт қакқаяди мевасизликдан. Чакмоқдай ялт, этиб сўнмай сен изла Ғаввосдек жавоҳир қалб денгизидан! *(Мирм.)*

155-машқ. Матнни ўқинг, отларни топиб, қайси келишиқда қўлланганини аниқланг; эғалиқ кўшимчаси билан қўлланган отларнинг шахс-сонини айтинг; отларни ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, кўплиқ аффикси тагига бир тўғри чизик, келишиқ аффикси тагига икки тўғри чизик, эғалиқ аффикси тагига эса тўлқинли чизик чизинг.

Маъмур Помир тоғларидан Испаниягача чўзилган ўлкаларга ҳукмдор бўлиб, ўзини халифа деб эълон қилганидан кейин бир қўли билан у ер-бу ерда бошланган халқ кўзғолонларини бостира бошлади, иккинчи қўли билан атрофига олимларни тўшлаб, илм-фан учун кўнлаб маблағ сарф қилишга киришди.

Байтул-ҳикмат, яъни дошиқманлар уйини ташқил этиб, ҳинд, юнон, сурёний тилиарида ёзилган кўҳна китобларни йиғидира бошлади. *(М.Осим)*

156- машқ. Ўқинг, туб ва ясама отларни аниқланг. Ясама отларни кўчириб, қандай усул билан ясалганини айттинг.

1. «Пасткўрғонда тураман. Еттинчи бригадада ишлайман», – қисқа жавоб бердим. (*М. Ниёзов.*) 2. Бу ерда мехмондорчилик ҳам, суҳбат ҳам меъёрига етмай туриб, мехмонлар кўзгалиб қолишди. (*А. Назаров.*) 3. Бу – бойлик, барака, қут. Бу – соғлиқ, олам-олам бахт, қувонч. (*М. Мирзараҳимов.*) 4. Булутлар остидан чиққан ой эди ху бақатерак айрисига мишиб олди. (*М. Мирзараҳимов.*) 5. Ўқтам жийдазордан ўтинни биланок, пахта майдошлари бутун улканлиги, кенлиги, салобат ва гўзаллиги билан қаршисида очилди. (*О.*) 6. Аравакан... бу даҳшатли кичкирикдан ўзини йўқотиб қўйиб, яна каттиқроқ айта бошлади. (*Л. Маҳмудов.*) 7. Айвоннинг зинаси олдида синиқ хум ағанаб, каттакон кадоқтош занг босиб ётибди. (*А. Қ.*) 8. Сапbatқор тажанг эди: танаффус вақтида залга чиққан эди, бир тракторист уни саводсизликда айблади. (*А. Қ.*) 9. Темирчилар боғчалар така, Тиланчилар дарди бир чака. (*О.*) 10. Болалигимда шу дарё бўйида оқизок ўйнардим. (*М. Мирзараҳимов.*)

157- машқ. Ғанларни ўқиб, ясама отларни аниқланг ва қандай усул билан ясалганини айттинг. Морфологик (аффиксация) усули билан ясалган отларни кўчириб, от ясовчи аффикслар тагига чизинг.

1. Гоҳо устанинг горига ҳамсоя хунарманг ва косиблар, темирчилар, чилангарлар, мискарлар, суяктарош ва сангтарошлар, сандиқчи ва бешиксозлар, миҳчи ва такачилар, этикдўз ва гиламдўзлар йиғилишар, устозлари Темур бобога аталган совға-саломларини қўлтиқлашиб, оғанин Қалқонбек билан Босқонбек кириб келишар, шундай пайтларда ўчоқда қора қумғон биқирлаб, суҳбат кизир, ... барча янгиликлар ўрғага ташланар эди.

(*О. Ё.*) 2. – Мен тракторчи бўлишга аҳд қилдим, – деди ғурур билан. (*М. Салом.*) 3. Синфдошларим саккизинчида ўқий бошлаган куни мен белимга этак боғлаб теримга тушиб кетдим. (*П. Қ.*) 4. Қассоблар келишиб боғларида қўй сўйишиди, ошпазлар ош дамлашди. (*О. Ё.*) 5. Соғинч, хасрат, мухаббат, ҳагто ёвуз дунманга ғазаб – барчаси бор унинг улуғ қалбида. (*О.*) 6. Ёшликни жасорат, қахрамонлик безайди, кексаликни – нурунийлик, донолик. (*К. Ҳамро.*) 7. Бир-иккита қалдирғочни кўриб, баҳор келди деган боғбон доғда қолади. (*К. Ҳамро.*) 8. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бугдойзорларда, ҳатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас, қирларда моллар ҳам кўринмас эди. (*О. Ё.*)

158- машқ. Ғанларни ўқиб, ясама отларни аниқланг. Композиция усули билан ясалган отларни кўчириб, ёзилишини изохланг.

1. Беп-олгита жўяк олинган гўрт бурчакли бу гулзорчада қатор-қатор помозиномгул гултожихўроз, райхон, уларнинг атрофида раъногул ва бошқа гуллар ранг-баранг бўлиб очилиб турарди, улардан таралаётган ёкимли хид киши димоғига тегиб, таъбини равшан қиларди. *(Ф. Ниёзий.)* 2. Биз шундай қилишимиз керакки, улар ҳам томорқасидан ўринли фойдалана олинсин. *(А. Мухиддин.)* 3. Бу ўт оддий чакмоқтошдан чиққан олов эмасдир. *(Ш. Руставели.)* 4. Шу йил март ойи бошларида Хайри Чиноз қишлоқ хотин-қизлари учун очилган кооперативда ишлай бошлади *(А. Мухиддин.)* 5. Ер йўлдошлар, космик кемалар ясапда асосан цирконий қўлланади. *(У. Н.)* 6. Оқил ва фозиллар мол-дунёни эмас, илм-хунарни ўз бойликлари деб ҳисоблайдилар. Уларнинг бойликлари сарфлаган билан адо бўлмайди. *(К. Ҳалро.)* 8. «Раҳимжон, – деди у саидиқчасини сим билан боғлаётғиб, – ёшлик – тошқин сув, суғорадиган экиннгизни суғориб қолмасангиз, ўтиб кетади. Кейин кексалиқнинг кўз ойнагини тақиб игна билан қудук қазидан иш чикмайди». *(А. Қ.)*

159-мишқ. Жуфт отларни аниқланг. Кўчириб, жуфт отлар тағига чизинг.

1. Пахтача қадри йўқ олгин-қумушнинг, Пахта – ишон жонин иситган оташ. *(Г. Г.)* 2. Қарасам терак бўйи кезадиган истериалар, ерга тутун пурқаб ишлаётган қатор дизеллар, мен номини билмайдиган хилма-хил асбоб-ускуналар автобус деразаси олқидан бир-бир ўтяпти. *(Ш. Қ.)* 3. Тожибой оқсоқол қаршидон-уруғчилик йўли билан кўтарилиб қолган экан-да? *(Ш. Т.)* 4. Саодатхон енгига қиетириб қўйган қор сингари ошпоқ рўмолчасини олиб, шонмасдан юз-кўзини артди. *(Ш. С.)*

160-мишқ. Берилган қисқаргма отларнинг тўлиқ шаклини айтинг ва ёзинг.

ТошМИ, ТДНУ, ТошТУ, ЎЗМУ, БМТ, ФА, ДАН, АҚШ, ЎЗТАГ, ДТМ, РТМ, УрДУ, МРДИ, БухДУ.

161-мишқ. Гапларни ўқинг. Модал шаклда қўлланган отларни аниқланг, уларнинг ясалиши ва маъно жиҳватларини изоҳланг.

1. Маҳкам ушла қўлчаларинг-да, Пурин тутиб келтирдим сенга! *(Мирм.)* 2. Ўс, қўзичок, Ўс, юрак порам! *(Мирм.)* 3. Мен эмас, сиз осмондан келяпсиз, Роҳатбону. *(Ҳ. Г.)* 4. Бир кун қоринимиз тўйиб қолар, Собиргой. *(О.)* 5. Бу ерда халта-хулта кўтарган қосиблар... илқ-илқ. *(О.)* 6. Халилов қочқинини кўтариб қулиб қўйди. *(С. Калмиков.)* 7. Қушлар унга ин солар, Яйраб ўсар қушчалар. *(Қ. Ҳ.)* 8. Бу қизалоқ ҳам ўз қариндошим-ку. *(Ҳ. Н.)* 9. Попукойнинг ёш артистка эканини билиб... олган эди. *(Мирм.)* 10. Ҳамма қарз-қурздан ҳам енгиллайсан, ҳам турмасурмасидан биратўла қуғуласан. *(Ҳ. Ҳ.)* 11. Вой айлланиб кетай, ўргилиб кетай болаҳондан. *(И. Содиқов.)* 12. Парвоз! Парвозжон! Турсанг-чи!

Тур, тойчок! (X. I.) 13. «Курилиш тугагунча у ёк-бу ёкка гул-мул, дарахт-марахт ҳам экиб ташлаймиз», – деди боладай суюниб Ўктам. (O.)

162-машиқ. Отларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни морфемаларга ажратинг.

Н а м у н а: *Газ* – от, турдош, бош келишик; содда, туб; гада эга вазифасида келган. *Қудуқ* – от, турдош, белгисиз қараткич келишик; содда, туб; аниқловчи вазифасида келган. *Агрофи* – от, турдош, бош келишик, III шахс, бирлик; содда, туб; гада эга вазифасида келган.

1. Газ ҳамон дахнат солиб бўқирмоқда. Қудуқ агрофи тобора қаттиқ титрайди. Нафас олиш илгаригидан хийла оғир, хавода газ кўпаймоқда. Лекин чўл кенг, шунинг учун у қадар билинмайди.

Агар фонтан бу даражада баҳайбат ва хатарли бўлмаганда, ҳамма дўпписини осмонга оғиб суюнган бўларди. Ахир, кўндан бери қутилган зўр қон очилган эди! Геологларнинг айтгани тасдиқланган эди. Шаҳар-чамизни қағза келажак кутмоқда эди. (II. Қ.) 2. Баҳор келгач, хар йилли далаларга чиқардик, этак-этак чучумома, бойчечаклар йиғардик. (X. С.)

СИФАТ

163-машиқ. Ўқинг, сифатларни аниқлаб, қандай белги билдираётганини айтинг, сифатларни ўзи боғланган от билан бирга кўчиринг, сифатнинг тагига тўлкинли чизик чизинг.

I. Тўлин ой тиккага келиб, осийиб қолади. Туннинг эрка шабадаси ўрик япроқларини бир-бирига уриб ўйнайди, ундан чиқаётган майин сасдан ором олади. Қизини чирок шуъласида ялтираб турган муштдек-муштдек ўриклар «тўп-тўп» тўкилади. Пастда, икки ўрик панасидаги сўрида ёш қиз ва оқ соч аёл хаёлга чўмиб ўтиришибди. Кекса она, дилбар қиз. (M. Пирматов.)

II. Четларига ўймакор панжара ясалган қатта айвонга инак кўрпачалар тўшалган, ўргадаги хонтахтага барқан-барқан ноз-неъматлар кўйилган эди. Бу ердан, тепаликка қурилган бу қоплоннинг айвонидан, ёмғирда чўмилган кўз илғамас улкан, боғ, кизил қум сепилган хиёбонлар, хилол ва юлдуз шаклидаги гулзорлар янада гўзалроқ, янада сўлимроқ кўринарди. Олисда, Кўкон қирининг ортида, харир кўкиш туман орасидан кўтарилган юксак тоғлар кўзга қалинлар, Самарқанд дарахтлар орасидан аниқ кўринмас, лекин берироқда, яшил япроқлар орасида, яна бир юксак бино кўзини қамаштириб чараклар, бу – шафақ жилланган расадхона пешгоқлари эди. (O. Ёқубов.)

164-машиқ. Ўқинг, сифатларнинг қайси сўз билан боғланганини аниқланг. Отга боғланган сифатларни бирикма тарзида кўчиринг.

1. Қаршимда олам ўтирибди. Бағри оламдай кенг, кўнгли пахтадай юмшоқ ушинг. Тонгдай гўзал, тонгдай мусаффо, эй мукаддас зот, сенинг мухаббатинг мангу қалбимда, хурматинг бонимга дўшми. (*М. Мирзарахимов*) 2. Сарик, нушти, пистоки рангларга бой инагим. (*К. Ҳ.*) 3. Сертушроқ йўллар, олисдаги уйларнинг томлари ойдиндан интирайди, бошларида, кўйишларида юлдузлар чакнаган теракларнинг бўйлари яна баландроқ, адироқ кўринади. (*О.*) 4. Фанда осон йўл бўлмайди, осон йўл ташлаган узокқа бормайди. (*Ж. Абд.*) 5. Бу хатларга самимий, инсоний туйғулар битилган эди. (*С. Аҳм.*) 6. Ер бақувват бўлса, гўза ҳам бақувват ўсиб, ҳеч қандай дардга чалинмайди. (*Ж. Абд.*) 7. Ўсар митти азамат: Серҳаракат, мард, дуркун. Аммо хайрон қолдирар Қулганларни у бир кун. (*К. Ҳ.*)

165-мишқ. Ўқинг. Аслий ва нисбий сифатларни аниқлаб, нисбий сифатларнинг ясаллигини изоҳланг.

1. Собир куёнда чакнаган орден ва медалларини жаранглатиб, киздан сал пари чўққайди ва ўчоқдаги қориндор кўпалоқ қумғон остига курук шалдирок ҳасчўп ташлади. (*О.*) 2. Қини эди. Деразадан телевизион антенналарининг изгиришда хуштак чапгани эинтибди. (*Ас. М.*) 3. Эҳсон устки лабини тишлаб, кўзини юқорига кўтарди. (*А. Қ.*) 4. Озарбайжонлик Соиб Исмоилов тўндан тинмай ўк узарди. (*Т. Рустамов.*) 5. Эгма-букма камонларни ва зарб еган қалқонни Ечинтириб киз олд-ю, ғорга элтиди ўғлонни. (*Ш. Руставели.*) 6. Сандий, ҳақиқаган, талабалик вақтида кўп шеърлар ёзган, буларнинг кўпчилиги деворий газетада босилган... эди. (*А. Қ.*) 7. Катта сандик ял-ял ёнган оймос, лаъл, ёкут, ишжу, забаржад ва яна қандайдир нафис товланган кимматбаҳо тошлар билан лиммо-лим эди. (*О. Ё.*) 8. Кўрасанми, ҳу олисда кегаётир пахлавон, Ўз йўлидан айнамайди куёшсимон, ойсимон. (*Ш. Руставели.*) 9. Энди кизнинг тасаллибахш сўзларини тишлади у. (*Ш. Руставели.*) 10. Улар мавлоно Муҳиддиннинг боғида, жар бўйидаги кекса ёнғок тагида учравдилар. (*О. Ё.*) 11. Ражаб ака, сиз ўз вахтангизда тарбиявий иш олиб бормай кўйибсиз. (*Ш.Қ.*) 12. Оғис тоғлар орқасидан кўтарилган куёш бошқокларни олтин денгизга айлантирган эди, эрталабки салқин шамол бу денгизни тўлкинлангириб, ғир-ғир эсарди. (*О.*)

166-мишқ. Ўқинг. Сифатларни аниқлаб, қандай даража шаклида кўлланганини айтиш. Одий, кўбесий ва орттирма даражадаги сифатларни уч устуи шаклида ёзинг, даража кўрсаткичи тагига чизинг.

1. Янги клуб. Катта залда Ўтган қуни бўлиди бал. (*К. Ҳ.*) 2. Агар унга Тошкентдан чиройлироқ шаҳар ҳам бор, деб айтсалар, асло ишонмасди. (*Н. Бирюков.*) 3. Ахир, энг жасур, энг тажрибали денгизчилар ҳам Шимолий кутбгача етаман деб, ... халок бўлганлар. (*Ж. Верн.*)

4. Серсокол, барок кошли чол кушлар тилига тушунарди. (Ю. Семёнов.) 5. Чиндан айтаман, сиздан кўра менга огиррок. (Н. Бирюков.) 6. Унинг овозини пасайтирди ва бундан куй яна равонроқ, ёқимлироқ туюлди. (Х. Ғ.) 7. Лекин бу иш аввалги ишларидан ҳар жиҳатдан мушкулроқ эди. (Х. Ғ.) 8. Эҳтимол, энг сўнгги мисраларини у Қоғозини бўяган кон-ла битгандир. (О.Холдор.) 9. Шу коронгиликда тепаликдаги экскаватор тагин ҳам ҳайбатлироқ кўрипти. (Х. Ғ.) 10. ...Лекин ундан кичикроқ харита устига эгилишти. (Х. Ғ.) 11. Гоҳ Йўлчининг марҳум онасини хаёл кучи билан жонли, равшан тасаввур қилишга тиришади. (О.) 12. Бу уй унинг энг бахтиёр, энг азобли кушларига гувоҳ. (С. Аҳм.) 13. Раис унинг кўзига илгаригидан камсавлатроқ кўрипти. (А. Қ.)

167-маниқ. Ўқинг, сифатларни топиб, даражасини айтинг. Қиёсий ва орттирма даражали сифатлар иштирок этган гапларни кўчириб, сифатларнинг ўхшаш ва фарқли томонларини изоҳланг.

1. У ўтакетган даражада совуқкон, чаккон, шижоатли ва фаросатли одам эди. (Ж. Верн.) 2. Ўзининг кийимлари... уникига караганда қалин, иссиқроқ эди. (С. Ан.) 3. Оталар ўз болаларининг дунёдаги болаларининг энг зўри, энг хушбичими деб билишади. (С. Аҳм.) 4. Юнсу бобо... Сафарнинг оғзаки сало-мидан кура кўпроқ хатидан умидвор бўлганини пайқайди. (Ф. Ниёзий.) 5. У ўзининг шавқ-завқини уларга ишбаган янада дабдабалироқ ифодалар эди. (С. Б.) 6. Лекин ҳаммасидан ҳам хавфлироғи анови Мирза. (Н. Бирюков.) 7. Ўз уйи олдиди, ўз девориди унга энг оғир, энг дахшатли ҳукм битилган эди. (С. Аҳм.) 8. Одамлар билан ишландан муҳимроқ ва мушкулроқ нарса йўқ, азизим. (Х. Ғ.) 9. Бу ердаги кунимиз аччиқ эди, у ерда тагин ҳам аччиқроғини тотидиқ. (О.) 10. У энг тоза булоқ сувидан ҳам тиникроқ. (Ж. Верн.)

168-маниқ. Ўқинг, туб ва ясама сифатларни аниқланг, ясама сифатларнинг ясаиш усулини тушунтиринг. Морфологик (аффиксация) усулда ясалган сифатлар иштирок этган гапларни кўчириб, сифат ясовчилар тагига чизинг.

1. Ярим кечага бориб серзавқ одамлар билан гавжум бўлган вагон... тинчиди-қолди. (А. Назаров.) 2. Бирок Асқар ҳаммасидан ҳам енгил табиатлироқ кўринади унга. (А. Назаров.) Ниҳоят, Аҳмаддон аскарый хизматга чақирилди. (А. Қ.) “Шунча китоб ёзилган-у, барибир менбоп китоблар кам”, – деб ниҳоят ҳам қилиб кўяди. (Ш. Маҳмудов.) 5. Қолган вақт ичида ўзимнинг минералогик ҳамда ботаник ва зоологик коллекцияларимни тартибга солмоқчи бўлидим. (Ж. Верн.) 6. Учқур ҳайларимнинг қароргоҳи, оромгоҳи бўлган ажойиб манзил. (М. Мирзараҳимов.) 7. О, бир маҳаллар қандай юксак, қандай сеҳрли эдинг сен? (М. Мирзараҳимов.) 8. Сени шундоқ ёшганимда аввалгидек хушчакчак, меҳрибон, дилкаш, самимий бир ҳолда кўрдим.

(*М. Мирзараҳимов.*) 9. Ҳовуз атрофидаги мис пардозланган чиройли ойнабанд витриналарга энг подир денгиз мўъжизалари кўйилган. (*Ж. Верн.*) 10. Ўйчан, эринибгина қадам ташлаб, фабрикадан чиқиб келялман. (*М. II.*) 11. Ой нурида кизнинг чўзинчок чиройли оқинг юзи, хуркак охуникидек шахло, жовдирок кўзлари баралла намоён бўлди. (*О. Халил.*)

169-машиқ. Ўқинг, ясама сифатларни аниқланг. Синтактик (композиция) усулда ясалган сифатларни ўзи боғланиб келган сўз билан биргалликда кўчиригинг, сифатларнинг тагига чизинг.

1. Унинг шишасимон жонсиз кўзлари... лаънат ёғдираётандек туюлар эди, (*Н. Бирюков.*) 2. Унинг кампирдаҳан юзларида кизил доғлар пайдо бўлди. (*Н. Бирюков.*) 3. Хизматда у жуда улфати одам. (*В. Егоров.*) 4. Ним ранг тойипи, пушти ранг ҳасайини, тилла ранг қирмиска, қахрабо ҳусайини, ҳар донаси ёнғокдай келадиган каттақўрғон – ҳаммаси шиғил пишган. (*С.Ан.*) 5. Бўйнидаги тупрок ранг шарфи жупдан эди. (*Ф. Ниёзий*) 6. Гулшошнинг бу артистона ўйини бувишнинг аразини иссиқ чойнинг ховридай тарқатиб юборди. (*Х. Г.*) 7. Офтобга қараган ҳар икки деразанинг ичкарасидан икки тавақали гулкор эшиги бор эди. Уйга солинган бўйра устига гулдор гилам тўшалганди. (*Ф. Ниёзий*)

170-машиқ. Ўқинг. Сифатларни аниқлаб, тузилиш жиҳатдан турларга ажратинг ва қуйидаги жадвални тўлдиринг.

Содда		Кўшма	Мураккаб	Жуфт
туб	ясама			

1. Кечга яқин улар яйлов тугаб, саҳро бошланадиган ерга етиб келдилар, сарғиш барханлар, чиройли гуллаган саксовул буталари кўринди. Ботаётган куёш нурида узокдан бир пима олтиндай чарақлади. Бу ҳайкал эди. Бронзадан бюст. У асфальт йўл тугаб, дашт-биёбонга сон-саноксиз карвон йўллари, чўпон сўқмоқлари кириб кетадиган жойда, кичкинагина, чанкок гулзор ўртаеида, йўнлиган харсанг устида турибди.

Чўкки соқоли, кекса одам. Кечки офтобда нурланиб турган юзининг чуқур ажинлари бу хлёбонларнинг қадимий фожиаларидан, узок заҳматкаш умр ва ажойиб голибона тақдирдан дарак берарди. Кекса чўпон бу саҳроларни тиз чўктирган баҳодирдай қисик кўзларини уфқларга тикиб турарди. (*Ас. Мухтор.*)

II. 1. Унинг ўйчан боқадиган қора кўзлари, узун киприклари, буғдой ранг, сал чўзнокрок юзлари ва пушти ранг, гулдор кўйлаги кўз

ўнгида намоён бўлганда, йиғит қайси тоқатсиз тена бошлади. (М. Салам.) 2. Зехни тез, тахминга мойин, қайси кўрсаткич қайси рақамга бориб боғланишини, эски-янги хужжатларни, рақамларни ёд айтиб берарди. (Ас. М.) 3. Келинчакнинг тул юзи, шахло кўзлари, қалдирғоч қаноти сизгари қайрилима қон-қора қалам қошлари, шабнамдек беғубор тиник руҳсори, жозибалдор нигоҳи, товус қомаги – ҳаммаси ифғат нарчасига бурканган... (И. С.) 4. Ўқтам турли-туман юмушлар билан қанча банд бўлмасин, қурилишни бир минут ҳам унутмас эди. (О.)

171-машиқ. -ли, -чан, -ив, -но-, -бе-, -сер-, -сиз, -симон аффикслари ёрдамида сифатлар ясаг ва ёзинг, сифат ясовчилар тагига чизинг ва қайси сўз туркумидан сифат ясалганини айтинг.

172-машиқ. I. Сифат ясовчи кўшимчалар ёрдамида *ялтира, айлан, бил, бот, буз, бук, бура, бул, бўғ, димла, ёйини, ёй, ёз, ёп, шонпар, йиғ, кес, сирган, сови, тортиш, тўғ, чаңқа, қақра, қирқ, қис, қўй, қўрқ* феълларидан сифатлар ясаб ёзинг ва имлосини тушунтиринг.

II. Қуйидаги сифатларинан ясалганини тушунтиринг, сифат ясовчи аффиксларни ажратиб кўрсатинг.

Ёйиниқоқ, жўшқин, илқ, кемтик, оқоқ, тиник, эринчок, хурқак, асранди, бакироқ, билармон, бурма, бўлмагур, қома.

173-машиқ. Нукталар ўрнига *-ли* ёки *-лик* сифат ясовчи аффиксларидан мосини қўйиб, гапларни қўчиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзларининг ёзилишини изохланг.

1. Урувдан кейин уларни ҳамма унутиб таниаб кетган асирлар лагеридан **америка**... солдатлар келиб қутқазди. (Ас. М.) 2. Аммо Ватан олдидаги бурчи бундан фахр...роқ, узгүроқ. (С. З.) 3. Тўғриси, онлада Ханифани бешта боласининг энг қатгасидай кўриб, ота... меҳри билан аяб, илқ муносабатда бўлишини Мунаввар пайқайди. (С. Ан.) 4. Ҳакима – ирода... қобилият..., ўкинчи севадиган бир талаба. (О. Ё.) 5. Аҳдин бажармасак не дер дугонам, **боқу**... қаҳрамон Сурайёхоним? (З.) 6. Уч мингта **марҳамат**...лар машина ва араваларда кўшиқлар билан Избоскан томон йўллангдилар. (И. Бирюков.) 7. Мунавварининг она... меҳри жўш уриб кетди. (С. Ан.) 8. Дунёда Адибадан йўқ эди бахт...роқ қиз. (Мирм.)

174-машиқ. Компонентлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган сифатларни имло қондасига мувофиқ кўшиб, ажратиб ёки чизикча билан ёзинг.

I. Балаид/бўйли, амалий/назарий, бетга/чопар, боқи/беғам, буғдой/ранг, бўш/баёв, газет/боп, далил/гули, дарвеш/сифат, дил/озор, дўнг/пешана, ёлғиз/оёқ, ёқа/вайрон, жингалак/сочли, жон/бахш, зил/замбил, илмин/оммабон, иш/билармон, кам/ерли, кам/кувват,

кул/ранг, маза/бемаза, малла/ранг, мўмин/қобил, ним/кўк, ним/татир, ола/байроқ, ола/кура, ором/бахш, очик/ кўнгил, оч/сарик, соф/дил, тинч/тотув, умум/шахар, хуш/хат, чала/чулпа, шер/юрак, шўр/пешана, эски/туски, яланг/оёқ, тез/ пиннар, кингир/кийишиқ, қўл/бола, ғадир/будур, хозир/жавоб.

II. 1. Дарвоқе, козок султони Таваккалхон ҳузурига Москва элчиси Вельямин Степанов қиммат/баҳо тортиқлар билан келган эди. (*М. Осим.*) 2. Бир вақт қарашса, Акбарали юмшоқ курсига чўкиб, бош эгиб ўтирибди, ковоғи/солик. Хуш/чакчақ шовкин бирдан тинди. (*Ас. М.*) 3. Сўфи малла/ранг, шалпанг/қулоқ, хум/қалла, сўхтаси/совуқ, ажириқ сингари ўсиб бир-бирига туташиб кетган соч-соқоли орасида, тулкиники сингари айёр кўк кўзлари миштираб кўринадиган бир одам эди. (*Н. С.*) 4. Акбарали отасига унча ўхшамас, новча, ингичка, кам/гапроқ эди. Лекин кечасидаги хикояларидан кейин оқ/ кўнгил Бектемир ака унга ёкиб қолди, ота ўрнига меҳрибон бир одам орттиргандек бўлди Акбарали. (*Ас. М.*) 5. Ўзи саҳий ва донишманд, одил ва қонунипараст, Сухбатларда шакар/ гуфтор, урушларда забардаст. (*Ш. Руставели.*) 6. Бектемир ака бош устидаги йўғон/йўғон кабелларни, иссиқ/совуқ сув, ҳаво қувурларни, электр, телефон симларини ушлаб кўяр эди. (*Ас. М.*) 7. Тарс ёрилган заранг ерлар устида қизил/қанот чигирткалар учиб юради, ерда эса қатта/кичик қалтаксақлардан бўлак жонивор йўқ. (*М. Осим.*)

175-мишқ. Ўқинг, Оглашган сифатларни аниқлаб, отланмаган сифатлардан фарқини тушунтиринг. Кўчириб, сифатларнинг гаптаги вазифасини чизиқлар орқали кўрсатинг.

I. У саватдан ҳар хил ҳажм ва ҳар хил шаклдаги шишаларни олинга киришди. Буларнинг орасида порошок солинган қориндорлари ҳам, хилма-хил рангга бўялган ёки шаффоф суяклик билан тўлатилган ингичка – ихчамлари ҳам, устига “заҳар” деган сўз ёзилиқ эгри-бутрилари ҳам, тор бўғизли юмалоқлари ҳам, яшил ва оқ рангли қатталари ҳам, сиртига ўйиб хат ёзилган ойна пробқалилари ҳам, маҳкам ёпиладиган бурма тикинчилари ҳам, пўкак тикилган вино ҳамда зайтун мойидан бўшаган шишалар ҳам бор эди. (*Г. Уэлс.*)

II. 1. Уларнинг хотираси турли-туман ишлар билан банд бўлиб, дарров нозаруридан зарурини, керакисидан кераклигини ажрата олмай қолдилар. (*С. Б.*) 2. Умайдер энди унинг бу ясама хушчақчақлигига ишонмайди... (*Ас. М.*) 3. Чўлда ҳақиқий ҳаёт оқшомдан сўнг уйғонади, деб тўғри айтилган экан. Қундузги жазирада ин-инига яширинган жониворлар салқин тушиши билан тумшукларини кўрсата бошлайдилар. (*Ж. Абд.*) 4. Машиналар кетма-кет келиб шағал тўқаётган ерда қўлига дафтар, қалам ушлаган, малла сочларини бостириб бари кенг похол

шляна кийган, бурни ясапрок, кўзлари кўм кўк, хушрўйгина рус кизи билан учрашди. (*Ж. Абд.*)

176-маиқ. Гапларни ўқиб, Модал шаклда кўзланган сифатларни аниқлаб, маъно жаводаларидаги фарқни ва ясаллигини тушунтиринг; уларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчиринг.

1. Эллада хали барг ёзмаган дарахтининг новдалари чуваланган кизғимтир индек бўлиб кўринди. (*С. Аҳм.*) 2. У... юзи кин-кизил, лекин печусидир, ковоклари пинган, кўзлари кизарган эди. (*Х. Г.*) 3. Карта элагига бир текис тизиб экишган тут ниҳолларидан бирининг ним кўк баргини узди. (*Х. Г.*) 4. Холмамат Топтемир билан совуқкина саломлашди. (*Х. Г.*) 5. Баланд ним хаво ранг эшикнинг бир тавақаси аста очилиб, Зухра кирди. (*Х. Г.*) 6. Йўғон-ийўғон ҳарфлар билан шундай деб ёзди. (*С. Аҳм.*) 7. Зебихон бу пачоқкина, кўримензгина, камган боланинг ичида шунча гап борлигини билмаган эди. (*С. Аҳм.*) 8. Учиб ўтган қалдирғоч орқасидан сарғимтир уфққа қараб қолди. (*С. Аҳм.*) 9. Она кўзи олдиди ўғининг қоп-қора қошлари, чакнаган кўзлари қолди. (*С. Аҳм.*) 10. У сал повчарок бўлиб, гавда тузилиши муганосиб эмасди... (*А. Чаковский.*)

177-маиқ. Ўқинг, озайтирма ва қушайтирма сифатларни аниқлаб, уларнинг қандай ясаллигини изоҳланг; уларни ўзи боғланган сўз билан алоҳида-алоҳида кўчириб, сифатлар таънига чизинг.

1. Бола ўзини шу дақиқаларда ғоят кичик, бағоят ёлғиз, бутунлай унутилган хис қиларди. (*Ч. Айт.*) 2. Нарда си томонидаги чоғроқ уйга кириладиган эшикни тўсиб турган эди. (*Ш. Бирюков.*) 3. Мирзачўлга қалингина қор ёккан. (*Х. Г.*) 4. Низомжон Зебихонга гикилиб туриб, унинг қоп-қора қошларига ...маҳшиё бўлиб қолди. (*С. Аҳм.*) 5. У ерда сувнинг кизгишроқ говлалишига ишонч ҳосил этасиз. (*Ж. Верн.*) 6. Катта-катта шахарлар, обод қишлоқларда шилаб ўрганган Қудратга бу ер жуда галати туюлар эди. (*Ж. Абд.*) 7. У раненинг номини айтганда, залда сувоқкина чапак бўлди. (*Х. Г.*) 8. Дархаккат, Туреунбой ниҳоятда кўркем йилит бўлган эди. (*С. Аҳм.*) 9. Катта-кичик демақлик ғоят нисбий бир киёс, Юпигернинг олдиди Ер қурраминз бир нуқта. (*Мирм.*) 10. Зухра Саодатхонга дадилроқ қаради. (*С. З.*)

178-маиқ. Қуйидаги *-роқ* аффиксли сифатлар иштирок этган гапларни ўқинг. Аввал киёсий даражадаги сифатлар иштирок этган гапларни, кейин модал шаклдаги сифатлар иштирок этган гапларни кўчиринг; уларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Гап бундай, Саидахон, мен кизикқонроқ, бунинг устига кўполроқ одамман. (*А. Қ.*) 2. Қишлоқдаги сайил бу ердагидак кўнгилироқ бўлади,

албатта. (Н. Т.) 3. Душда мендан кўра бахтлироқ, толеи баяндрок киши бўлмаса керак! (Ж. Икромий.) 4. Чуқурроқ эж. Илдишни шабадалатмасдан тупроқ бос. (Ҳ. Ғ.) 5. У Геретвуддан ақлироқ, Друзга нисбатан босиқроқ ва билимдонроқ кўринар эди. (Т. Драйзер.) 6. Икромжон тарафга қараб ўтирган кексароқ киши унга юз-кўзи билан қандайдир ишора қилди. (С. Аҳм.) 7. Китоб ёзишимга мадалкор бўлган ва ҳозиргимдан ҳам яхшироқ ва жасурроқ бўлишга ундаган китъа шуми ҳали? (Ю. Смул.) 8. Узун тарновдан кўча ўртасига бўтанароқ сув оқиб ётарди. (С. Б.) 9. Малол келмаса бирров бориб қозинини серўтроқ жойга қоқиб келгин. (С. Аҳм.) 10. Офтоб... аввалгидан ҳам ёруғроқ, аввалгидан ҳам иссиқроқ шуъла сочаётгандай туюлди. (А. Қ.)

179-мишқ. Сифатларни тошиб, морфемаларга ажратинг.

1. Айвонда кексагина бир хогин камзулига тугма қадаб ўтирибди. (С. Аҳм.) 2. Кейинги пайтларда она тилида гаплашиш қадрлироқ, чиройлироқ кўрина бошлади. Илгари инглизча гапирган одам ақллироқ кўриниб, арабча гаплашганлар маданиятсизроқ кўринарди. (Мирм.) 3. Чоғроққина йўлакдан ўтгандан кейин аялақандай... уйнинг остонасига келиб қолди. (Н. Бирюков.) 4. Ўғилжоннинг юзи тақдирдаги нондек кизариб кетди. (М. Пирматов.)

180-мишқ. Сифатларни аниқлаб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Н а м у н а: *Кенг* – сифат, аслий, туб. оддий даража, оғлашмаган, содда; гапта аниқловчи вазифасида келган.

1. Ўқтам Комила орқасидан юриб, олчазор орқали кенг, текис, баҳаво майдонга чиқди; майдоннинг бир томонидаги тепаликка усталар икки қаватли катта иморат қурмоқда эдилар. (О.) 2. Манзурахон, мен ва менга ўхшаганлар ҳақида газетада чиққан танқидий мақолани ўқигандирсан. (М. Салом.) 3. Топилар кўк, кизғин, яшил ва фируза ранг нур таратар, бу нурлар бир-бирига қўшилиб камалакдай ажиб бир манзара қасб ётарди. (О. Ё.) 4. Ҳозир шаҳардаги қишлоқ хўжалигини механизациялаш билим юртига кириб ўқияман. (М. Салом.) 5. Бир дона сўлғин гул гулдаста ҳуснига путур етказганидек, шеърдаги ягона ўринсиз сўз ҳам унинг жарангдорлиги ва мазмунига салбий таъсир этади. (К. Ҳамро.) 6. Иззатгалаброк чолга ўхшайди! (Н. Бирюков.)

181-мишқ. Ўқинг, от ва сифатларни тошиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Ёмғирда ювилган дарахтлар, хиёбонларнинг икки ёнида саф тортган сарвлар аллақандай мулоқимлашиб, яннаб, бўлакча бир гўзаллик қасб этди. Арчалар орасида товланган оқ, сарик, нофармон ва кизил гул

косачаларни лим-лим тўлдирган тиник томчилар, гўё нафис пишлачаларга қуйилган майдай гул-гул ёнди, борлиқни булбул хониши тугди. Гўё ҳар бир шох, ҳар бир япроқ тагига яшириниб олган булбуллар тобора авжга чиқар, бошқа ҳамма қушлар овозини босиб, яйраб-яйраб, тўлиб-тошиб сайрашарди.

Абу Саид Мирзо қонанидан кейин яна васваса босиб, уйку кўрмай изтиробда юрган шаҳзода гўё кўнглидаги барча ташвиш ва ғам-андухлардан соқит бўлгандай енгил тортиди. Майини қизил қум селилган, беҳад қатта боғнинг энг хилват жойларигача олиб борадиган хиёбонларни, ҳишол ва юлдузлар шаклида ясалиб, бўлакча бир меҳр билан парварини қилинган мўъжаз гулзорларни айланаркан, шаҳзода болалик ва ўсмирлик чоғларида бу гулгун масканда ўтган маъракалар, дабдабали тўйлар, хушовоз хонадалар, товусдек раққосалар ниғтироқида берилган базми жамнилар эсига тушиб, нечундир кўзига ёш келди. (О. Ё.)

182-машиқ. Асқад Мухторнинг қуйидаги шеърини ўқиб, бир хил сўз билан ифодаланган от ва сифатларни тошинг, гаидаги вазифасини айтинг.

Биратўла уч қизнинг	Донолик қунда керак,
Айлангирди боғининг:	Доносини танлаб ол.
Фермадаги Ширин,	– Дилбари ҳам доно,
Агроном қиз Доно	– Ширини ҳам доно,
Ҳам теримчи Дилбар!	– Доноси ҳам доно,
Дўстлар дейди: оғайни,	– О-ох, қандок қилай?
Гўзал керак йиғитга,	– Она дейди: хай болам,
Дилбарини танлаб ол.	– Хушфеъл бўлсин келишим,
– Ширини ҳам дилбар,	– Ширинини танлаб ол.
– Доноси ҳам дилбар,	– Доноси ҳам ширин,
– Дилбари ҳам дилбар,	– Дилбари ҳам ширин,
– О-ох, қандок қилай?	– Ширини ҳам ширин,
Ота дейди: хай бола,	О-ох, қандок қилай!

СОИ

183-машиқ. Ўқинг. Соиларни аниқлаб, грамматик хусусиятларини тушуниринг. Соиларни ўзи боғланган сўз билан кўчириб, уларнинг тагига тўлқинли чизик чизинг.

1. “Кооперация” унчалик қатта кема эмас. Юк тўла ортилганда ҳажми 5560 тоннага тенг бўлади. Кеманинг узунлиги бир юз уч метр, эни ўн тўрт метр. Унда ҳар бири бир мингу тўрт юз от кучига тенг «МА» маркали иккита дизель бор. Кеманинг мак» симап тезлиги соатига 11,6 миля.

Команда аъзолари турадиган хоналардан ташқари, унда ўттиз еттита пассажирлар каютаси, ҳаммаси бўлиб бир юз йигирма ўрин бор.

Кемада тўртта трюм бор. Музхонали трюмига минг тоннадан ошиқроқ тез бузилувчи озик-овкат сиғади. Кема рули ва лангари электр куввати ёрдамида бошқарилади. Кема корпуси... музлар сикувига бардош берадиган даражада мустаҳкам. Тўғри, икки минг саккиз юз от кучи Жанубий Муз океани учун камлик қилади.

Кема 1929 йили Ленинград кемасозлик заводида қурилган ва ўша кезлари конструкцияси жиҳатидан энг замонавий кемалардан бири ҳисобланган эди. 1929 йилдан то 1937 йилга қадар бу кема пассажир ва юк ташиб, Ленинград – Гавр – Лондон орасида қатнаган. “Кооперация” 1937 йили республикачи Испанияга юк ташиб турди.

II. “Кооперация” Иккинчи жаҳон уруши йиллари Шимолий ҳарбий флот составида торпеда катерлари учун база бўлиб хизмат этди. 1947–1948 йиллари кема яна ўзининг аввалги тинч меҳнатига – Ленинград – Шчецин орасида пассажир ва юк ташишга қайтди.

Ҳориб-чарчаб, роса шалоғи чиққан кема 1949–1952 йилларда Висмарда капитал ремонт қилинди, ремонтдан кейин 1954 йилга қадар Болтик денгизи ва Ғарбий Европа портлари ўртасида қатнаб турди. 1954 йилдан бошлаб Арктикада ишлаб боради.

1956 йилда эса “Кооперация” Мирнийга иккинчи Антарктида комплекс экспедициясини олиб борди. Мана у ҳозир олтинчи қитъага иккинчи марта сафар қилмоқда. Бундай масъул вазифа ҳар қандай кемага ишониб топширилавермайди. (Ю. Смуул.)

184-машиқ. Ўқинг. Нумератив сўз билан бирга қўлланган сонларни аниқлаб, нумератив сўзларнинг маъносини изоҳланг.

1. Ўзларингни зўрлаб бўлса ҳам бир кошник-ярим кошникдан овқат ичинглар! (Н. С.) 2. Майнинг еттиларига бориб уруғ сочиш керак! (С. Аҳм.) 3. – Қайвақтда бўлган бўлиши мумкин?–Бундан ўн асрлар муқаддам, дўстим. (Н. Бирюков.) 4. Соатига атиги олти миля йўл босяпмиз. (Ю. Смуул.) 5. Бир йиллик хирожни – уч юз минг динорни олдиндан юбортирди. (С. Б.) 6. У турган жойдан эллик кадамларча нарида трасса кўкимтир чироклар билан ёритилган. (Н. Бирюков.) 7. Ичкарига кир, ука. Бирон пиёла чой ич! (С. Аҳм.) 8. Штирлиц соатига қаради: роппа-роса етти. (Ю. Семёнов.) 9. Уч-тўрт ойгина бўлса ҳам дийдорига тўйдириб кетди. (С. Аҳм.) 10. Зулфикоровнинг хотини битта кийикчада уч-тўртта анор, бир килодан мўлроқ сарик кишмиш олиб келди. (А. Қ.) 11. ...Ўн минг жуфтдан ортик кўзлар баҳайбат қояли тоғларга тикилди. (Н. Бирюков.) 12. Узокда, тахминан, уч чақирим нарида тоғ тизмаси кўриниб турарди. (Ф. Муҳаммадиев).

185-мишқ. Гаширни ўқинг. Санок ва тартиб сонларни аниқлаб, уларни ўзи боғланган сўз билан бирга икки устун шаклида кўчиринг, гапдаги вазифасини айтгинг.

I. Биринчи ўқув йилининг биринчи, иккинчи, учинчи чорагида биз “тош дафтар”, “кесак” қаламда ёзиб дарс тайёрлардик. Кейинчалик пайдо бўлган «Совга» номли ўқини китоби ҳам ҳар олти ўқувчига бир донадан тақсимлаб берилган эди.

II. Ёр кurrasининг уч юз олгини бир миллион квадрат километри сувдан иборат. Бу сувнинг ҳажми бир мишг уч юз етмиш миллион куб километрга тенгдир. Демак, ер юзидаги сувнинг вазин Ёр мишг уч юз етмиш квинтиллион тоннадир.

Бу соннинг нақадар катталигини идрок этиш учун шу нарсани билиш керакки, миллиард олдида бир қанчалик кичик ракам бўлса, квинтиллион олдида миллиард ҳам шунчалик ушук сондир ёки бошқа сўз билан айтганда, миллиардда қанча бир бўлса, квинтиллионда шунча миллиард бор.

Қуруқлик сувдан бир юз қирк миллион олти юз мишг етти квадрат метр жойни тортиб олди...

Ған беш асосий оқимни картага туширган: бири – Атлантика океанининг шимолӣ қисмида, бошқаси жанубида, учинчиси Тинч океанининг жанубӣ қисмида, тўртинчиси шимолӣда ва инҳоят, бешинчиси Ҳинд океанининг жанубӣ қисмидадир. Эҳтимол, Каспий ва Орол денгизлари ҳамда Осиёдаги қатга қўлларнинг сув хавзаси битта бўлган узоқ ўтмишда Ҳинд океанининг шимолӣ қисмида олтинчи оқим ҳам бўлгандир. (*Ж. Верн.*)

186-мишқ. Гаширни ўқинг. От ўрнида келган сонларни аниқлаб, гапдаги вазифасини айтгинг.

1. Қаникул тугагач, Роҳатой бешинчи қуреда, Аскаржон аспирантурада ўқини бошлади. (*Р. Ғайзий.*) 2. Бир товоқ суюқ аталани иккимиз бир қошиқда талашиб ичардик. (*II. С.*) 3. Демак, бир мишг икки юз эялик олгини иккига кўнайтирамиз. (*II. Бирюков.*) 4. Кичкинагина будильникнинг ёришиб турган миши бешни кўрсатарди. (*Ю. Семёнов.*) 5. Уч ховлида ёлғиз битта бола бўлиб, у ҳар сафар кўчма дўқонни биринчи бўлиб кўрар эди. (*Ч. Айт.*) 6. Учинчи кўшни Розия опа болалар ялинсида мураббия бўлиб ишларди. (*М. Мухамедов.*) 7. Лекин эсингда бўлсин, йигирма бешинчида қандайдир номаъқулчилик содир бўлган. (*JI. III.*) 8. Йўл тузатувчи ишчиларнинг йигирма бешинчи бараги ёшдан ўтиб кетаётганида паровоз хуштак чалди. (*JI. III.*)

187-машк. Ўқинг. Микдор ва дона сонларни аниқлаб, қандай сўз билан боғланганини айтинг. Олтига гапни ташлаб кўчиринг, сонларнинг гапдаги вазифасини аниқлаб, тегишли чизик билан белгиланг.

1. Яна Ёқуб отасига йўлламокчи бўлган мактубида зумраднинг беш фазилати, етти нуқсонни, саккиз хил туси ва ўн икки баҳосини ҳам ёзиб юборди. (*К. Моисеева.*) 2. Тўшланишган эди уч ўрток: Пахтакору олим, агроном. (*Мирн.*) 3. Тўқайда ўн кадам олдинроқ юрган отлиқнинг бешни кўринмай кетарди. (*С. Аҳм.*) 4. Анча зўр китоблар ёзиб ташлабман, Беш жинд қилсаммикин ёки олти жинд! (*Ас. М.*) 5. Гуломжон билан Қосимов олдига официантка... ўн сих кабобни олиб келиб кўйди. (*Х. Нурмон, А. Шораҳмедов.*) 6. Шу кишлоқда яшар эди Уч қиз, учта дугона. (*Ш.*) 7. Иш шу қадар қизганки, бир одам ўн одам ишини қиляпти. (*Н. Бирюков.*) 8. Ғўза тушларидан бирида икки юз эллик етти кўсак санадим-а! (*Н. Бирюков.*)

188- машк. Гапларни кўчиринг. Дона сонларни топиб, ясалишини тушунтиринг.

1. Оқ тунукадан ясалган икки нақирни менга бериб, тўрттасини акамнинг ўзи кўтарди. (*И. С.*) 2. Тўққиз нафар либос: бари инаклик. (*Х. Ғ.*) 3. Юзга дастгоҳ, шунча уста, мишга кетмон кўраман десам, Норхўжанинг худди ўзига ўхшаш тўртта бекорчи, ўтмайдиған кетмонга соп йўниб ўтирибди. (*Х. Ғ.*)

189-машк. Чама сонларини топиб, қандай ясалганини изохланг ва ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Ахир, сиздек минглаб хотин-қизлар чўриликдан қутулиб, бири доктор, бири инженер, бири муаллима бўлиб халқимизга хизмат қилмоқда. (*З. Фатхуллин*) 2. Икки юз - уч юз қаламча эсини йўқотиб югургандан кейингина унинг овози чиқди. (*И. Т.*) 3. Яна уч соатлардан сўнг хоинлар изига тушамиз. (*И. С.*) 4. Хона эшиги олдидан ўнларча одам навбат кутиб турибди. (*И. С.*) 5. Катта йўлдан ўтгиз қаламча париди, қапал ёқасида кичикроқ ёғоч кўприк бор эди. (*И. Бирюков*) 6. От яна юз метр чамаси чошиб борди. (*С. Калмиков.*) 7. Қушдуз соат ушларга бориб бирдан ёмғир ёға бошлади. (*Р. З.*) 8. Эшик очилиб, етти-саккиз ёш-қари дехқонлар хужрага кирдилар. (*О.*) 9. Ҳовлининг нариги томонидан, молхонадан, ўн икки-ўн уч ёшлардаги яналоқ юзли, думалоқ кўзли бир бола югуриб чиқди. (*И. Т.*) 10. “Уч тепа” чўлига қурилган неча юзлаб чайлалар қамиш-киёқдан ясалган эди. (*И. С.*) 11. Маҳалламиздан ўн чоғлик кексалар эшигимиздан кириб келишди. (*И. С.*) 12. Уч ёки тўрт қун муқаддам бу сурбет менга ҳисоб-китобни кўтариб келибди. (*А. Дюма.*) 13. Собиров энганиб, тахминан ўн беш грамм қеладиған яхши пинган йирик бир қулушайини ўзиб олди. (*И. Бирюков.*)

190-машқ. Ўқинг. Жамловчи сонларни аниқлаб, гаптаги вазифасини, ясагинини тушунтиринг.

1. Аму ичра бешовлон Режалар тузиб келдик. (*Мирм.*) 2. Ишончим комил: икковларинг дарров... апок-чапок бўлиб кетардиларинг. (*К. Мусеева.*) 3. Бири бизга узоқроқ қариндош, иккинчиси бегона, ҳаммаҳалла, Иккаласи ҳам тўқувчилик хунарининг ири. (*И. С.*) 4. – Юзга дивизия келяптимиш. – Дивизияларнинг юзови ҳам сенинг устинга келяптимикин-а? (*И. Р.*) 5. Иккаланг ҳам маориф шуъбасининг тасдиғидан ўтдинглар. (*И. С.*) 6. Боғда гурунг қуриб ўтирган ҳар иккала эркак ҳам бир фарзанднинг отаси эканлигини мухтарам ўқувчи сезгандир. (*Х. Тожибоев.*) 7. Комиссарнинг қреслосида бир эмас гўё ўн бир комиссар ўтирарди. Ўн бирови ҳам бир гаини айтарди. (*И. Р.*) 8. У ўзининг бешала сезгисига зўр бериб тишларди. (*А. Дюма.*) 9. Биров тош, биров гул. ўз жойида иккови ҳам яхши. (*А. Қ.*)

191-машқ. Гапларни ўқинг, тақсим сонларни топиб, ясагинини ва дона сондан фарқини тушунтиринг.

1. Ўқитувчилар тайёрлаш курсида йилга уч ой-уч ойдан олти ой ўқидим. (*И. С.*) 2. Ёғочни бир қарич-бир қарич қилиб арралай бошладилар. (*И. С.*) 3. ...Гоҳо бир йўла икки, гоҳо уч копикданга келишиб... ичишардик. (*И. С.*) 4. Ҳар бир хумга ўн пакирдан сув кетарди. (*И. С.*) 5. Отаси... ҳар бир чарм ҳамёнга юзтадан қилиб жойлаштираркан... (*К. Мусеева.*) 6. Тол новдаси билан ўнга-ўнга боғланган кўчатларни Ферузага узатиб турди. (*Х. Т.*)

192-машқ. Ўқинг. Сонларни аниқлаб, турини айтинг. Иккинчи даражали бўлак вазифасида келган сонларни ўзи боғланган сўз билан биргаликда (сўз бирикмаси шаклида) танлаб, жадвалга жойланг.

Тартиб сон	Санок сонлар				
	миқдор сон	дона сон	чама сон	жамловчи сон	тақсим сон

1. Олдинда икки киши, кейин бир қатор бўлиб тўрт киши, ундан кейин бир йўла ўн-ўн икки киши, кейин яна ўн, кейинда битта одам алоҳида борарди. (*Э. Хеллингсвэй.*) 2. Кўйи, хафа бўлма, болам. Бешта ўғил-қизларим бор. Сен олтинчиси бўласан. (*И. Т.*) 3. Мишг тўққиз юз ўн саккизинчи йилнинг март ойларига бориб бизнинг оиламиздан терлама касали кўтарилди. (*И. С.*) 4. Тахтачага қуйидагилар ёзилган эди: «Горилла Бобби Берлинга 1928 йилнинг 29 мартида уч яшарлигида олиб келинган. 1935 йил 1 августда ўлган. Бўйи 1 метру 72 сантиметр, вазни

226 килограмм». (Ю. Семёнов.) 5. Лекин Умида маълум қиладиган кашфиётнинг заминда шоғирлар, устозлар, бутун бир коллективнинг ўн-ўн беш йиллик ҳалол меҳнати ётибди. (Ас. М.) 7. Қанча тикилиб қарамайин, осмонда ўн бештадан ортиқ юлдузни санолмадим. (К. Мусеева.)

193-мишқ. Гапларни ўқинг. Соғларнинг тузилиши жиҳатдан турини айтнинг ва имлосини тушунтиринг. Ажратиб кўрсатилган соғларни морфемаларга ажратинг.

1. Штирлиц соат еттида, кош қораяётган пайтда, қайтди. (Ю. Семёнов.) 2. Яна уч-тўрт километр йўл юрилгач, саккизинчи бригада дала шийонида нонунга қилинди. (А. Қ.) 3. Бора-бора ҳар куни юз-икки юз грамм чой ишлатадиган бўлиб қолди. (Н. С.) 4. Бу ховуз икки одам бўйи чамасида чуқур эди. (Н. С.) 5. Мурманскдан ўн беш километрча нарида тутун хидини сезишибди... (Л. Ш.) 6. “Ўн беш-йигирма минутларда келаман”, – деди-да, нон, чой, майизни олиб жўнади. (Н. С.) 7. Бу байроққа кўз тикканлар йигирма еттига! (Н. Бирюков.) 8. Қани эди шу пайт ёнида якка-ягона Гофири бўлса, бундай бойларнинг мингтасидан ўз севгилисини химоя эта олган бўларди. (Н. Бирюков.) 9. Керри ситлаброк жавоб қилганидан, эр-хотин унинг хурсанд эмаслигини биринчи марта сезишди. (Т. Драйзер.) 10. Бу суҳбат 1938 йилининг 16 мартда ховузда бўлиб ўтди. (Л. Ш.)

194-мишқ. Ўқинг. Тартиб ва санок соғларни тоғиб, тузилишига кўра турини айтнинг. Тартиб соғларни рақам билан ифодалаб, ўзи боғланган сўз билан биргалликда имло қондасига мувофиқ кўчиринг.

1. Овчидай кўз ташлардик Тўрт томонга икковлон. (Қ. Х.) 2. Биринчи трамвай бир минг саккиз юз саксонинчи йили Россиянинг Петербург шаҳрида юрган экан. Иккинчи трамвай бўлса орадан бир йил ўтгач, Берлин яқинидаги Лихтерфельде шаҳарчасида юра бошлабди. (Б. Эргашев.) 3. Бензин билан ишлайдиган автомобилни биринчи бўлиб немис конструктори Карл Бенц ихтиро қилган. Автомобилнинг гилдирақлари учта эди. 4. Биринчи бўлиб светофордан бундан ярим аср аввал Нью-Йоркнинг Бешинчи Авеню кўчасида фойдаланилган. (Б. Эргашев.)

195-мишқ. Соғларни рақам билан ифодалаган ҳолда кўчиринг ва тартиб соғларнинг ёзилишини изоҳланг.

Дастлабки кабель бир минг саккиз юз эллик еттинчи ва бир минг саккиз юз эллик саккизинчи йиллар мобайнида ётқизилган эди. Аммо тўрт юз телсграмма узатилгандан кейин у тўсатдан ишламай кўйдди. Бир минг саккиз юз олтинчи учинчи йилда инженерлар узунлиги уч минг

тўрт юз километрли янги кабель ётқиздилар; унинг **вазин тўрт миң беш юз тонна** бўлиб, бу ноят оғир юкни ётқизиш учун махсус пароход жиҳозланди. Бирок бу урнини ҳам муваффақиятсизликка учради.

Йиғирма бешинчи майда «Наутилус» уч миң саккиз юз ўттиз олти метр чуқурликка шўнғиб, худди кабель узилган жойининг ўзига келиб қолди.

«Наутилус» кабель ётқизилган энг чуқур жойлардан – тўрт миң тўрт юз ўттиз бир метр чуқурликдан ўтди.

У ердан биз бир миң саккиз юз олтмиш учинчи йилда авария содир бўлган жойга жўнадик.

Бу ерда денгиз туби кенглиги бир юз йиғирма метрли торгина водий ҳосил этган эди. Агар Монбланин шу ерга кўчириш мумкин бўлганида, у бугунгисича сувга чўкиб турар эди. Бу водийнинг иаркий қисми икки миң метрли қоя девор билан тугар эди. Биз бу ерга йиғирма саккизинчи майда етиб келдик. Энди «Наутилус» Ирландиядан бир юз эллик километрдан ортиқ бўлмаган масофада эди. (*Ж. Верн.*)

196-мишқ. Ўқинг. Соғларнинг ва нумератив сўзларнинг ёзилишида рўй берган хатоларни топинг. Нима учун шундай хатога йўл қўйилганини изоҳланг.

1. Тўрттагина ўғлимиз бор. Тўртгови ҳам армияда. (*Х. Ғ.*) 2. Бешинчи кини эса тўртгалисига ҳам ёрдам бериб турарди. (*Н. Бирюков.*) 3. Шолчалар, тўналган қатга сўрилар уччов, тўртговдан давра қуришган одамлар билан тўлган эди. (*И. Т.*) 4. Анвар худди қўйинга ярим пуғлик тош солингандай бир томонга қийнайиб, Муаттарга қаради. (*А. Қ.*) 5. Уччовлари ҳам қумок-қумок... тарвузнинг бир палласини тамом қилолмай, қоринларини силанди. (*О.*) 6. Одамзоднинг ёдидан Чикмагай осон 20-нчи чақиримдаги қон. (*С. Е.*) 8. Олдинма-кетин тушган ошқининг тўртталаси баравар туриб кетди. (*Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*)

197-мишқ. Нарчани ўқинг, от, сифат ва соғларни топинг, ажратиб кўрсатилган сўзларни тўлик морфологик таҳлил қилинг.

Мухсин гушнн ўзининг Турсунали деган девкомат қорандаси ва Алимшо деган югурдаги билан **учта** обқан, саккизта **челак** кўтариб тезда **Насриддиннингга** етиб келишди. Ёз бошининг қучга тўлган қуёши анча тиккалашиб, дехқон ва қорандаларни соя-салқинга хайдай бошлаганди. Шунга қарамай, бокқа эга чиқиб қолишидан қўрққан Мухсин гушнн ишнн кечиктирмасликка қарор қилди.

Бу йил **қурғоқроқ** келди. **Икки юз** кадамча наридаги қатта ариқда сув жилдираб қолганди. Мухсин гушнн малайлари билан **бир-икки** бориб келишдаёқ қора терга боғди. Ҳар холда, **биринчи** саккиз челак сувни ағдарилгандаёқ хумнинг **ярмидан** пастроғигача тўлдириб қўйишди. Икки-уч қатнашда хумнинг тўлиши **аниқ** эди. Мухсин гушнннинг қайфи шунчалик чоғ, боши осмонда. (*З.Аълам*)

ОЛМОШ

198-машқ. Ўқинг, оломошларни аниқланг ва нимага (предмет, белги, микдор) ишора этилганини айттинг.

Умуман, «Ватан» деганининг ўзи надир?

Туғилиб ўсган уйингми? Бешикда кулоғингга кирган мунгли ва айни чоғда нузли аллами? Бувишнинг эртақларими? Мактабми? Илк бор висол онларига гувоҳ бўлган сўлим хиёболарми? Албатта, буларнинг ҳаммаси ва яна аллақанча нарсалар бирлашиб «Ватан» деган нарсанинг сўнмас тимсолини яратса керак. Ва яна ўйлайманки, боланинг мурғак калбидаги илк бор пайдо бўлган Ватан тимсоли ҳар қанча ёрқин бўлмасин, хали ўзининг шакл-у шамойилини тўла топиб улгурмаган бўлади. Ватан туйнуси инсоннинг ўзи билан бирга ўсиб, улғаядиган туйғу бўлар экан. Тажрибангиз ортгани сари, ҳаёт дошқозонида қайнаб пиша борганингиз сари Ватан деган нарсани чуқурроқ кадрлайдиган бўлиб қоласиз. Ватан ҳақидаги тасаввурингиз тўлишиб, кенгайиб, бойиб боради... (О.Шарафиддинов)

199-машқ. Гапларни ўқинг, оломошларни аниқланг. Кишилик оломош иштирок этган гапларни кўчиринг, оломошнинг тагига чизиб, шахс ва сонини айттинг.

1. Онам учун бенихоя оғир бўлган ўшча кунларда мен кўлимдан келганча унга ёрдам қилардим. (И. С.) 2. Ҳайҳоғ, унинг сўнги умиди ҳам чил-чил сииди. У шаҳзода Абдуллатифнинг қатта кўшини билан Жайхундан ўтиб, Кенга яқинлашаётганини билса-да, бу мустаҳкам қалъа унга жанг-жадалсиз таслим бўлишини кутмаган эди. У Амир Камолдинга ишонар, унинг қалъа қалитини шаҳзодага қаршиликсиз топширишини сира кутмаган, чунки уни ўзининг энг содиқ амирларидан бири деб ўйларди. (О.Ё.) 3. Ўзинг-ку мактабхонада бинойидай ишлаб юрувдинг. (Х. И.) 4. Нимадан чўчиб, ниманинг мулоҳазасига боряйсизлар? (И. С.) 5. Али Қулчи негадир бир сагчиб тулди. Мирзо Улугбек унинг тепасида ҳамон қўл қовуштириб турар, ҳорғин кўзлари қисилган эди. (О. Ё.) 6. Ҳеч кимга, ҳеч бир зотга калбида нималар кечаётганини билдирмасди. (Ч. Айт.) 7. Биз кейинги вақтларда мактаб учун яхши гамхўрлик қилмаямиз. Бу – бизнинг айбимиз. (Ф. Ниёзий.)

200-машқ. Гапларни ўқинг. Кишилик оломошларининг қайси келишк шаклида кўлланиганини ва гапдаги вазифасини айттинг; ўзақда рўй берган ўзгаришларни изоҳланг.

1. “Назирқул энди фақат сизнинг ўғлингиз эмас, менинг ҳам ўғлим”, – деди домла. (И. С.) 2. Мендан ҳам ўзгир, Чаққонми одам? Эслолмас

буни Бўронбой дадам. (Қ. Х.) 3. Мен ўз Ватанимни каттик севаман. (Ю. Семёнов.) 4. Унинг юзларида, дудоқларида... бир табассум ёнади. (О.) 5. Чакалакзор кўчадан ўтиб олин менинг учун нақадар кўркинчи эканини бир билсангиз эди! (И. С.) 6. Билмадим, мен сенинг олдинда гуноҳкорманми ё сен менинг олдимда гуноҳкорсанми? (С. Аҳм.) 7. Сиздан шитмос, одамлар билан жуда эҳтиёт бўлиб муомала қилинг. (Ж. Абд.)

201-машиқ. Ўқинг. Кўрсатиш олошларини топиб, маъносидаги фарқларни тушунтиринг ва ўзи боғланган сўз билан биргаликда кўчиринг.

1. Ўша зарб, ўша куч ҳамон барқарор! (Мирм.) 2. Бу она-Ер, бу Ватан башарият бахти деб, Авлодлар икболи деб бекиёе йўл очмоқда. (Мирм.) 3. Зотан, бу мавке, бу обрў, бу бойлик – ҳаммаси Мирзо Улуғбек орқасида орғирилган эди. (О. Ё.) 4. Ўшанда, бундан йигирма беш йил мукалдам, устод, мана шу пасткамликда туриб, Али Кушчи билан сўнг бор видолашганида, бу элга қайтмоқ, -бу юрт, бу масканини кўрмоқ насиб бўладими, йўқми, деб ғам чеккан, бу ўй, бу ташвишдан, кўнгли ваёрон эди. Мана энди унинг ўзи ҳам шу ўй, шу ғам билан банддур. (О. Ё.) 5. Ойижон! Манави кизини менга! (Я.) 6. Ҳозир у шу ўтиришида ўйлаб ўйинга етолмади. (С. Аҳм.)

202-машиқ. Ўқинг. Келишик ва эгалик кўшимчалари билан қўлланган кўрсатиш олошларини топиб, таънидаги вазифаларини айтинг. Кўчириб, кўрсатиш олошларидаги эгалик кўшимчаси таънига тўғри, келишик кўшимчаси таънига тўлкили чизик чизинг.

1. Шуни билдингчарки, посёлкани бор қиладиган ҳам, йўқ қиладиган ҳам биз ўзимиз. (И. Қ.) 2. Агар биз бу ишларни бишиб-билиб қилсак, яхшигина натижаларга эришишимиз турган гап. (И. Вирюков.) 3. Бунинг энди ҳақиқатга яқинроқ. (С. Хелмгер.) 4. Қани энди рассом бўлсам-у, ўша мусаффо гўзал тонгни, кўк билан ўпишган азамат тоғларни, шудринг кўнган кўм-кўк бедазорни, ариқ бўйидаги бир туп кунгабоқарни суратга солсам! (Ч. Айт.) 5. Толкон... шундай мазали бўлардики, унинг таъминини фақат еганларгина биларди. (И. С.) 6. – Яраш. Тинчлик яхши гап, – деди партизан, – аммо ким ким билан ярашмоқчи, буларнинг шуни тушундимкиа? (И. С.) 7. «...У ҳузурли меҳнат. Кўнгил ана шунисини тусаяпти», – деди Онахон. (Ас. М.)

203-машиқ. Ўқинг. Сўрок олошларини аниқлаб, предмет, белги ва миқдор ҳақида сўрок билдирган олошларни уч устун шаклида кўчиринг.

1. Раис. албатта, колоқ киши эмас, бекорчи ҳам эмас, аммо биз қачон, қасрда ва қайси шароитда яшаётганимизни унутмаслигимиз керак. (И. Р.) 2. Очикроқ айтинг, сизга нима бўлди? Нималар деяпсиз? Тушунмаяман! (С. Аҳм.) 3. «Асл ҳақиқатнинг нимада эканлигини

униги ўзи билурму?» – деб сўради киноя билан Мамун. (*К. Муссева.*) 4. Мехмон-измонни қандай кугади? (*Х. Ғ.*) 5. Қанча дунёмни сарф қилдириб бўз тўқийдиган дов-дастгоҳ олдирди. (*Н. С.*) 6. Низомжон ўз бошига тушадиган савдоларининг худди шу дакикадан бошланишини қайқдан билсин. (*С. Аҳм.*) 7. Мен бунақа воксалар тўғрисида қанча-қанча китоблар ўқиганман. (*О. Ё.*)

204-мишқ. Ўқинг. Сўрок олмашларини тошиб, қандай ўзгарганини ва гаптаги вазифасини айтинг. Сўрок гап тузишда восита бўлган сўрок олмашларини аниқланг.

1. Одам, нима яхши бўлса, шуни қилиши керак. (*Ў. У.*) 2. Аммо мен бир нарсага тушунолмай турибман: пушчаллик гапларинг бор экан, саволларинг бор экан, нега шу чоккача нидамай келдиларинг? (*А. Қ.*) 3. Сиз меннинг кимим бўласиз, амаки? (*И. Р.*) 4. Хиёлангиз полиз бригадасига бориб, фермага қанча пўчок берярсиз, деб сўрок қилибди. (*И. Р.*) 5. Ахир меннинг нимама Назокатга ўхшайди? (*С. Ан.*) 9. “Улари ҳам майлига, – деб гап қўнди полизчи чол, – кимлар қанча бепул қулушай еганини ўзиб бер, пузини ундириб оламиз, деяпти”. (*И. Р.*) 10. Бекнинг “мард” йиғитлари қани? Қуёндек қочиб қолишди-ку. (*С. Калмиков.*)

205-мишқ. Ўқинг. Белгилаш олмашларини тошиб, қандай ўзгарганини айтинг, сўнгра жамловчи, яккага ажратувчи, жамликнинг қисмини билдирувчи белгилаш олмашларини уч устуни а ажратиб ўзинг.

1. Ахир, бугун шундай қушқ, ҳар ким ўз дўсти билан бирга бўлгиси келади! (*О. Ё.*) 2. Ўрта ер денгизидagi жула кўп турғун балиқлардан баъзиларини бошқаларига нисбатан узоқроқ кузатдим... (*Ж. Верн.*) 3. У ҳар нарсадан завқланиш, лаззат топиш, эркаланишни истар эди. (*Ж. Абд.*) 4. Денгиз барча бўёқларни ўзида синдириб, мовий рангдагина жилваланади. (*Ж. Верн.*) 5. Қудратнинг бирдан-бир мақсади уларнинг ҳаммасида ҳақиқий фанга қизиқиш уйғотиш эди. (*Ж. Абд.*) 6. Ҳар бири итдек-итдек келадиган баҳайбат чумолиларини кўрдим. ...Ҳар аждар иловлар борки, филдек келади, ва фиш кучи билан ҳамма килади... (*К. Муссева.*) 7. Ҳар бир одам учун жавобгарсиз. Масъулиятнинг бу томонларини ҳам сезинг-да. (*Ж. Абд.*) 8. Агроном сўзини эшитиб, баъзи қизлар ҳазилни тўхтатишган бўлса ҳам, бошқа шаллодроклари писанд қилишмасди. (*Х. Ғ.*) 9. Унинг чакмоқдек чакнаб, қурилишга бирданига жон киритиб юборгани, ҳамманн қаттиқ ҳаракатга солиб қўйгани дуруст. (*Ж. Абд.*)

206-мишқ. Ўқинг. Ўзлик олмашларини аниқлаб, қандай турланганини ва гаптаги вазифасини тушутиринг. Иккита гапни кўчириб, ўзлик олмашга қўшилган эгаллик қўшимчаси тағига тўғри, келишқ қўшимчаси тағига тўқилган чизик чизинг. Матида учраган бошқа олмашларининг турини айтинг.

1. Улар ўз кўллари билан нималар яратиб, нималар ишлаб чиқаришга қодир экаликларини билиб олишлари керак! (*Ж. Абд.*) 2. Назаримда, у ўқишимга халакит бермаслик учун, мендан ҳам ўз хузур-халоватидан ҳам воз кечди, шекилли. (*Ч. Айт.*) 3. Мен ўз-ўзимга дейман: Наҳотки, оз муддатда шунчалик ўзгарибман. (*Мирм.*) 4. Ўзинг биласан, ўт ичидан қайтдинг, Гитлери яқсон қилиш ҳазилакам иш бўлдимми? (*О.*) 5. Худойкулов бошлиқларга ўзини ишчан, уддбурон қилиб кўрсатишини биларди. (*Ж. Абд.*) 6. Сўфитўрғай бўлса ғазали ўзи тўкиб, ўзи басталаб, ўзи қуйга солган, макоми шу қадар сершавк, жозибадорки, қулогимга Носир акамнинг сеҳргар дуторининг овози эшитилгандек бўлади. (*Н. С.*) 7. Фақат ўзигагина тушунарли бўлган доирача ва квадратлар чиза бошлади... (*Ю. Семёнов.*)

207-машқ. Ўқинг. Бўлишсизлик ва гумон олошларини топиб, ясалиши ва маъносини изоҳланг.

1. Беорзу яшашнинг ҳеч қандай кизиғи йўқ, Тошпўлатжон. (*Н. Бирюков.*) 2. У хонаси келганда ҳеч қимми аямасди. (*С. Аҳм.*) 3. Ўзи хунуқкина. Ҳеч қим уни хунуқ демайди. Юраги чиройли, қилиғи чиройли. (*С. Аҳм.*) 4. Жаннат холанинг кўзлари чакнаб, аллақандай умид учқунлари ёнғандек бўлди. (*С. Аҳм.*) 5. Орол аҳолиси ҳеч нарсага зорикмай, ҳеч қимдан ноимай, хузур-халоватда яшар экан. (*Ж. Абд.*) 6. Печундир мен шу тонда ўзимни опичкадек ҳис қилиб қолдим. (*М. Салом.*) 7. Мен, Собир, яна бир қанча болалар қайрағоч шохларига қандай қўниб олиб, томоша қилар эдик. (*О.*) 8. Ялингансимон бўлиб, Нендир гумон қилиб Ўтирар креслога. (*Мирм.*) 9. Уларни бирон нима билан хайратлантириб бўлармиди? (*Н. Т.*) 10. Фақат хайратга ўхшаш қаранг билан тикилиб қолганича, алланарсаларни ўйлай кетди. (*М. Салом.*) 11. Икромжонга қандайдир жуذا зарур бир гап айтмоқчи. (*С. Аҳм.*) 12. Йўқ, бунақа одамни кўрмаганман. фақат овозини қимларгадир ўхшатгим келади. (*М. Салом.*) 13. Биров уни бўғатгандек, елкаларини қимирлатиб, нафасини ростлади. (*Ҳ. Г.*)

208-машқ. Ўқинг. Бўлишсизлик ва гумон олошларини топиб, ўзгариши ва гапдаги вазифасини тушунтиринг. Иккинчи даражали бўлак вазифасида келган бўлишсизлик ва гумон олошларини ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, олошларнинг тағига чизинг.

1. Қалин жўхориззорлар ортидан қимнингдир ёқимли кўшиғини шамол учуриб келарди. (*Ж. Абд.*) 2. Аммо Абдусамат ҳеч қандай ҳаракат қилмади. (*М. Салом.*) 3. Унинг чап тозидаги биллинар-биллимас чандиғига кўзим тушди-ю, негадир титраб, юрагим шиг этиб кетди. (*М. Салом.*) 4. Акам... даҳшатдан хунидан кетаёзгани, яна аллақанча саргузаштларини ҳикоя қила кетди. (*Н. С.*) 5. Тоғанинг қоплари қимирлиб кетди. У ҳеч қимдан бунақа савол қутмаган эди. (*С. Аҳм.*)

6. Уйдан аллақандай ёқимли хид келиб димоғимга урилди. (М. Салом.)
 7. Жувон Саиданинг, бояғидай, жавобга сўз қаҳат саволларига қарши ҳеч нарса деблмаганидан кейин таслим бўлди. (А. Қ.) 8. Маҳалладаги қайсидир бир амаки... уни интернатга топширди. (С. Ан.) 9. Хоразм саройига яқин турган одамки шундай дер экан, ишқилиб, бирон фалокат юз бермаса яхши эди-да. (К. Муссева).

209-машиқ. Ўқинг. Олмошларни аниқлаб, маъно жиҳатдан турини айтинг ва жадвалга ёзинг.

Олмошларнинг маъносига кўра турлари	Мисоллар
Кишилиқ олмошлари	
Кўрсатиш олмошлари	
Сўроқ олмошлари	
Белгилан олмошлари	
Ўзлик олмоши	
Бўлишсизлик олмошлари	
Гумон олмошлари	

Самолёт чироқлари лини этиб ёниди-ю, ҳамма ёк мулавар бўлди. Дераза ойнасида тез-тез ўтиб турган қарвон-қарвон булутлар энди кўринмай қолди. Булутларнинг рақсини томонга қилиб бораётган истараси исиккина, позик қиз алланимадан чўчигандек атрофга боқди. Ҳамма хотиржам: баъзи йўловчилар газета-журнал ўқинмоқда, айримлари ўзаро секин-секин гапланиб ўтиришибди; яна бир хиллари ўзларини орқага ташлаганча мудраб боришмоқда. Фақат унинг юраги нотинч. Самолётнинг уч соат кечикиб учаётгани қизнинг ширин хаёлларини, бўлажак қаҳрамонлари билан қиладиган суҳбатларини чиппақка чиқаргандек бўлди.

... Шу тонда касса ёнида дуч келган йигитнинг сўзлари ёдига тушиб, қизнинг ташвиши янада орғди. Бошқа редакцияда ишларди у йигит. Аммо ҳар доим Ойнисага... хазилланарди. Бу сафар командировка учун пул олаётган пайтда йўлиқди унга. «ҲМ, хали шундакими? – деди у қизнинг қайси томонга бораётганини аниқ билгандан сўнг. – Унда хушёр бўлинг, яхши қиз».

Шу пайт стюардесса чиқиб, самолётнинг етиб келганлигини эълон қилди. Ойниса негадир хаяжонланди, ёнидаги кичиға қараб қўйди. Ҳозир ҳамроҳининг юзидан ҳеч қандай маъно ўқиб бўлмасди.

Ойниса самолёт эшигидан зинага оёқ қўйиши билан, юзига бир неча совуқ томчи урилди: шамол аралаш ёмғир ёғмоқда эди. (М. Салом.)

210-машқ. Ўқинг. Олмонларни тоғиб, тузилишига кўра турини айтинг ва беришган жадвалга ёзинг.

1. Бу йилги ўнча сизникига келиб-келиб турган рус аёли Марям холанинг ўзини жан. (Н. С.) 2. Мен бир неча кун илгаригидек дорбоншик кишиб турдим. (Н. Ниқудин.) 3. «Хамма айб менинг ўзимда, – давом эттирди у сўзини бошини эгиб. – Мабодо Штирлини жазолайдиган бўлсангиз, мен қаттиқ изтиробда қоламан: мен уни содик курашчи сифатида жуда ҳурматлайман». (Ю Семёнов.) 4. Мана бу ўғил бола гап бўлди. (Н. Бирюков.) 5. Ойниса у-буга машғул бўлиб кўрди. (Х. Ф.) 6. «Мени ҳар нима десангиз? ҳам камлик қилади», – деди чуқур нафас олиб Абдусамат. (М. Салом.) 7. Лекин қариндошимиз уни-буни баҳона қилиб пайсалга солаверганидан, ...Шерназар бобоникига олиб бордилар. (Н. С.) 8. Галя ўлади, шод, қувноқ, Қайғу унга бегона. (Мирм.) 9. Шу-шу бўлди-ю, Турсунобой Зебиҳонга рўнара келолмайдиган бўлиб қолди. (С. Аҳм.) 10. Аллақандай занг бошган машиналарни эпакага келтириш, ремонт устaxonаси танқили қилиш, ёниги тақсимлаш учун махсус колонкалар ўрнатилиш каби ишлар ҳам унинг бўйида. (Ж. Абд.) 11. Унинг ҳар бир ҳаракати, ҳар бир сўзи ва ҳар бир қилиши жуда ҳам ёқарди менга. (М. Салом.)

Соғда олмонлар	Кўнма олмонлар	Мураккаб олмонлар	Жуфт олмонлар

211-машқ. Ўқинг. Қисмлари вертикал чизиқ билан ажратилган олмонларни ишло қоидаси асосида (кўниб, ажратиб еки чизиққа бизан) ёзиб, гапларни кўчиринг.

1. Ҳа, айтмоқчи, ҳали қозикда осмирик турган терига кўзинг тушдими - ана/ўша биз ов қилган сўренк териси бўлади. (Х. И.) 2. Шу/шу юрағидагини яширмай кўйди. (Ж. Абд.) 3. Мана/шу давра Абдусамат Ҳалимовнинг барча қилмишларини ювиб ташлаётгандай эди назаримда. (М. Салом.) 4. Гапингга кўнилмайман, ўрғоқжон, йўқ, мени энigma, ўша/ўшасан ҳалиям, фақат бир оз тўлшиибсан. (Ж. Абд.) 5. У Муътабар билан бирга одим оғар экан, ҳар/бир чинор, ҳар/бир гулзор ёнидан ўтганда, ...қалби гулгула билан ёварди. (М. Салом.) 6. Ҳўл бўлган бир/неча тола сочи мангайига тушиб қолибди, тим қора кўзларида эса ғалати бежоник. (М. Салом.) 7. Машиналарнинг гириллагани, алла/кимларнинг ҳаҳолаб қилини, ўзаро гаплари Моҳидилли ўрнидан турғизиб юборди. (Ж. Абд.) 8. Чакалокка у/бу ол. (С. Аҳм.) 9. Алла/нималар ҳақида қулиб гаплардидлар. (М. Салом.) 10. У ҳеч/кимга сўз қотмайди, биров бир/нимани сўраса, ерга қараб қиска жавоб беради, уй ишига қарашди. ...бўш вақтида мана/шу арқон

каравотда деворга қараб, чордона қуриб ўтиради-ю, товуш чиқармай... куй мақомига тебранавсради. (А. Қ.) 11. Наҳотки, ҳеч/нима деёлмасам, ...гапни нимадан бошласам экан-а? (М. Салом.) 12. Ким билади, ҳали бундай одамларнинг печа/печасига дуч келарман. (М. Салом.) 13. Ҳовли жимжит. Лйвонда хира осма чироқ алла/печук кир ёғду тўкиб турарди. (А. Қ.)

212-маишқ. Ўқинг. От, сифат, сон ва оломчиларни топиб, тўлиқ морфологик таҳлил қилинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг морфемаларини изоҳланг.

Иккинчи жаҳон уруши тугаганига яқинда **ярим** аср бўлади. Бу уруш ер юзидаги деярли барча халқлар тарихида муҳим, фожiali ҳодиса бўлди.

Уйимиз рўпарасидаги ҳарбий казармани мен **ана шу** урушнинг туганига муносиб ҳисса қўшган катта бир **карвонсаройга** ўхшатаман. Шу ердан халқ белини тугиб, душман қаршисига отланди, ўлим билан юзма-юз келди. Ватан, дўстлик, **биродарлик** қасамига ўзини сафарбар қилди. **Дахнатли** уруш ўзбек халқининг бир сўзли халқ эканини, мард, дўстларига содиқ эканини, сабр-тоқатли, **заҳматқан** халқ эканини кўрсатди. Шу билан бирга бу уруш қанча одамларнинг ёстигини қуритди.

Қизим, Умида, мен сенга атаб, мураккаб, катта урушнинг бир қичқина бўлагини қисқача қоғозга туширдим. Лекин шу қисқача ҳикоядан ҳам ўз халқининг қандай эканини кўриб турибсан. У билан фахрлан. Мен – дадан қаби шу халқни сев, унга содиқ бўл, унинг хизматиини қил. Биламан, ишонаман, сен ўз халқининг обрўсига обрў қўшадинг, унинг дуосини оладиган ишлар қиласан. Қодирсан шунга, **иятинга** ет, омад, бахт хамиша **сена** ёр бўлсин! (Ў. Умарбеков)

ФЕЪЛ

213-маишқ. Ўқинг, феълларни топиб, қандай сўрокка жавоб бўлиши ва маъносини изоҳланг; гапдаги вазифасини айтинг. Кесим вазифасидаги феълни эга билан бирга кўчиринг.

Компла ўртоғининг хонасига кириб, ҳар нарсага зўр қизиқиш билан қаради. Тўшак устида кенг, қордай чойшаб ташланган, содда темир каравот олдидаги янги дубдан ясалган этажеркада тахт-тахт китоблар, кўчага қараган қўш деразадан бирининг олдида қора-қизил ёғочдан ясалган силлиқ ва ихчам стол. Бунинг устида олдий ва қалин дафтарлар ҳам ўзга ёзув ашёлари мунтазам тартиб билан терилган. Одамзод аъзоларининг тузилишини кўрсатувчи карта деразалар ўртасидаги деворга қнопкалар билан ёпиштирилган. Бунга қарши яхлит деворга

тиралган пианино кон-кора ялтирайдн. Эник билан пианино ўртасида оддий, сарғиш фанер гардероб. Стол тон-тоза йиқитирайдн. Комила кўл тегизмай ҳамма нарсага бир-бир тикилиб, стулга ўтирди-да, бошини аста айлаштириб, илжайиб яна томоша килди. Уй дим эди. Комила хар икки деразани очди. Оқном шабадаси дарров кизнинг юзларига ғир этиб урди. Пўяка бўйлаб, ади, ёш акациялар орасидан оккан арикнинг шўхлиги эпитилди. Қарнидаги ховлидан, куюк, дарахтлар орасидан баян товуши ва “Парень молодой” кўшиги янгради. Комила столга суяниб, ўткинчларни кўздан кечирди... (О.)

214-маиқ. Ўқинг, феълларни тоғиб, аниқ нисбат шаклидаги феълларни кўчиринг.

Феруза ховлига тушиб, шабнамда кийгос очилган атиргулар устига эгилди, тўйиб-тўйиб хидлади. Арикнинг тирик салқин сувида кўл-бетини чайиб, ошрайхоннинг сербарг шохини сиқирди, чаккасига кистирди. Соатига қаради: беш ярим. Куёш хани кўтарилмаган, осмон ўчган гулхандай кул ранг, у ер-бу ерда кўр юлдузлар миқтиллаб кўришарди.

Феруза бор-йўри уч соат ухлабди. Таажжубки, уйкуга тўйибди... Боғ этагидан, ишком ичидан, Ҳанифа бир патнис шивилғони билан хусайни кўтариб чиқди. ...Феруза Ҳанифанинг кўлидан патнисни олди.

– Отам қаёқдалар?

– Отам боғда ишлаяптилар. Чақирдим, ҳозир чиқадилар. Айвонга чиқинди... Ҳанифа чой дамлади. Чўлибобо боғдан бир этак олма олиб чиқди. (Х. Ғ.)

215-маиқ. Ўқинг, ўзлик нисбати шаклида қўйилган феълларни тоғиб, ясабини ва аниқ нисбатдаги феъл шаклидан фарқини тушунтиринг. Аниқ ва ўзлик нисбати шаклидаги феълларни икки устунга ажратиб ёзинг.

1. Манхалда Алишер бутун вужуди билан ўқингга берилди. Уни, айниқса, астрономик жадваллар кизиктирарди. Қарнисида осмон юзини очди, у осмоннинг сир-асрорини ўқингга ўрганди ва бу фани умрбод севиб қолди. (Л. Батъ.) 2. Бугун ҳам у отланди, Чўнимок учун кўлга. (Мирм.) 3. Маруся опасининг бу кўлини завк билан айгаётганини кўриб ажабланди ва қувонди. (И. Р.) 4. Бўстоп-чи? Ҳамон чакқон, Хизматда бўшашмайди. (Мирм.) 5. Бобо уни катталар олдида одобли, камгап бўлишга ўргатган эди, бироқ Алишер ўз акаларидан бирнга ўхшаганидан, кизча тортинмасдан унга яқинлашди-да, дадил гапирга кетди. (Л. Батъ.) 6. Қасбин севар, Ишлаб чарчамас, Гоҳо жиндек мактанади ҳам. (Мирм.) 7. Бир туп гўза тагида чўккайиб, шохлардаги очилган, очилмаган бўлик кўсақларни битталаб санади: етмишта. (Х. Ғ.)

216- машқ. Ўқинг. мажхуллик нисбати шаклида қўлланган феълларни топиб кўчириг. ясалишини ва ўзлик нисбатида фарқини айтиг.

1. Ўсаржон эрта билан далага чикди. Хар жойда кўз илғамас улкан далаларда лўппи-лўппи очилган ёки эндигина чаноғини ёрган оппок пахта эрталабки куёшнинг олтин нуридан кордай чаклар, салкин шабададан енгил мавжланар, кўз камаштирувчи миллион шабнам дурлари билан чиройли товланар эди. Ёш йиғитнинг кўзлари учқунланиб кетди. (О.) 2. Феруза катта йўлнинг тошларига кокилиб, идора биносига етиб келди. (Х. F.) 3. Меҳмонхона яхши иситилган, катта столга дастурхон ёзилган, атрофига стуллар терилган эди. (Х. F.) 4. Қадди-комати келишган бир қиз Алишернинг ёнидан илламлик билан ўтиб, тор кўчага бурилди. (Л. Бать.) 5. Эртаси кун Москванинг Қозон вокзалида Мирзачўлга кетаётганларнинг махсус вағони составга уланди. (Х. F.) 6. Тутзор орқасида этаги узок адирларга такалган дала манзараси бирдан очилди. (О.) 7. Шу кунларда бутун Ўзбекистон қудратли терим ҳаракати билан тўлқинланади. (О.) 8. Ана энди фараз қилайлик: йил яқунланди, ҳисобот-сайлов ўтказилди, аъзолар бригадаларга баравар тақсимланди, техника гектарга қараб бўлиб бералди. (Х. F.)

217-машқ. Ўқинг. биргалик нисбати шаклидаги феълларни аниқланг. уларнинг ясалиши ва маъносини изоҳланг; кўчириб. биргалик нисбати ясовчи аффикс тагига чизинг.

Бу ўринда бугунги одамларга жуда яхши ўрнак бўладиган яна бир тоифа, чин ватанпарварлар авлоди ёдимга тушди. Улар тарихга жадидлар деган ном билан кирган одамлар эди. Бугун биз улар ҳақида кўп гапиримиз, уларнинг шаънига мадҳиялар ёғдирамиз-у, лекин аслида ўз фаолиятларини нечоғли азобларда, таъкиблар остида, ҳақоратларга кўмилган ҳолда ўтказганларини ҳаёлимизга ҳам келтирмаймиз.

Ахир, жадидларни, биринчи навбатда, чор ҳукумати доимий таъкиб остида тутган, уларнинг ҳар бир қадамини назардан соқит қилмаган, улар нашр этган газеталарни ёпиб қўйган, чиқарган китобларини тақиклаган, мактабларини беркитган. Жадидларни маҳаллий уламолар ҳам, дин пешволари ҳам ёқтиришмаган, уларни «калтадум» деб, исломнинг душмани деб аташган, кофирликда айблашган. Жадидларни маҳаллий бойлар ҳам қўллаб-қувватламаган, уларни моддий бойликларни беҳуда ва бефойда совурадиган, курук гап сотишдан бошкага ярамайдиган ортикча одамлар деб ҳисоблашган. Лекин энг ёмони шундаки, баъзи амалдор зиндилар ҳам жадидларни тан олган эмас, уларни халқ йўлида, унинг кўзини очиш, маърифатли қилиш йўлида, унинг ҳаётини янгилаш, дунёнинг олдинги халқлари даражасига кўтариш йўлида жонбозлик қилаётганликларини тушунган

эмас, акешча, асрлар давомида кўникниган турмуш тарзини бузиб, хаммани бесаранжом қилаётган, аллақандай янгиликларни жорий қиламан деб одамларни тапширига қўяётган, хузур-халоватини бузаётган кучлар деб билинган. (О. Шарафиддинов)

218-машқ. Ўқинг, орттирма нисбат шаклида қўлланган феълларни топиб, уларнинг ясалиши ва маъносини изоҳланг. Ҳанларини кўчириб, орттирма нисбат ясовчи аффике тағига чизинг.

I. 1. Одамнинг одами юрт ишида, халқ ишида ўзини кўрсатади. (О.) 2. Бопка ҳамроҳлари каби туни совуқ айвонда похол устида бир амаллаб ўтказди. (Х. Г.) 3. Эндигина қизил югура бошлаган узумлар ўтган-кетганларнинг тапшалигини қондирарди. (Н. Бирюков.) 4. Рустам сафдан ажралиб қолганига юраги бир оз ховлиқди, нафасини ростлаб олгач, юришини тезлатди. (В. Гафуров.)

II. Самарқандда муттасил қирк йил ҳукмронлик қилган Улуғбек замонида талайгина янги бинолар қад кўтарди. Аммо бобоси асосан мачит, макбаралар қурдирган бўлса, Улуғбек фан саройлари қурдириш билан шуғрлат тоқди. У ҳарбий шон-шавкат кетидан қувмади. Ҳамма нарсадан кўпроқ уни математика ва астрономия кизиқтирарди. Бу фанлар соҳасида у беқиёс юксакликка кўтарилди, осмон сайёралари ҳаракатини шарҳлади ва астрономик жадвал яратиб, бутун жаҳонга долг таратди. Ўзи каби фанга содиқ дўстлари билан биргаликда осмон сайёраларини кузатадиган асбоблар яратди. Қишларда ыму маърифатга муҳаббат уйғотилишига интилади. Қўл остидаги шаҳарларда мактаб ва мадрасалар солдирди. (Л. Батъ.)

219-машқ. Ўқинг, феълларни топиб, нисбатларини белгиланг ва уларни қуйидаги жадвалга ёзинг, нисбат ясовчи аффикелар тағига чизинг.

Нисбатлар	Мисоллар
Аниқлик	
Ўзлик	
Мажхуллиқ	
Биргалиқ	
Орттирма	

1. Қаландаров бригада қачон келишини Назаровдан аниқ билиб, бир ҳафта давомида ўзи югуриб, одамларни югуртириб илож: бор тайёргарликни кўрди ва бу ишни правление муҳокама қилган масаладан... бошлади: Қозимбекни куни-туни югуртириб туз руқхонанинг кам-кетигини тўғрилатди. Киқоятхон ҳаммомга қассир ва ҳаммом қонидаги сартаронхонага уста ёрдамчиен этиб тайинланди. Ҳуринисо ўз вазифасининг ижросига киришди: бир неча кун давомида

деворларни оқлатди. Шифтларни, мебелларни арттирди, ховлини тозалатди, бебош бўлиб кетган болаларни олобга ўргатди... Клубни безатиш, ҳали расмий суратда ташкил топмаган миллий музика, ...агротехника, фото тўғарақларини ускуналани учун унга пул берилди...

Бригада колхознинг хўжалик ва маданий юмушини уч кун текширди. Учинчи кун кечқурун умумий мажлис чакирилди.

Бригада «Бўстон»нинг экин-тикинидан унчалик нуксон топмади, аксинча, кўп бригадалардаги пахта парваринига юксак баҳо берилди. Гап шу ҳақда бораётганда, шундай мўйловини тез-тез бураб, керилиб ўтирган Қаландаров фермалардаги камчиликлар айтишганда бошини куйи солиб, кўлига тушиб қолган калам билан коғоз чиза кетди; маданият, маданий қурилиш соҳасидаги камчиликлар гўристеда кизик-кизик фактлар очилиб, халойиқ гур-гур қулганда эса кизариб, терлаб, ўтирган ерида ярим газ чўккандай бўлди. (А. Қасҳор.)

II. Меҳмонлар эса яна узок ўтиришди, мусика ва ғазаллар тингланди. Навоий бу кеч форсейда ёзган ғазалларини ўқиди, уни яна ўқиб беринг деб қайта-қайта кисташди. Алишернинг кайфи чоғ эди, у мураккаб муаммолар айтди, тошанлар ҳам худди шундай муаммолар билан жавоб қилдилар. (Л. Батъ.)

220-машиқ. Қуйидаги феълларни ўқинг, бир ўзакдан ҳосил бўлган турлича феъл шакллари орасидаги фарқни тушунтиринг.

Ясади, ясанди, ясалди, ясашиди, ясатди; ютди, ютишди, юткизинди, юттирди, ютинди, ютилди; кўрилди, кўринди, кўрсатди, кўринди, кўрғазди, кўрди; кийди, кийгизди, кийинди, кийилди, кийиниши; ўтинди, ўтинди, ўтказди, ўтилди, ўтди; қирди, қиринди, қирдирди, қиринди, қирилди; урди, урилди, уринди, уришди; ечинди, ечилди, ечдирди, ечинди, ечди; сўради, сўратди, сўрашди, сўралди.

221-машиқ. Қуйидаги феъллардан турли феъл нисбатларини ясанг.

I. Атамоқ, басталамоқ, билмоқ, битмоқ, бошламоқ, боғламоқ, бўйсуномоқ, гапирмоқ, гулламоқ, димламоқ, емоқ, елиномоқ, ёзмоқ, ёймоқ, жуфтламоқ, жўваламоқ, зерикмоқ, йиғмоқ, кертмоқ, куйламоқ, лакилламоқ, мустаҳкамламоқ, никелламоқ, овламоқ.

II. Ос, оқди, савади, сана, сепган, сўзла, табриклади, тара, тўхта, тилади, толди, тўпла, улгурди, учра, алдаган, фарқлади, хотирла, чайка, чертди, бойи, бўппа, шоппан, эг, элади, югур, юр, ютди, ўқла, кавиди, кайғурди, борса, қопла, ғовлади, ҳисоблади.

222-машиқ. Ўқинг, икки ва ундан ортик нисбат ясовчи аффикс олган феълларни тошиб, қайси нисбатга киришини айтгинг.

1. Ёз ўтган, куз боши бўлса-да, хаво тип-тиник, зангори, куёш яхши киздирар, юзлардан томчи-томчи терларни юмалантирар эди. (О.)
2. Чўлбобонинг боғидан келтирилган сабат-сабат мевалар тўй дастурхонига кўйилганда, меҳмонларнинг кўзи ёнди. (Х. Г.)
3. Қатта мис самоварга қайта-қайта сув тўлдириб, ўти янгиланади. (Х. Г.)
4. Узокдан тепловоз калбининг гушизлаб уршини эшитилар, унинг манглайига кўйдирилган прожекторнинг ёркин шуъласи кўзни қамаптирарди. (Х. Г.)
5. Сарой баҳор куёшининг нурларида мавжланади. Дарвоза байроқлар билан безатилган. (Л. Батъ.)
6. Райхон одми сатин кўйлагини кийди, Махфузани кийинтирди. (Х. Г.)

223-машқ. Ўқинг, ўтимли ва ўтимсиз феълларни топиб, маъноларидаги фарқни тушунтиринг. Аввал ўтимли, кейин ўтимсиз феъллар ништирок эгган гапларни кўчиринг.

Шу ўринда олин замонларда ўтган аجدодимиз Широкнинг Ватан йўлидаги буюк фидокорлиги ёдимга тушади. Биз бу одамнинг оддий чўнон бўлганини биламиз, ҳолос. Унинг ўзи қавақа одам бўлган, ёшми, кексами, бола-чакалари бўлганми-йўқми эканидан бутунлай беҳабармиз. Лекин шуни аниқ айтиш мумкинки, у бирор мактабда ўқиб, хат-саҳифа чиқармаган бўлса керак. Яна шуни аниқки, у телевизор кўрмаган, радио эшитмаган, газета ўқимаган. Ёнибобарин, Ватанини севиш, унга жон фидо қилиш кераклиги ҳақидаги хитоблар-у сийқаси чиққан баландпарвоз чақирқиқларини эшитмаган. Лекин юртига бостириб келган ёвни саҳрога олиб бориб алаштириб келишга қарор қилганида, саҳродан ўзининг ҳам соғ қайтиб келмаслигини яхши билган. Демак, она-Ватанини ёвдан сақлаб қолиш учун онгли равишда жонини қурбон қилишга оғланган. (О. Шарфиддинов)

224-машқ. Ўқинг. Ўтимли ва ўтимсиз феълларни аниқлаб, ўтимли-ўтимсизлик қандай усул билан аниқланганини тушунтиринг.

Ҳаяжондан йўлчининг юраги, сандонга тулган оғир болғадай, кўкракни "гуре-гуре" урмоқда эди. ...Аламли ва ярали кўнгишлардан рўйи-рост отилиб, хавонини янграган ҳақиқат овози унинг бутун вужудини титратди, мазлумларнинг, ҳақоратланганларнинг, тепкиланганларнинг зулф, азамат қуни туғилганига шубҳа қолмади. Қандай қун? Золимларнинг, замон зўравонларининг ёқаларини тутиб, топталган ҳуқуқларини довлани, қонхўр оқ подшоҳнинг қора доврзгини, унинг мазлум халқлар бошида жилпанилаган илон қамчинини сивдириш қуни! Йўлчи қўйдан қутган ва севгиси қадар чуқур, маъноли бир қун! У қўн йиллардан буён бу қунга интизор эмасмиди? Қўн йиллардан буён бу қуннинг дарди ва севгиси билан яшамасмиди? Айниқса, кейинги вақтларда бу зулф қуннинг руҳини ўз юраги билан

чукур сезиб, хар ерда: махаллада, чойхонада, бозорда ўзи каби эзилганлар, аламдийдаларнинг кўкрагини бу рухнинг оташи билан ёндиришга интилмаганмиди? (О.)

225-машқ. Ўқинг. ўтимли ва ўтимсиз феълларни аниқлап. Кўчириб, ўтимли феълни ўтимсизга айлантирган аффикс тагига тўғри чизик, ўтимсиз феълни ўтимлига айлантирган аффикс тагига эса тўлқишли чизик чизинг.

I. Тала, таланди, кул, бошла, қотирма, ўтлат, югур, кутказ, тушовла, гапир, келтир, эгил, қолдир, бўшат, битир, кўрин, ўтказ, кўтариш, тўлат, кўрсат, юбортир, илтигир, ухлат, чик, суян, сўра, мактанди, эшит, эшитилди, тўғрида, тўғриланди, кизар, кизартир.

II. 1. Кеч кириб келарди: Кун бўйи йиққан хароратини энди уфураётгандай, ҳамон ердан иссиқ кўтарилмоқда. (Л. Батъ.) 2. Ахир... кўчатзордаги хар бир тул дарахтни кўкартириш учун қанчадан-қанча меҳнат сарф бўлган. (С. Ан.) 3. Бундай учрашувда бўладиган ҳамма гап бўлиб ўтди: кучоклашдик, кулишдик; хар ким ўз институтидан гапирди; мактабни, ўртоқларни эсладик, кизлардан гапирдик. (Ас. М.) 4. Қуюк барглар орасида ҳеч нарса кўринмайди. (С. Ан.)

226-машқ. Ўқинг. Феълларга кетма-кет қўшишган ўтимлилаштирувчи ва ўтимсизлаштирувчи аффиксларни топинг. Бу феълларнинг ўтимли ёки ўтимсиз эканлигини айтинг.

I. Эшикни очган хизматкор оғохлантирилган бўлса керак, «марҳамат мезе» деганича бошлаб кетди. (III.) 2. Султон Навонийни ўз ҳузурига чақиртирди. (Л. Батъ.) 3. Уларни уйғонмасидан қўлга олиб, қуролсизлантириш зарур. (Л. Батъ.) 4. Хитойдан келтирилган нақана-нақана дарахтларнинг эри-бутри шохларига ранг-баранг хинди қушчалари кўниб ўтирибди. Ҳовлининг зангори ва ҳаво ранг қошши ётқизилган йўлкаларида чиройли товуслар юришадди. (Л. Батъ.) 5. Меҳмонлар Эрон гиламлари тўшалган қирқ устулни қасрда тўшанишмоқда эди. (Л. Батъ.) 6. Халқни йўлдан оздиришда шубҳаланилган кишилар қўллари орқаларига маҳкам боғланган ҳолда келтирилди. (Л. Батъ.) 7. Унинг: «Серхосил далалар ва боғ-роғларга айлантирилмаган бир қарич ҳам шўрхок ер қолмаслиги керак», – деб айтганидан бери орадан бир неча йил ўтганди. (Л. Батъ.) 8. Чўл-биббондаги жамики бўш ётган ерларга жон киргизилди. (Л. Батъ.)

227-машқ. Ўқинг. Феълларни топиб, уларнинг инебатини, ўтимли-ўтимсизлигини айтинг.

I. Биз жуда қўн ил қилдик. Яқингинада эса жуда ажойиб тажриба ўтказдик, яъни оташ таъсирида баъзи тошларнинг тусини ўзгартирмоқчи бўлдик. Бир парча ёқутни кўрада обдан қиздирдик.

Кейин совиганига қадар кўл тегизмадик. Киздирилган ёқутнинг хажми отанг таъсиридан бир оз кичрайган бўлса-да, ранги тиниклашди. (К. Моисеева.)

2. Бир довоига чиққанда улар томири билан ағдарилиб йўлда кўндаланг ётган бақатеракка ўтириб дам олишди. Ўнгда бир хил кийинган, бўй-басти ҳам бир хилдаги беҳисоб кўк арчалар узун-узун саф тортиб, княликка чиқиб кетаётган аскарлардек кўринарди. Енгил набнам ҳали ерда, ўт-ўланлар, гуллар орасида ётади, тиник осмон тагида бутун водий кўз олдингизда кафтдек ястанган, касердадир чапма кўзи милтиқлайди, хаво софлигидан арча хиди, асал хиди анқийди. (Ас. М.)

228-мишқ. Ўқинг, бўлишли ва бўлишсиз феълларни аниқлаб, маъносидаги фарқин тушунтиринг. Уларни икки устун шаклида ёзиб, бўлишсизлик маъноларини ифодаловчи воситалар тагига чизинг.

1. Мияси ғовлаб кетган Мирзо Улуғбек бошини кўтариб ён-верига қарайди. Офтоб кўринмас, осмонни қора булут қоплаб олган эди. Далалар ва адирларда, ўриб олинган бўғдойзорларда, хатто олис-яқиндаги боғларда бирон-бир одам қораси кўзга чалинмас хатто қирларда моллар ҳам кўринмас эди. Гўё Мирзо Улуғбек лашкари эмас, таланчи кўшин бостириб келаётгандай, тирик жон борки, бари қочиб ин-инга кириб кетган. Ҳа, фуқаро бобоси Амир Темур давридаёқ жанг-жадалдан безган, юраги зирқираб қолган.

Мирзо Улуғбек оғир хўрсиниб олдинга, кўкимтир туман орасида элас-элас кўзга чалинган тоғларга тикилди. Илгарилаб кетган кўшин кўринмас, фақат олдиндаги ясен қир ва адирларда от ўйнатиб юрган суворилар гуруҳи кўзга чалинар эди, ҳолос. (О. Ёқубов.)

II. 1. Навоий Биноийнинг истеъдодини меҳр билан парвариш қилди, ҳар бир ишда дўстона кўмагини аямади. (Л. Бать.) 2. Шундай ҳаёт туғилдики, у сенсиз яшай олмайди, сен унинг қудратли кучисан. (Ас. М.) 3. Шундай пайтларда у на чала оларди, ва на ашула айта оларди. (Ж. Икромий.)

229-мишқ. Ўқинг, бўлишсиз феълларни топиб, бўлишсизлик маъноси қандай ифодаланганини айтинг, уларни бўлишли шаклга айлангиринг.

1. Ҳечкиси йўқ, азизим, мен дунёда жуда қатта бойликка – соф виждонга ва хушомадгўйлик қилмай илму фан билан шуғулланиш имконига эгамен. Буни мендан ҳеч ким тортиб ололмайди. Билимларимни бошқалар билан ўртоқлашмоқин ҳам ҳеч кимса таққиллай олмайди. (Л. Бать.) 2. Аҳиллик бор ерда темир ҳам сувга чўкмайди. (Ш.) 3. Чин дўстликнинг алангаси сўнмасин дер эканмиз, Биринчи шарт – бўлмоғимиз лозим дўст-ла бирга биз, Иккинчи шарт – дўст йўлида

аямаслик симу зар, Учинчи шарт – дўст-ла бўлмок оғир кунда баробар. (III. *Руставели.*) 4. Илм-хикмат билан кўтариладиган носунага қурол билан чиқиб бўлмайди. (K. *Хамро.*) 5. Мунисхон ваъда берган вақтида келмай қолмайди. (A. K.) 6. На чўзилар, на ёнбошлар – бўш турарди тўшак-жой. (III. *Руставели.*)

230-машиқ. Ўқинг, соф феълларни аниқланг; уларнинг бошқа вазифадosh шакллардан фарқини тушутиринг, гапдаги вазифасини айтгинг.

Меҳтнєв, мастер ва Ражаб ака учови шоша-тинша маслаҳат қилишди.

Ражаб ака идорага хабар берип учун будкадаги рацияга югурди. Меҳтнєв халиги юк машинасига миниб, яқин орада бор техникани бошлаб кєлгани кєтди. Пєтр Петрович қолганларимизни тўшлади-ла, буйрук берди, овози шовқинда зўрға эшитилди: «Насослар, дизеллар, ҳамма қимматли механизмлар демонтаж қилинсин! Зарур бўлса қуқарамиз!» (II. *Қодиров.*)

231-машиқ. Ўқинг, равишдошларни аниқлаб, уларнинг ясалishi ва грамматик хусусиятини, соф феълдан фарқини тушутиринг.

1. Ҳайдар чиқиб кєтгач, Навоний кўнглига чўккан айрилик дардини єзиш мақсадида ўз хонасига ўтди-ла, дарҳол китоб устида ишлаганга ўтирди. (II. *Бать.*) 2. Навоний иш билан банд бўлиб, вақтнинг қандай ўтиб кєтганини пайкамай қолди. (II. *Бать.*) 3. Энди Алишер ҳам давлат хизматига қабул қилинган эди, шунинг учун овга қатнашишга ижозат олгани шахсан ўзи Абулқосим хузурига келди. (II. *Бать.*) 4. У ҳар тош одимловчи эскеваторининг кабинасига нарвонда кўтарилар, қон қорайгунча канал қовларди. (X. *Т.*) 5. У ортикча таъналар эшитмай, осонликча қутулганига сезиниб, Алишерга бош-оёқ сарпо қийгизди. (II. *Бать.*) 6. Айниқса мактаб-мадраса, шифохона, қарвонсаройлар қурлиши кўп бўлиб, Навоний шаҳарда бундай муассасаларни қўшлаб барпо этишга жазм қилганди. (II. *Бать.*) 7. Умматали юкига ёнишан эди, Аъзам кўярда-кўймай кўлидан олиб, ундан олдин трамвайга чиқди. (III.)

232-машиқ. Ўқинг, равишдошларни тониб, гапдаги вазифасини айтгинг, тусландиган ва тусланмайдиган равишдошларни аниқлаб, уларни икки устуш шаклида єзинг.

1. Амип бўлиниг, дўстлар, саклаймиз ёдда: “Дўстлик чўккисе”нинг ҳар бир ошини. Чикармаймиз эсдан ҳєч қачон, ҳєч вақт Украинликларнинг тузу нонини. (V.) Паҳга ишда қурук практика билан иш кўрсанг, охир туртинсан, қокиласан. Негаки гўзага яққа кўз билан қарайсан. Икки ўткир кўз керак – практика ҳам назарий билим... (O.) 3. Асфальт тугаб, трактор қилдирақлари ўйиб юборган йули бошлангач, машина бир-икки силқиниб, тўхтади. (T. *Малик.*) 4. Этигини

оёкка нари-бери илиб, ювингали ариққа югурди. (О.) 5. Эриб, сеҳрланиб кулок солганман Иван Франконнинг ёшиқ сўзига. (У.) 6. Ўқтам яшил гирдобдай товланган, мавжланган скверга чиқиб қолгач, қуюқ қўланқаладаги екамейкалардан бирига ихтиёренез равишда ўтирди. (О.) 7. Шундан бери дарё бўйида Тинмай ишлар эмиш халойиқ. (Х. О.) 8. Хуросонга борини унга туғилиб ўсган ерларини қувона-қувона томоша қилишдек туюлар, ўзинча қадрдон дўстлари билан учрашиниши ўйларди. (Л. Батъ.)

233-матқ. Ўқинг, равишдошларини тошинг. Бўлишчи шаклдаги равишдош-ни бўлишсиз ва бўлишсиз шаклдаги равишдошларини бўлишлига айлантиринг; уларни замон ифодалаш хусусиятига кўра қуйидаги жалдвалга ёзинг.

Ўтган замон равишдошлари	Ҳозирги замон равишдошлари	Келаси замон равишдошлари

1. Балхдан қайтгач, Навоний янги қазинган ариқларни кўздан кечириниши баҳона қилиб, Машиҳадга боринга ижозат сўради. (Л. Батъ.) 2. Сўнра қизик бир хикояни кула-кула айта бошлади. (Х.О.) 3. Ёлғиз бир мен она алласни Тинглагани бўлдим интизор. (Х.О.) 4. Сен бормасанг, баҳор бўлмайди. Очимайдилар боғларда гуллар, Қарағайлар барг чиқармайди, Ўрмонларга келмас булбуллар. (Х.О.) 5. Мунисхон ўрнидан туриб, эшикка томон йўналмагунча, Саидий жойидан қимирламайди. (А.К.) 6. Султон Хусайиннинг феъл-атворини яхши билган собиқ вазир зиндондан чиққач, Хуросонни тарк этишга қарор берди-да, дарвини либосини кийиб, ўткинчи бир қарвон билан яширинча Ҳиротдан чиқиб жўнади. (Л. Батъ.)

234-матқ. Ўқинг, нукталар ўрнига каве ичида берилган равишдош ясовчиларидан мосини кўйиб гапларни кўчиринг.

1. Юшқагина ой титраб чиқ (-гач, -қач, -қач), Юлдуз пар-пар учиб тўкил (-гач, -қач, -қач), Шам шувласи эриб туш(-гунча, -қунча, -қунча), Мияда ялғ этиб тушунча Қони билан ёзибли шунни. (С. Акбарий.) 2. Нур сочиб ой чиқади пахтазорга бок (-гани, -кани, -кани). (Қўшиқ.) 3. Қашқир кирга от солдириб чиқ (-гунча, -қунча, -қунча), тоғ чўққилари устида лов-лов ёнган қирмизи шафак сўниб, водий майини қоронғиликка чўмди. (О.Ё.) 4. Орадан бир пиёла чой ич(-гунча, -қунча, -қунча) вақт ўтмай, бош ишженерининг секретари Назмихон кириб унвермагга судради. (У.Носиров.) 5. Олис юртлардан келган сайёҳлар ўз ватанларига қайт(-гач, -қач, -қач), меҳмондўст Ҳиротнинг улуғвор биноларини узоқ вақтгача эслаб юрардилар. (Л. Батъ.)

235-машқ. Куйидаги феъллардан равишдош шаклларини ясанг, уларнинг замони ва ижтисоий тушунтиринг.

Ўқимок, ишғилмок, ишламок, чизмок, окизмок, юргизмок, ёқмок, илжаймок, хўрсинмок, кўкармок, ўкламок, экмок, отмок, терламок, турғилмок, шодланмок, эшламок, сурмок, югурмок, мактамок, бокмок, соғмок.

236-машқ. Ўқинг. Феълларнинг сифатдош шаклларини аниқлаб, уларнинг қайси сўзга боғлангани, феълга хос хусусиятлари, равишдошдан фарқи, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Мен шеърга соғдим айтар сўзимни, Бахтиёр сезаман гоёг ўзимни. (У.) 2. Бундай чоқларда у ҳамма вақт тапга ором берувчи шифобахш меҳнатга – ижодга тутинарди. (Л. Батъ.) 3. Гўзал Украина, жонажон ўлка, Таърифинг, тавсифинг тушмагай тилдан. (У.) 4. Алишер ўз фикрларини шеърда ифодалаб, ҳеч кимнинг номини атамаса-да, пардали кишиб, султонни қуршаган вазирларнинг ўз манфаатини кўзловчи, нагкан кишилар эканлигини фони эганди. (Л. Батъ.) 5. Қилмок керак ваъдага вафо, Вафосизлар тортуви жафо. (Ҳ.О.) 6. Қиска-қиска нафас олаётган устознинг кўкраги бишир-бишимас кўтарилиб-тушиб турарди. (Л. Батъ.) 7. Туя бўйи келадиган каминзорга киришлари билан, олдинда бораётган сувори юзидан қора чарм никобини юлиб олди. (О.Ёқубов.) 8. Агар шу суҳбат Геббельс кўлига тушиб қолиб, радиода фойдаланилса, Кремль, Лондон ва Ок уйда содир бўлажак ҳодисалар ривож қандай бўлишини билимасдим-ов. (Ю. Семёнов.) 9. У хатто Хайдар билан гаплашиб турган еридаги ана шу додир ҳам Навоий инъом қилмиш шоҳилардан тикилганини ўйламасди. (Л.Батъ.)

237-машқ. Ўқинг, сифатдошларни топиб, замони, бўлишли-бўлишсизлигини айтгинг.

Навоий Ҳиротга эрта баҳорда қайтди. Боғига тонг ёришганда етиб келди. Боғ ичкарасидан най садоси эшитиларди. Куй шўхчан эмасди, аммо жуда машаққатли ишни муваффақиятли тугатган кишининг ором ва ўй-хаёллари тараннум этиларди. Навоий куй эшитилаётган томонга илдам юрди. «Бунчалик барвақт туриб, най чалаётган ким бўлса экан? – деб ўйларди у кизиксишиб. – Нахотки, мусикани ҳуш кўрмайдиган Биноий бирор кимсанинг бу ерда соз чалишига йўл қўйса».

У овоз келаётган томонга бораркан, куй тўсатдан ўзгарди. Битта-битта одимлаб бораётган от бирдан йўртиб кетгандай тезлади. Теракзорда чалинаётган музика тобора яққол эшитиларди. Навоий сўқмоқдан ўша тарафга бурилди-ю, кўз ўнгида қутилмаган манзара намоён бўлди: баргикарам чопон кийган Биноий каттақон дарахтга суяниб, кўм-кўк майса устида ўтирар ва кўзларини қисиб, завқ билан най чаларди.

Навой кўндан бери Биноийнинг кизик-кизик ишларига ўрганиб қолганди, аммо бу манзара уни ҳам қувонтирди, ҳам хайратга солди. (Л. Бать.)

238-машиқ. Ўқинг, сифатдошларни топиб, тусланган-тусланмагани, замони ва ясалишини тушунтиринг. Уларни замонга кўра уч устун шаклда ёзиб, сифатдош ясовчи аффикслар тагига чизинг.

1. Каттақон оиламиз, Бир мен – ишловчи одам. (Мирм.) 2. Юрт нонини харом еганлар, Бўйнингиздан кисажак қопкон! (Мирм.) 3. Демак, бугун ёруғ дунёнинг ёркин юзини кўрадиган, ноҳақликнинг зим-зиё тунидан қутуладиган, салдан кейин эркин нафас оладиган, хар учрашган кишисига мурожаат этиб, тенг гаплашадиган ёлғиз угина эмас. (Ш.) 5. Ўша моюнанинг ҳам жуда оз қисмини шахсий эҳтиёжларига ажратиб, қолмишини тажрибалар учун сарфлайдилар. (К. Моисеева.) 6. Ҳозирок кечиктирмай яна бир неча материал олиб келишга рухсат бергайсиз! (Ю. Семёнов.) 7. Самарқандни қураётган, беэаётган, донгини чиқазаётган – биз. (С. Б.) 8. Яна у йироқдаги баланд тоғлардан топиловчи Бадахшон лаъллари тўғрисида ҳам нималарнидир ёзиб қўйди. (К. Моисеева.) 9. У берган овокат ширин, у ётқизган тўшак юмшқок, у айтган эртақлар сеҳрли эди. (Ҳ. Г.) 10. Битгуси парнишонлик, Ўтгуси пушаймонлик, Гард қўнса-да бир оқлик, Гангитмасе сарсонлик, Енгуси чин инсонлик. (Ҳ. Г.)

239-машиқ. Ўқинг, отлашган ва отлашмаган сифатдошларни аниқлаб. Эгаллик ва келишик аффикслари билан ўзгарган сифатдошларни топиб, ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Қандайдир бир хаёл ичида ўтирувчи бу йиғит Тошкентнинг манхур аёнларидан Юсуфбек хожининг ўғли – Огабек. (А. Қод.) 2. Қалқон кўтарган жангчини учратдим-у, лекин китоб ушлаганини кўрмадим. (С. Б.) 3. Етиб борган қуниёк Айтди хат езажағни. (Мирм.) 4. У бог кўшнилари бўлмиш чолни эслади. (Ю. Семёнов.) 5. Сиз ғоятда усталик билан мени савол берувчидан жавоб қайтарувчига айлангириб юборяпсиз. (Ю. Семёнов.) 6. Лхир, у бунақа кўли ишдан олдин ошга югурадиганларни энди кўрягитми? Унинг ўзи бунақа дайдишларга, ўзи сув ичиб турган қудуғига туфлаб, бировниқини орзу қиладиган ношуқурларга кўн ҳам иншовермайди. (Ш.)

240-машиқ. Қуйидаги феъллардан сифатдош шаклиларини ясанг, ҳосил бўлган сифатдошларнинг замони ва имосини тушунтиринг.

Сугормок, кўрмок, кўтармок, олмак, курмок, тўлмак, яшамок, қатнамок, қулмак, кўркмок, тугмок, сиғмок, чиқмок, эгмок, ясамок, ўплатмок, ўрганмок, эсламок, йиғмок, сукмок, алдамок, хайиқмок, кучаймок.

241-маниқ. Ўқинг, нукталар ўришга сифатдош ясовчи *-сан, -кан, -қан* аффиксларидан мосини кўйиб, гаиларни кўчиринг. Ажратиб кўрсатишган сифатдошларнинг ёзилышни тушуниринг.

1. Бу нон Кўзивоёйнинг ўзи эж..., ўзи парварини кия... бугдойнинг биринчи нони эди. (*А. Эшонов.*) 2. Сўзлаб берди у узок Сандикда оқ...ини. (*Х. О.*) 3. Мен дунёни кўн кўр..., кўн машаққатлар чек... ва кўн шодликларга муяссар бўл... кишиман. (*Х. F.*) 4. Уфқларда сайр этгил мудом, Куёш келиб сувга чўк...да... (*Х. О.*) 5. Павоний меҳмони билан хўнлаш...да, вақт ярим кечадан оғ...ди, бирок кўзига уйку келмади. (*Л. Батъ.*) 6. Кун чошгоҳдан оғ...да, Куёш тикка бок...да Семурғ куш келиб колди. (*Х. О.*) 7. Ахир, хали новда эдим-ку, Эгилардим эг...да юмшоқ Ва котма... гавда эдим-ку, Хатто, намол тег...да юмшоқ чайқалардим... (*С. Акбарий*)

242-маниқ. Ўқинг, феълнинг ҳаракат номи шаклларини аниқлаб, уларнинг ясалыши ва грамматик хусусиятларини изоҳланг.

1. Ҳавас эди бизларга Боғ ўстириш, Гул экин. (*Қ. Х.*) Солдат-чун факат даҳшат – Ёв олдида бош эгмок. (*Мирм.*) Болалардаги бўшапув сабабини кўпроқ ўзидан кўрди. (*Х. II.*) 4. Муродимдир сени кўрмак, ҳаминша ёнма-ён юрмак. (*Х. F.*) Тонг ёришуви билан чиқиб кетиб яна нонушта чоғида кекса бир рус кишиси билан кириб келди. Мен бу одамни биринчи кўришдаёқ танидим. (*II. C.*)

243- маниқ. Ўқинг, ҳаракат номи шаклларини топиб кўчиринг, ҳаракат номи шаклини ясовчи аффикслар тагига тўғри, эгаллик ва келишлик аффикслари тагига тўлқинли чизик чизинг.

1. Биз уни сойдап тош ташувга кўйсак нима дейсиз? (*Х. F.*) Ишланши билган одам яшашни ҳам билимоғи даркор. (*Х. F.*) Умуман, Дилдор унинг маънос боқилларига, учрашиб колган пайтларида гап тополмай эсанкирашларига бепарворок карарди. (*С. Аҳм.*) 4. Вақтни ўғирламок – бахт ўғирламок. (*Мирм.*) 5. Шалоплашлар, сузишлар... Тўхтаб колгандай таққа, сакрашлар, кийкиришлар Кирмай колди кулоққа. (*Мирм.*)

244-маниқ. Ўқинг, Феълнинг вазифадон шаклларини (соф феъл, равишдон, сифатдош, ҳаракат номи) топиб, уларни тўлиқ таҳлил кишинг.

– Табриклайман, холажон! деди Гулсум Ферузанинг хатини кўкрагига босиб. – Дугонам бахтнинг чўлдан топибди! Лекин Райҳон бу хатга нечундир қувонмади. У ўйга ботиб, Гулсумни ҳам бир нафас унутди. Унинг кўз олдида бултурги ёз, Феруза билан Шералининг шу ховлида, хов анови арик бўйидаги якка туш олма тагида имтихонга тайёрланган кезлари жонлаиди. Улар Мирзачўлга бир вагонда бирга кетишди. Гарчанд улар чўлнинг бошқа-бошқа ерига тушган бўлса ҳам,

бир-бирларига ҳаг ёзишиб туришгани Райҳонга маълум. Райҳон Шералини яхши билгани учунми ёки Ферузанинг у билан дўстлиги самимиёлигига гувоҳ бўлгани сабабданми, ҳар ҳолда умрининг бундан кейини ҳам бир-биринга яқин бўлишини истарди. (*Ҳ. Гулом.*)

245-машқ. Ўқинг, тусланган, феълларни тошиб, тусловчи қўшимчаларни аниқланг, уларни тусловчи қўшимчаларнинг турларини ҳисобга олиб ҳолда, уч устунга ажратиб ёзинг; шахс-сонини изоҳланг.

Мен ҳеч кимни маломат қилмоқчи эмасман, бунинг учун менинг ҳаққим ҳам йўқ. Лекин, пазаримда, шундай туюладикки, биз кейинги вақтларда Ватанга муҳаббатимизни кўпроқ «гап сотиш» йўли билан ифодаланга берилиб кетганга ўхшаймиз...

Бир мисол келтираман: кейинги пайтларда анча-мунча одамлар телевизор орқали ёки матбуот саҳифаларида сира хижолат тортмай, «мен фалон соҳада Ватан учун 30, 40 ёки 50 йил хизмат қилиб қўйганман», дея мактанадиган бўлиб қолишди. Ёроқ одам ўзи тўғрисида шунақа деганида қилган хизматларини нисанда қилаётганига ўхшаб кетади. Албатта, бирор соҳада 30 йилми, 40 йилми ишлагани жуда яхши – бунинг учун фақат раҳмат айтиш ва бошқа йўллар билан рағбатланириш керак. Лекин нима учун бунинг бугун умр бўйи тирикчилигини ўтказиш учун маош олиб қилган ишнинг ўзининг ватанпарварлиги деб тақдир этиши керак? Йўқ, биродарлар, ҳар нима бўлганда ҳам, мен Ватан севганини одийроқ, юксакроқ бир ҳислат деб биламан. (*О. Шарафуддинов*)

246- машқ. Ўқинг. Тўлиқсиз феълларни тошиб, уларнинг грамматик ҳусусияти ва тусланишини изоҳланг.

1. Навоийнинг Ҳиротдаги боғи кўп жихатдан самарқандлик дўсти ва устози Абулвайсиинг боғини эслатарди. Тишиқ суви ховуз ҳам, чамандай яшнаган гулзор ҳам, боғнинг ичкарасига қараб кетган ёлғиз оёқ йўллар ҳам – ҳаммаси ўша боғни ёдга соларди. Қашшоқлик йиллари ўтиб, энди бадавлат ҳаёт кечира бошлаган Алишер бир вақтлар кўнглига тутиб қўйган ниятлари, орзуларини рўёбга чиқармоқда эди. Алишерникида меҳмон бўлган ҳар бир киши унинг боғига кирар экан, албатта, ҳайратланиб: «Бу ердаги ҳамма нарса худди устозининг боғини эслатади!» – дерди. (*И. Батъ.*) 2. Оғайнимини тоғ билан дарё, Қизик эминин сирлари ғоят, Бу иккиси ҳақида ҳамон Юрар экан шундай ривоят. (*Ҳ. О.*) 3. Тўшаб баҳмал, кимхоб гиламлар Безатаркан кўксини кўклам, Қизини кўрмак учун дунёни Гул остига кўмаркан ул ҳам. (*Ҳ. О.*)

247-машқ. Ўқинг. Феъл замонларини аниқланг. Яқин ва узок ўтган замон феълни иштирок этган гапларни кўчириб, замон маъносини ифодаловчи аффикс тагига тўғри, тусловчи (шахс-сон) аффикс тагига тўлиқлини чизиқ чизинг.

I. Ҳар фаслнинг ўз қувончи бор. Қиш ҳам каттадан-кичик ҳаммага бир олам шодлик бахш этади. Икки кундан буён муздеккина киш фаринтаси шаҳар устида кезиб, элагини силкитар, кулок-бурни кизарган одамлар “Янги йилбон қор бўляпти-да”, деб кулишар, хавода мусаффо чилла исси кезар эди. Кинотеатрлар, маданият саройларида таътилга чиққан болаларнинг қувиғиси янграйди. Катта майдонларда арчалар безатилди.

Йилнинг сўнги оқиномида Тошкент яшнаб кетди. Катта бинолар пенготида сон-саноксиз лампочкалар маржони порлади, арчалар нурга беланди. Озиқ-овқат магазинлари тирбанд бўлиб кетди. Сумка, тўрхалга кўтарган одамлар уй-уйига шовишар, таниш-билишларини кўриб, байрам билан қутлашар эди. (*Ў. Ҳошимов*)

II. 1. У султоннинг ўнг қўли эканлигини таъкидламаслик учун жўртгага бошқалардан кейинроқ келган эди. Ҳар вақтлагидек у ўзини камтар ва ҳушмуомала тутди. (*Л. Батъ.*) 2. Онанинг дили ўғлининг юзига тепиб чиққан аламли норозиликни дарров сезган эди. (*С. Ан.*) 3. Туғилиб ўсган шаҳрини у аллақачон тарк этганди. (*Л. Батъ.*) 4. Одамларнинг кўзига тушмаслик учун кун бўйи ёнғокзорда дам олиниб, намозгарда яна йўлга тушинган. (*О. Ё.*)

248-мишқ. Ўқнинг. Ўтган замон феъли шаклиларини аниқланг; ўтган замон ҳикоя, ўтган замон давом, ўтган замон мақсад феълларини гуруҳга ажратиб ёзинг.

1. Лашкар қирғоққа жойлашди. (*Л. Батъ.*) 2. Исқандар хинд подшоҳини ўзига бўйсундирмокчи, ўз дини ва ҳукмронлигини унга қабул эттирмокчи бўлди. (*“Калила ва Димна”дан*) Зўр бир мардилик қилибсан, Лекин бекор келибсан. (*Ҳ. О.*) Сени дея қавму қариндош Ихтиёрим олган эканлар Ва қишанга солган эканлар. (*Ҳ. О.*) 5. Ваҳояанки, сиз, ҳогни кишининг топгани нима бўларди, хотини боқаетир, деган ислодга тобим бор эканми, деб фироқ қилиб юрган эмишсиз. (*А. Мухиддин.*) 6. Ўз ролингни тушунибсан ғоят ҳаққоний. (*Ҳ. Ғ.*) 7. Ботиржонни отаси подшонинг энг уста қилнчбозларидан бирига шогирд қилиб берибди. У устозидан қилнчбозликни, ёйандозликни ва найзабозликни ҳам, кураш тушини ҳам ўргатибди. (*«Гулпарн».*) 8. Яқинлагина дам олиб олган навкарлар сафар дарагини эшитиб қувонар эдилар. Навкарлар совутларини ярқиратиб тозалашар, нақш солиб эгарларини тартибга солишарди. (*Л. Батъ.*)

249-мишқ. Ўқнинг. Ўтган замон феълларини аниқлаб, турини, ясалиши ва тусланишини тушунтириш, сўнгра қуйидаги жадвалга жойлаб, замон маъносини инфодаловчи аффикс тағига тўғри, шахс-сон аффикси тағига тўлқинли чизик чизинг.

Яқин ўтган замон феълли	Узоқ ўтган замон феълли	Ўтган замон давом феълли	Ўтган замон мақсад феълли	Ўтган замон хикоя феълли

I. Кун ботган, лекин қорли чўккиларни чулғаб олган улкан аланга сўнмаган, буткул борлиқ: осмонўнар тоғлар, кўм-кўк арчазор қирлар, ям-яшил яйловлар, шарқираб оққан сой – ҳамма-ҳаммаси гўё бу улкан аланганинг шўъласига чулганган-у, бўлакчи бир тиниқлик касб этган, тоғу тошларгина эмас, ҳатто майсаларга ҳам олтидан жило берилгандай майини товланар, шабадада ястанган ўтлоқлар дам кўк-сарғини инакдай эшилар, дам кизгини рангга кириб, ял-ял ёнарди... Қардадир кўкда, кўз илғамас баландликда, сўфитўрғайлар вижир-вижир қилади, тоғу тошлар жанасида қалқилар сайрайди. (О. Ёқубов.)

II. 1. Ҳаммалари хайрлашиб ўз мамлакатларига жўнабдилар. Абулқосим синглисини юртига олиб бериб, ота-онасининг кўлига тоширибди. Сўнг ўз юртига жўнабди. Ўз она юртига етиб келибди. Олти ойдан бери отаси мамлакатга тўй бераётган, шу кун тўйнинг охириг кунин экан. Абулқосим уйига келса, акалари тахтада ўтирганмши. («Гўтарин».) 2. Бош кўтардик, зулмдан бўлмоқчи эдик озод. (Ҳ. О.)

III. Ҳадемай Ҳусайннинг навқарлари бу ноганин йиғит билан қароргоҳга яқинлашиб келдилар: хашамдор чодирга қира беринда Музаффарбек ўз навқарларини тоқатсизлик билан қутмоқда эди. У кўлини кўзларига соябон қилиб узоқларга тикилар, чан кўли қаттақон қилиқнинг сопини маҳкам қисиб турарди. Вақт ўтиб борар, Султон Ҳусайн эса қутини хуш кўрмасди. (Ш. Бейто.)

250-машиқ. Ўқинг, ҳозирги замон феълларини топиб, турини аниқланг. «Ҳозирги замон давом феълли» ва «Ҳозирги-келаси замон феъллари»ни икки устун шаклида ёзиб, ясалани ва тусланишини тушунтиринг.

Текисликка ёккан ёмғир тоғ тегасига қор бўлиб тушган экан... Тоғнинг ярмидан пасти ёмғирдан кейин қорайиб, хиёя буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текислиқнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинчаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмақлари учрайди. Гилдирақлардан сачраган сув борт тахтасига шатиришугур урилади ва йўл бўйида очилган ломақизғалдоқларни жимгина силжитиб ўтади. (П.Қодиров)

251-машиқ. Ўқинг, келаси замон феълларини топиб, турини аниқланг ва «Келаси замон гумон феълли», «Келаси замон мақсад феъллари»ни икки устун шаклида ёзиб, шахс-сон аффикслари тағига чизинг.

1. Мен Ҳиротга Султон Ҳусайн Бойқаро хазрат олийларининг амри билан тўша-тўғри жанг майдонидан келдим. Улуғ султон ўз фуқароларини бахтиёр ва бадавлат қилмоқчилар, адолат йўли билан мамлакатни гуллатиб-яннатмоқчилар; ёрдамга мухтож бўлган ҳар бир кимсага кўмаклашмоқчилар. *(Л. Батъ.)* 2. Мени кутгил ва мен қайтарман Ўлимларни қолдириб доғда. 3. Фақат агар уласанг, Яна бир шарт кўярдим. *(Ҳ. О.)* 4. Ким билади, балки Мирҳайдар отамни ҳам оёғидан чалар бир қул...*(О.)* 5. Мен сизни бир марта ҳимоя қиларман, икки марта ҳимоя қиларман, охир-оқибатда ҳимоя қилолмай қолишим мумкин. *(С.Аҳм.)* 6. Азизжон ҳеч қандай илмий асосга суянмаган ҳолда пахтачиликка ёввойи пуштин киритмоқчи. *(Ў.Усм.)*

252-мишқ. Ўқинг, буйруқ-истак майли шаклида қўлланган феълларни топиб, шахс-сонини изоҳланг.

1. Улуғ ишингизни асло таппаманг! Сиз яратган «Ҳамса» санъат оламида чинакам мўъжиза бўлди. Шу билан қаноатланиб қолманг. Ўз она тилингизда битган газалларингизни бир неча девонга тўнлагансиз; шуларни бир-биридан ажратинг ва ҳар қайсисининг ўзига муносиб ном билан безанг. *(Л. Батъ.)* 2. Сизларнинг шу ерда юқори ҳосил олишингиз – тўқайни ўзлаштириш билан баробар, илтимосим шуки, ерга эҳтиёт бўлинглар. Олтин еримизни кўз қорачигидай сақланглар. Агротехникани маҳкам ушланглар. *(Ҳ. Г.)* 3. Қизим, бахтли экансанки, ...пахтакорлик йўлига кирибсан. Бу йўлдан зинҳор-зинҳор тойма, йилдан-йилга пахтаги кўнайтиравер. Бизнинг машиналаримиз толаси узун-узун, биринчи сорт пахтаги яхши кўради. Буниям унутма. *(О.)* 4. Кел шакдай сочларингга мен Нурдан лента ясаб тақайин. *(Мирм.)* 5. Мингдан ортик харидор... Бири дейди: «Ўз жийрон – Совға қилай, ол жия!» Бошқаси дер: «Минг бош кўй – Берай қилгин қатга тўй!» Яна бири дер: «Дўстим, Ол қирқта сувсар пўстин. Фақат отинг бер менга!» Овчи унга дер: «Нега?» *(К. Ҳ.)*

253-мишқ. Ўқинг. Шарт майли шаклидаги феълларни топиб, ясалиш ва тусланиши, замон инфодалари хусусиятини тушунтиринг.

1. Хаёл билан бўлиб кўчага чиқаётсам, эшик олдида сарик фуфайка кийган, кулча юзли нотаниш бир киз рўпара бўлди. *(О. Ҳусанов.)* 2. Сен ҳайқирсанг кўпириб, тунча табассум этар, Булбул қўшиги билан бўстон жаранглаб кетар. *(С. Назар.)* 3. Кимга кулиб бокса куёпши даврон, Саодат ўлкаси бўлса диёри. Бўлмас юрагида заррача армон, Яшнар мешиқдай кўнгил баҳори. *(С. Назар.)* 5. Кийингирсам сени баҳорга, Юлдузларни ўрасам қорга, Олиб келиб олдингга қўйсам, Ҳам юлдузни, ҳам сени суйсам... Шунда сенинг кўнглинг тўлурму? *(Ҳ. О.)*

254-машиқ. Ўқинг. Феълларни топиб, майин, замони ва шахс-сонини изохланг.

I. Ўқтам кителъ тугмаларини ечиб, «Ух!» деб елпинди ва секин сўз бошлади: “Ўртоқ Акаскини. Собир тўғри айтадилар. Гўза парваринини каттик суяди. Ҳосилот ранен сует, бепарво, аммо, жон Қаримкул ота, ҳаммамиз бир тан, бир жон бўлиб, иштиёк билан меҳнат қилайлик. Сув, ўғит, гўнг бериниларни, чеканка ва чошиқларни жойида ўтказиб, агротехниканинг конун-қондаларига том риюа билан ишлайликки, гўзамиз бақувват бўлсин, даламиз диркиллаб турсин”. (*Ойбек.*)

II. Дарвиниона яшамокни ихтиёр этган бўлсангиз, бирор фойдали меҳнат билан шуғулланинг: деҳқончислик қилинг, кавилдўзликчимми, тўқувчиликчимми ўрганинг. Тилагчилик қилинг, тошганингизни ўзингизга ўхшаш бекорчилар билан баҳам кўрини номус. Бу касб инсонни улуғламайди, банкни маънавий тубанликка олиб боради, меҳнатдан қўл сийгаманг, одамлардан юз ўгирманг, аксинча уларга кўмаклашинг. (*II. Батъ.*)

255-машиқ. Ўқинг, туб ва ясама феълларни аниқлаб, уларни икки устул шаклида ёзинг. Ясама феълларнинг қандай усул билан ясалганини тушунтиринг.

I. Айни вақтда кўш сурнай ва гўрт чирмаида хавони кучли ва таптанали салозлар билан янграиб юборди. Бир неча киз ўз-ўзидан ракега тушиб кетди. Мана қулоққан чанак чашиб, овозини қалдирокдай гумбурлатаётган Собир Эрматов – Анорхон ноз ва шўхлик билан ўйин гирдобига кирганда бардон қилолмади, узун, кудратли қўлларини мардона силкиб, ўйнаб кетди. Қайнок йиғит даврада бир айланди-ю, бир қўли билан Ўқтамнинг қайишига чанг солиб, дўстини ўртага тортди. Ўқтамнинг юзи оловланди, бир дам тихирлик қилиб, кейин ўз билганича ўйнади, Собирнинг агрофида айлана бошлади. Теварақда кийкирик авжга чиқди. ...Хадича ҳола гуздор кўйлагининг кенг, узун енгларини хилирағиб. ...маком билан йўрғалай бошлади. (*Ойбек.*)

II. Биз Мама билан бахт ҳақида кўн ўйлардик. Бахт нима? Биз шу қадим чўлда яшаб, бахт – меҳнат, бахт – қураш, бахт – инсонлар билан ҳамжиҳатлик эканигини англадик. Бахт – тер тўкиб топилган бир бурда ширин нон эканини тушундик. (*Ҳ. Г.*)

256-машиқ. Ўқинг. Морфологик усулда ясалган феълларни топиб, кўчиринг; феъл ясовчи аффикс тағига чизинг; қайси сўз туркумидан ясалганини изохланг.

1. От жилловин тортиб олиб тикилдим сув томонга, Узок денгиз тўнқинида миптилларди кўланка. (*III. Руставели.*) 2. Нодиров заллагиларга қараб олди, ўзининг жанговар дўстларини, донги кетган оловкорларни кўриб даришланди ва салмоқдор оҳангда одатдагидек лўндасини айтди-қўйди. (*II. P.*) 4. Хонанинг тўридаги четларинга

тилла тасмалар қокилган жавонларни Мовароушшаҳр фозилларининг китоблари-ю, подир қўл ёзмалари эгаллаган. Бу китоблару қўл ёзмаларнинг ҳар бири алоҳида ишлов берилган яшил ва фируза ранг чарм билан жилдланган. (*Л. Бать.*) 5. Шу кеч Зиёд ва Анор узок суҳбатланишди. (*Мирм.*) 6. Бундан олдин ҳам улар бир-икки кўришининг, анча иноклашиб қолгани эди. (*В. Гафуров.*) 7. Энтиқди, бўшашди, бирдан орқага ўтирилди. (*Л. Маҳмудов.*)

257-маниқ. Ўқинг, синтактик усулда ясалган феълларни тошиб, уларни феълнинг аналитик шаклидан ажратган ҳолда “қўшма феъллар” ва “аналитик шаклдаги феъллар” сарлавҳаси остида икки устун шаклида ёзинг.

1. У янгиликка ишонч билан қарайдиган, ўткир зехили... одам сифатида бригадирга жуда ёқиб қолган эди. (*Ж. Абд.*) 2. Уни қайтадан биринчи курсга қабул қилишди. (*С. Ам.*) 3. Ҳақиқат доим га... ба қилиб келган... (*Ж. Абд.*) 4. Амир Алишер девонга келганида, деярли ҳамма йиғилиб бўлган эди. (*Л. Бать.*) Мен хазинани, кўшинини, шаҳарларни ҳимоя қиламан. (*С. В.*) Бу хабарни олим ва шоирлар, мадраса ва мактабларнинг талабалари айниқса севиниб қарши олдилар. (*Л. Бать.*) 7. Қирқ олти ёшли, зуваласи ишшиқ Алишер водий ва дарёларни, чўл-биёбонларни отда босиб ўтди. (*Л. Бать.*) 8. Алишер жиммайди ва Жомийга таъзим қилди. (*Л. Бать.*)

258-маниқ. Ўқинг, феълларни тошиб, улардаги модал шакл ясовчи аффиксларни аниқланг, маъно хусусиятини изоҳланг.

1. Уқанининг эди ақли кирган. Дилдорга суйқаланмоқчи. (*С. Аҳм.*) 2. Қоптоқ бўлса тепкилаб Бошқаларга бермас га. (*Қ. Ҳ.*) 3. Чодир ичида бола ижирғаланди, хотин шошиб кириб кетди. (*С. Аҳм.*) 4. Ўз сўзларига Ёқубнинг ишонқирамаганини найқаган Али ишонтиришга тиришди. (*К. Моисеева.*) 5. Салти бермади, бу олмоқ истади; Салти кочди, бу қувлади. (*Ч.*) 6. Ойиси югургилаб дорихонага бориб бармоқларига сурқаш учун мой келтирди. (*Ш. Сиддиқий.*) 7. Низомжон хоҳлан-қирамай акасининг олдига борди. (*С. Аҳм.*)

259- маниқ. Ўқинг, феълларни ва ажратиб кўрсатилган сўзларни морфемаларга бўлинг.

Бу шўхни 1941 йил кишида Мирхайдар фарзандликка олган эди. Уруш туфайли ота-онасиз қолган ва Ўзбекистонга юборилган гўдақлардан эди у. Чамаси уч яшар рус боласига Қутлукжон деб от қўйишди. Мирхайдар ва унинг хотини ўз фарзандидай меҳр билан парварши қила бошлади. Тиллабиди кўша-қўша кўйлақлар, камзуллар, беқасам чопонлар тикиб кийдирди. Қўшинларининг болалари билан хамиша бирга ўйнаб, Қутлукжон тез орада ўзбекча бийрон-бийрон гапирга бошлади. Бошида бутун бир қолхознинг ташвиши бўлишига

карамай, раис болани эркалашга, тарбияланга вақт топди. Ҳатто баъзан уни оинчиб, мажлисларга ҳам олиб борди, киш кечалари Қутлукжонни тиззасига ўтказиб, бир замонлар, ўзи болалик чоғида бувисидан, бобосидан эшитган эртақларни хотирлаб айтиб берди, баъзан бола кўнгли учун оғ бўлиб кишилади, туя сингари бўқирди. Қизчани эса раис бир йилдан кейин Марғилондан олиб келди. Чамаси бир ярим яшар кўнгрочқодай жажжи украинчалик кизча ҳам худди Қутлукжондай уруш етимларидан эди. *(Ойбек.)*

260-машиқ. Ўқинг, феълларни топиб, тузилишига кўра турларга ажратинг ва куйидаги жалвалга ёзинг.

Соғда		Кўнма	Жуфғ	Такрорий
туб	ясама			

1. Қулмухаммад ўзи яратган куйлар билан шухрат тошганди. Аммо барча соғларни чалишида, айинкса, най чалишида Шайхийнинг олдига гунадиған кимса йўқ эди. Навоийга кўзи тушиши билан Шайхий шоирни кутлаб най чала бошлади. Куйгоҳ баҳор кунларидаги кушлар навосини эслатар, гоҳ уйкуга кетаётган хаста боласи тенасида куйлаётган онанинг алааси сингари ўйчан ва музли яшгарди; аммо кейинроқ бориб, кувонч садолари тағтана килди. Шайхий куйни роса авжига олиб чиқиб, шартта тўхтатди-да, Навоийга таъзим килди. «Бағоят гўзал, тенги йўқ маком!» – деди кўзлари ёнланган Навоий ва машшокни бағрига босди. *(Й. Бать.)* 2. Баъзилар эрталаб кўршишига ваъдаланиб омонатгина хайрланиб кетингани билан, бошқалар келиб давра яна тўлади, суҳбат кизигандан-кизийди. *(Ҳ. Ғ.)* 3. Бу тегирмонда Мирхайдарнинг ўзи ҳам бир неча йил карол бўлиб ишлаган, алофларнинг коп-қанорларини кўтара-кўтара елкаси яғир бўлган эди. *(О.)*

261-машиқ. Ўқинг, компонентлари вертикал чизиклар билан ажратиб берилган феълларни имло қондасига мувофиқ ёзинг.

1. “Ўз хаётида езинингдек дўст орттирган киши бахтиёрдир”, – деди у эшитилар/эшитилмас. Ўз хие-гуйгуларни хақида камдан-кам гаширадиган Жомийнинг бу сўзлари Навоий қалбининг энг поэтик ерларига бориб/етди. Устознинг бирор сўзини эшитолмай/қолмаслик учун Алишер у томонга энганди. *(Й. Бать.)* 2. ...Агар бирдан ёмғир куйиб/берса, чингит ер бағрида чирини мумкин ёки хали мурғак гўзаларни гасодифий изғирин совук бир кечадаёқ ушниктиради/кетади. *(О.)* 3. Ҳусайн Астробод аҳолиси ўзининг доно хокимисиз янай/олмайдн деган далилни дастак килиб олганди. *(Й. Бать.)*

262-машқ. Ўқинг. От, сифат, сон, олмош ва феълларни топиб, морфологик таҳлил қилинг.

Ҳаётнинг ўзида сиз қилишингиз мумкин бўлган юмушлар оёқ остидан чиқиб қолади. Ҳозир ўзи турган жойда ободончилик ишларига ёрдам бераётган, мактабларга, болалар боғчаларига кўмаклашаётган, ижодкорларнинг китобларини чоп эттиришга мададлашаётган. Қўли кискарок оилаларга болаларининг тўйларини ўтказиб бераётган ва яна канчадан-канча саховатпеша ишларни қилаётган одамлар ҳақидаги хабарлар кўпайиб қолди. Буларнинг бари эл-у юрт равнақи йўлида қилинаётган савоб ишлардир. *(О.Шарафиддинов)*

РАВИШ

263-машқ. Ўқинг. равишларни топиб, маъноси, сўроғи ва грамматик хусусиятларини айтинг: ўзи боғланган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг.

1. Озроқ подада юрмаса, биз бунда эпложмайдиғанга ўхшаймиз. *(С. Аҳм.)* 2. Низомжон у ёқдан-бу ёққа юради, сал товуш келса дарров аланглайди. *(С. Аҳм.)* 3. Тилмоч жим ўтирганини кўрган Ўғилниёз хола пастдан лўқма ташлади. *(Х. Деряев.)* 4. Қўшининикига томизги сўраб қирган Ҳажалхон бир зумда бир талай гап топиб чиқди. *(А. Мўҳиддин.)* 5. Каттагина кул ранг чамадонини кўтариб олган Феруза ҳозиргина ўзи тарк этган вагон билан йигирма кадамча ёнма-ён юриб борди. *(Х. Ғ.)* 6. Қиз этакларини ҳилпирашиб олдинда шамолдек елиб борарди. *(С. Аҳм.)* 7. Геологлар экспедициясидаги Матлуба деган қиз жўрттага бир иш билан Яккаканада қолиб кетди. *(А. Эшонов.)* 8. «Виллис» хануз шу ерда эди. *(А. Қ.)*

264-машқ. Ўқинг. Ҳолат равишларини аниқлаб, сўроғи ва гапдаги вазифасини айтинг; уларни ўзи боғлашиб келган сўз билан кўчиринг.

1. Тошпўлатнинг ёрдамчилари бирин-сирин келишди. *(Н. Бирюков.)* 2. Гулзордаги анвойи гулларнинг япроқларини биров эринмасдан битталаб артиб чиққандай. *(Х. Ғ.)* 3. Карима ошхонага аста кириб кетди. *(Х. Ғ.)* 4. Улар ёнма-ён ўтирдилар. *(Х. Ғ.)* 5. Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда. *(Х. О.)* 6. Ашула эшитаётган бўлиб, зимдан Чорини кузатди. *(Х. Деряев.)* 7. Сиз баҳузур дам олиб ётаверинг, дарров келиб овқатга уннаб юбораман. *(С. Аҳм.)* 8. ...Ярим кечагача чувалчангнамо ҳарфларни ўз қўли билан териб, биринчи нутқини зўрға ёзиб бўлди. *(А. Қ.)* 9. Ҳалима ўзининг учкўрғонлик эканини бехосдан эслаб қолди. *(Н. Бирюков.)*

265-машқ. Ўқинг. миқдор ва даража равишларини топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, уларнинг маъно ва грамматик жиҳатдан фарқини, гапдаги вазифасини тушунтиринг.

1. Сарої учун алақанча тахта, ёғоч, тулука олдириб кўйган. (С. Аҳм.) 2. Бир оз сабр қиласиз. (Н. Р.) 3. Қолхоз идораси хийла баландрок ерда. (Ас. М.) 4. Самолёт учинишга хали бир соатдан мўлрок вақт бор, бориб скамейкага ўтирдик. (У. Н.) 5. Мехмонни уйга олиб кир, мен отга нича ем тапшаб кўяй. (С. Аҳм.) 6. Сув сал тахчил бўлар дейман. (С. Аҳм.) 7. Шахтачиларни механизациялани, айниқса, терим машиналарининг тузилиши, ишлаш принципи ҳақидаги брошюраларни сира кўймай ўқиди. (С. Кароматов.)

266-маниқ. Ўқинг, пайт ва ўрин равишларини топиб, маъноси, қандай сўрокка жавоб бўлиши ва гапдаги вазифасини аниқланг. Аввал ўрин равишни, кейин пайт равишини ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Эртагаёқ Абдухалилни Қувасойга жўнатаман. (С. Аҳм.) 2. Қадим-қадимларда одамлар Мирзачўлни «бало чўли» деб агагашиар. (Ҳ. Ғ.) 3. Тоға олдиди, Иқромжон кейинда бир-бири билан гапашмай қатга кўчага етишти. (С. Аҳм.) 4. Яшил дала ўртасидаги селекция тажриба станцияси узоқдан денгизлардаги соқни оролга ўхшайди. (Мирм.) 5. Рўнарада еменани тамомлаб чиққан бир тўда ишчилар... тахта ёнида мароклавиб кулишяпти. (Ас. М.) 7. Қаландаров бурун районда бўлиб турадиган мажлисларда биринчи қаторда ўтирадиган бўлса, энди президиумга чиқадиган ...бўлди. (А. Қ.) 8. Хали у ердан, хали бу ердан гулдурас чапақлар эшигилади. (Н. Бирюков.)

267-маниқ. Пайт равишлари ва пайт маъноларини ифодаловчи оғларни ҳамда сонларни топиб, уларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Кейин эски мактабига бир кун борса, уч кун бормайдиган одат чиқарди. (М.Ис.м.) 2. Ҳар гап қиллоқдан станцияга ўтаётганимда, ...юрагимда чиройли хислар ғалаён қилади. (С. Аҳм.) 3. Муталининг хали энди: уларнинг тўйи мунг тўққиз юз ўттиз тўртинчи йилнинг августиди бўлган эди. (С. Аҳм.) 4. Ўзи имтиҳон ҳамма вақт саратон кирини олдида бошлапти. (С. Аҳм.) 5. Ховли ўртасидаги бир туп шафтолининг баҳорда пушти гулга бурқанишини, ёзда сап-сарик мевадан ларзон бўлишини, кузда барглари оловдек ёпишини, қишда ялан оч новдаларига булдурок қўнишини кўриб ўтаман. (С. Аҳм.) 6. Боя елдек учиб кетаётган одам энди шошылмасди. (С. Аҳм.) 7. Офтоб дераза кировини эритиб ҳар кунни бир томчидан тувакка сачратганидан Нинора беҳабар эди. (С. Аҳм.)

268-маниқ. Ўрин равишлари ва ўрин-жой оғларини топиб, фарқини тушунтиринг, алоҳида-алоҳида кўчиринг.

1. Залда ўтирганлар... Анварга қараб қандай бахтли одам-а, дейишаётган эмин. (С. Аҳм.) 2. Пастда топқин Аму шиққириб,

шағиллаб кўхна Ороз томон ношиллоқда. (С. Кароматов.) 3. Хали обедда конторага бирга борамиз, ўша ерда ишни битказамиз. (С. Аҳм.) 4. Поезд мени сершовкин станцияга тапилаб, яна кичкирганча олдинга интиди. (С. Аҳм.) 5. Супага ўтириб у ёк-бу ёкка карадим. (С. Аҳм.) 6. Худди шу ердан, шу дўқондан икки республиканинг чегараси ўтарди. (С. Аҳм.) 7. Олдинда жуда жиддий, мураккаб ҳаёт борлигини касёқдан биламан. (С. Аҳм.) 8. Бирдан қайрағоч тағидаги скамейкада ёйбошлаб ётган бир кишига кўзим тушди-ю, оркамга қайтдим. (С. Аҳм.)

269- машқ. Ўқинг, сабаб ва мақсад равишларини тониб, уларнинг фарқи ва гапдаги вазифасини айтинг; гапларни кўчириб, равишларнинг турини устига ёзинг.

1. «Атайин қилдим, – деди Асрора. – Шафтоли олиб чиқолмайди». (С. Аҳм.) 2. Дилдор даладан қайтаётиб йўлни яқин қилиш учун атайлаб тўзтор оралаб келарди. (С. Аҳм.) 3. Тўлаган чол ноилож ўрнидан турди. (С. Аҳм.) 4. Ўзи бўлса қизлар олдидан атайин гердайиб, писанд қилмай ўтади. (С. Аҳм.) 5. Элимурад ноилож илдасликка мажбур бўлди. (И. Т.) 6. Унени тоғасининг гапига нарво қилмайди, жўрттага қаддини тагин хам тикрок кўтариб ўтиб кетаверди. (О.)

270-машқ. Ўқинг, равишларни тониб, маъно ва грамматик жиҳатдан турларини аниқлаб, қуйидаги жадвалга ёзинг.

Равишнинг турлари	Мисоллар
1. Ўрин равиши	
2. Ҳолат равиши	
3. Пайт равиши	
4. Сабаб равиши	
5. Мақсад равиши	
6. Даража-миқдор равиши	

1. Отликлар отда, отсизлар шибда сойма-сой изланглар! (И. Айт.) 2. Кўнглимдаги губор бир зумда таркаб, бутун вужудим яйраб кетгандай бўлдим. (О. Ё.) 3. Сизларнинг келишингизга атайлаб тайёрларик хам кўрмаганмиз. (И. Бирюков.) 4. Руҳимни аллалаб, тамом маст қилган Боя чалганингиз куйни такрорланг! (Х. Г.) 5. Кемани юқорига, пастга, чапга, ўнгга йўналтириш имконияти хам бўлиши керак-ку. (Ж. Верн.) 6. Менимча, биз тасодифан муҳим сирни билиб олдик. (Ж. Верн.) 7. Биласизми, Қундузхон, тажриба шуни кўрсатдики, дарахт кўн жойда гриппи, ўнка касалликларига одам камдан-кам чалинар экан. (Ж. Абд.) 8. Орқадан қараб қолган қизлар Асроранинг бу ишдан сал ранжинандек бўлишиди. (С. Аҳм.)

271- машқ. Ўқинг, отлашган ва отлашмаган равишларни топиб, отлашган равишларнинг сўроғи, ўзгариши ва гаптаги вазифасини аниқлаш.

1. Кўшлар унинг таъсирида шеъринг чиройли сўзлар ўйинигина эмас, балки юксак маъно ифода этувчи санъат экасини аниқлайдиган бўлдилар. (И. Батъ.) 2. Бог кўчада юрардик Яланг оёк кўннимиз. (Қ. Қ.)

3. Бир оз илми ҳам бор, бир оз ўқиган,
Биз оз сўзамозу улағаччи бир оз.
Бир оз китоб ўқиб, шеър ҳам тукиган...
Ҳамма нарсадан у «бир оз-бир озроқ».
Шу-чун тарафқашлик лозимдир унга.
Ошинагарчилик бўямаса, билар,

Ҳеч ким бокмай кўяр «бир оз-бир озга».
“Бир оз-бир оз” эмас ҳаққий ва одил,
Дадил сўзловчилар чиксин минбарга!
Ошинагарчилигини кўзлаб сўзловчи,
Тарафқаш «бир озлар»га берайлик зарба!
(Мирз.)

272- машқ. Ўқинг, равиш даражаларини аниқлаш, уларни даражасига кўра уч устунга ёзиб, даража ясовчи воситалар тагига чизинг.

1. Норкўзи билан йиғитчасига бир гаплашсин. (Х. F.) 2. Самоварга, менимча, кассирнинг хожати йўқ, бу йиғит катақдан кўра далага кўпроқ ярашади. (А. Қ.) 3. Шукур, оламда ёмондан кўра яхши кўп. (Х. Н.) 4. Назарида, бугун тонг ҳар гапидан кўра барвақроқ ёришаётгандек, шу ёзувини тезроқ одамларга кўрсатишга ошиқиб вақтли ёришаётгандек эди. (С. Аҳм.) 5. Сен энг аввал хавфсизлик техникасини ўрганишинг керак. (И. Қ.) 6. Ёмғир бу ерда Тошкентдагидан ҳам мўлроқ ёққан, йўл лой... (Х. F.) 7. Ростини айтсам, бундан сал бурунроқ янги мактаб очилиши тўғрисида минг-мин гаплар эшитгандим. (И. С.)

273-машқ. Ўқинг, туб ва ясама равишларни аниқлаш. Ясама равишларнинг ясаллиш усулини тушуниринг. Аввал морфологик (аффиксация) усул билан, кейин синтактик (композиция) усул билан ясалган равишларни ўзи боғлашиб келган сўз билан бирга кўчириб, равишларнинг тагига чизинг.

1. Кунига сават-сават нарса ташиб узок-яқиндан келадиган ота-оналаринг хархашасини айтмайсизми! (С. Аҳм.) 2. Оху булок излагаандай, сени дейман ҳар замон. (Ш. Руставели.) Дарвоқе, меҳнат янантираётган қарияларимиз озмунча эмас-ку! Юнус Ражабий ҳам жўнқин ҳаётимиз ёнартирган хамиша навқирон, хамиша қувноқ, эътиборли ва хурматли қарияларимиздандир. (С. Кароматов.) 4. Нутқининг энг ҳароратли, энг кучли жойига келганда, артистона ҳаракат қилиб, раисга... маънодор қараб кўярди. (С. Назар.) 5. Жанг олаговури тўсатдан бошланганидек, бирдан такка тўхтади. (Н. Т.) 6. Унинг юриш-туришини кузата-кузата ўз юрагида пайдо бўлган гапларни биратўла айтиб олишни истар, лекин қулай фурсат топмас эди. (С. Назар.) 7. Китобдаги сўзлар Рисолатга осонликча тутқич бергани йўқ. (С. Кароматов.) 8. Катта невараси ҳар кун уни неча марта хилма-хил қилиб суратга ола берди. (А. Қ.) 9. Анвар билан Умида бир партада

ўн йил ёнма-ён ўтириб ўқийди. (С. Аҳм.) 10. Гулхан атрофида ўтирганлар бирин-кетин кета бошлайди. (Қ. Абдуков.) 11. Энди бу чўғиниң юзини бутунлай кул босгандек бўлди. (С. Аҳм.) 8. Қадимдан удум бўлган бу одатни улар ҳамон йўлдан қатнайдингн кишиб кўйди. (С. Аҳм.)

274-машқ. Ўқинг, модал шаклда кўлланган равишларни аниқлаб, уларнинг маъноси ва модал шакл ясовчи воситаларини изохланг.

1. Шамси йўлда ёмғир кўлоби тез-тез учраб турганидан мотоциклни унчалик тез ҳайдамасди. (С. Аҳм.) 2. Эрта баҳориниң эгингизга ердан қор кетган кушлари эди. (С. Аҳм.) 3. Бир томчи сувда қанчалар қудрат борлигини у сира-сира ҳаслига келтиролмади. (С. Аҳм.) 4. Саратон киздирган дала ўртасида билкиллаб ётган туцрок йўлдан келаркан, у тезрок анҳорга етиб олишга иошиларди. (С. Аҳм.) 5. Мурчини кўцрок сепиб кўйибман, майли, фойда қилади. (С. Аҳм.) 6. Бириаслаёқ Анвариниң боши айланиб кетди. (С. Аҳм.)

275-машқ. Ўқинг, равишларни топиб, уларни тузилиш жиҳатдан турларига кўра қуйидаги жадвалга ёзинг.

Ғап №	Солда равишлар		Кўшма равишлар	Жуфт равишлар	Такрорий равишлар
	туб	ясама			

1. “Аяжон, бемалол ухланг, мен яна бир оз ўқий”, – деди Тансиқ. (О.) 2. Эрта-индин ҳукумат вакиллари келишаркан. (И. С.) 3. Йиңитларимиз билан бириас хангамаланиб, кейин кетасиз. (С. Аҳм.) 4. Бу ерларда яшаш ва меҳнат қилишнинг ўзга завқи, ўзга гашти, ўзга латофати бор. (Ш.) 5. Ранени кўрин билан кизлар узоқдан кўлларини силкинди, баъзилари бирдан кўйлаб юборишди. (О.) 6. Алпақерда хуштак чалиб, кейин остановка асфальтнини бир сидра биракайинга шишиллатиб сунуриб ўтган муздек ел энди Умматалининиң этини жунжитди. (Ш.) 7. Машғала туриллаб чўлнинг узоқ-яқинини ёритди. (С. Аҳм.) 8. Қадимдан удум бўлган бу одатни улар ҳамон сақлаб келишади. (С. Аҳм.) 9. Бу кутлуг уйда мени ўзимга ўзимни таңитган нурдек тиниқ, офтобдек иссиқ одамлар япайди. (С. Аҳм.) 10. Ариқзовурлар алпақачон казиб, тозалаб кўйилган эди. (С. Назар.) 11. Самосваллар у ёқдан-бу ёққа вағиллаб ўтиб турибди. (С. Аҳм.)

276-машқ. Ўқинг, сифат, сифатдош ва равишларни топиб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқин томонларни тушунтиринг.

1. Жувон ўтдек чакнаб турган кўзларини катта-катта очиб менга қараб турарди. (С. Аҳм.) 2. “Бу муғамбир, тағтик шахзода Ҳиротда узок туролмайдиг”, деди Хусайн олинда бораётган отликларнинг дўнир-дўширига кулоқ соларкан. (И. Бать.) 3. Мана энди ваҳший дарё дахшатида, ўрмондаги йирткич хайвонлар хужуми хавфидан, тирикчилик машаққатларидан бутунлай кутулдинг. (С. Назар.) 4. Ҳамма ёқда сўлим ва осуда ёз кечаси ҳоким. (С. Аҳм.) 5. Бирдан муздек шамол эсиб, унинг баҳридилени очиб юборди. (С. Аҳм.) 6. Кран пастдан унча баланд кўрнмаган эди. (С. Аҳм.) 7. Ёдимизда тўзал кўшиқларингиз, Дўстона, сермазмун, марокли суҳбат. Карнат тоғидан ҳам каттарок эрур Ёнзга кўрғазилган. хўрмат, муҳаббат. (У.)

277- машқ. Ўқинг, равишларни топиб, тўлиқ морфологик разбор қилинг. Ажратиб кўрсатишган сўзларни морфемаларга бўлинг.

1. Аттанг, **пүтёвкани** шу ёққа олмабсиз-да. (С. Аҳм.) 2. Матлуба қурилиш қопгорасига ишга келганига пича бўлганди. (Э. Носиров.) 3. У мактабга **биздан** икки йил илгари кирганди. (К. Абуков.) 4. **Рўнарада** эгилиб ўсган арча кўм-кўк яшнаб турарди. (С. Юнусов.) 5. Айрилиқда **ўтган** вақт ичида ҳар иккисини ҳам хийла ўзгаришлар юз берган, аммо улар ҳамон бир-бирларига иштиқадилар. (И. Бать.)

278-машқ. Ўқинг. Мустақил сўзларни топиб, туркумларга ажратинг. Ҳар бир туркумга онд иккитадан сўзин танилаб кўчиринг. Уларни тўлиқ морфологик таҳлил қилинг.

Қаландарнинг шошилини бежиз эмас, осмонда юлдузлар сўниб, теварак-атроф ёришиб қолган эди. Лекин улар чапга бурилиб, юз қадамча юрмаган ҳам эдилар, «Боғи майдон» томондан от туёқларининг дунури эшитилди-ю, каминшор орасида тўхташга мажбур бўлиди. Сал ўтмай юқорида, оқара бошлаган уфқда, катта тош йўлдан от чоптириб ўтаётган ўн нафарча суворийлар кўринди. Шу пайт рўнарада, катта йўлнинг у юзидаги тепалиқда ҳам бир гуруҳ отликлар пайдо бўлди. Тепалиқда бирдан пайдо бўлган бу отликлар, кўлларида яланғоч қиличларини бошлари узра ўйнатиниб, ваҳимали қийқирик билан ёширилиб келишарди. Тепадан қора тўфондай ёпирилиб тушаётган суворийларни кўрганда «Боғи майдон» томондан келаётган отликлар саросимага тушиб тўхтаб қолинди, олинини суворийлар эса отларининг бошларини орқага буринди... (О. Ёқубов)

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

279-машқ. Ўқинг. Ёрдамчи сўзларни топиб, уларнинг мустақил сўзлардан фарқини тушунтиринг.

1. Аскиябозлиги ва гапга чечанлиги учун Навоий уни севарди ҳам. (*Л. Бать.*) 2. Лекциялар ташкил этишни бошладик-у, афсуски, уларни маълум тартибга солиб, оқаргув ишларини ривожлантириб юборолмай турибмиз. (*О.*) 3. Бу масалани бир ёқлик қилмоқ учун Ҳиротга фақат амир Алишернинггина юбормоқлик мумкин. (*Л. Бать.*) 4. Бироқ Бухорога кетгунга қадар у синглиси Робияга кўп нарсаларни ўргатганди. (*Л. Бать.*) 5. Башарти ўз сўзи ва ё танкиди билан нариги тараф қизарса ёки таъсирланса, унга иккинчи мартаба хужум қилмай қўяди, чунки дупман оёғи остида-да. (*А.Қод.*) 6. Ўқтам уйғонганда, унинг боши узра жийданинг кин-қизил шамалоқ повдалари шамолда вазмин тебранар эди. (*О.*) 7. Танзим нимжон, аммо руҳим снгил. Мен қилич кўгармаймен, бироқ сўзларим аввалгидай кескир. (*Л. Бать.*)

280-машқ. Ўқинг. Мустақил ва ёрдамчи сўзларни топиб, уларнинг грамматик хусусиятини кийёлаб тушунтиринг.

1. Ҳусайн бу ишни Алишергагина ишониб топшириш мумкинлигини тушунар, чунки у халқ ўртасида шоирнинг эътибори нақадар баландлигини биларди. (*Л. Бать.*) 2. Саидакбар хожи кутини бепарвогина очди-ю, кўзи тиниб кетди. Унда чиндан ҳам завқи бешихоя баланд ва серхафсала устанинг мўъжизакор санъати ўзининг бугун жозибасини намойиш қилиб турарди: бу «етти карокчи» юлдузининг гавҳар дончалари билан аке этган олтин узук эди! (*Ш.*) 3. Бундай мухаббат на қилич дамидан, на жаллод доридан кўрқади. (*Ш.*) 4. Иродали, гўзал ва снгамкор Хадичабегим Ҳусайннинг қалбини батамом асир этганди: у ҳеч қачон ҳеч нарсани сўраб ўтирмас, балки талаб қиларди. (*Л. Бать.*)

Кўмакчи

281-машқ. Ўқинг, кўмакчиларни топиб маъноси ва вазифасини айтинг.

1. Юнус Ражабийнинг ўзбек музыка санъатини ривожлантириш учун қўшган ҳиссаси бебаҳо ва улкандир. (*С. Кароматов.*) 2. Гоҳо илон каби буралиб, Гоҳ бўлинар мингта ирмоқка. (*Мирм.*) 3. Бугун кўшинда Навоийга Мусабекдан кўра содиқроқ кинини тошини маҳол эди. (*Л. Бать.*) 4. Нағалли оғир этиклар эдингизна ёққан қор устида сабррезлик билан депсинишади. (*Н. Т.*) 5. Шу йўлдан жўнаган пўлат паровоз, Хулди шу йўл узра тўхтайдди соқин. (*Мирм.*) 6. Ёқуб... шошиланча Самарқанд сари йўл олди. (*К. Мусеева.*) 7. Шу тарика малика бу ерда қиёмга қадар

бўлар, кейин қалъага қайтиб кетарди. (К. Моисеева.) 8. Ростўйлик билан инсон камолотга етишгай, Қўш тил бўлар эл ичра одамларнинг илони. (Мирм.)

282-машиқ. Ўқинг, кўмакчиларни аниқлаб, уларни асл кўмакчилар, от-равниш кўмакчилар ва феъл кўмакчиларга ажратиб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирга уч устун шаклида ёзинг.

1. Чеварасининг сурати келгандан бери кампир оромини йўқотди. Тошкентга қараб талпиниб қолди. (С. Аҳм.) 2. Космонавт бўлиш учун математикани, физикани яхши билиш керак. (С. Аҳм.) 3. Урушдан аввал қанақа яшашган бўлса, ундан кейин ҳам ўзгаришсиз бир хил умр бошланди. (С. Аҳм.) 4. Навоий шеърят оламининг ана шу шери билан беллашмоғи керак. (Л. Бать.) 5. Бола-чакалардан тортиб кампирларга қадар барчаси далада меҳнат завқини сурадилар. (О.) 6. Қадимий фалакиёт олимларнинг китобати билан таниша борганинг сари, илгари сенга муаммо бўлиб кўринган жумбоқларнинг сирини аста-секин еча боришинг турган гап. (К. Моисеева.) 7. Ёлғиз майини, енгил шаббода Водий ичра таңхо тенгирар. Симоб каби тиник ҳавода Шитирлашиб япроқлар титрар. (Ҳ. О.)

283-машиқ. Ўқинг. Кўмакчи отларни ва от кўмакчиларни аниқлаб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, улар орасидаги фарқни тушутиринг.

1. Кароматов унга Акбаров ва Тошев ҳақида саволлар берди. (Ш.Қ.) 2. У студентлар ичида энг яхши модаларни танлаб киярди, сочини бўлса кунига ҳар хил причёска қилмаса, кўнгли жойига тушмасди. (С. Аҳм.) 3. Сўзлари орасида «Сўғд» ва «Хоразм» маданиятлари, Навоийнинг тили, Амударё тўғони масалаларидан бошлаб то атом бомбасига қадар турли мавзуларда ган борар эди. (О.) 4. Исмоилжон Бапоратнинг қўлидан чамадончани олиб, машина томонга юрди. (С. Аҳм.) 5. Нўлатжон арик бўйида, ўрилган пинчанинг устида, чалқанча ётиб апула айтмоқда эди. (О. Ё.) 6. Каттақон бак олдида чой дамланган тунука чойнакни чўкка кўйиб ўтирган чолнинг ёнига тушиб кетаётган эди, узокдан машина чироғини кўриб тўхтади. (С. Аҳм.)

284-машиқ. Нукталар ўрнига сари, билан, учун, бери, кейин, қадар, довура, ичра кўмакчиларидан мосини кўйиб гапларни кўчиринг, уларнинг қайси келишик шаклидаги сўз билан келганини айтинг.

1. Юрак дала ... талпинарди. (Мирм.) 2. Умр – доно ... жуда қисқа, танбай ... керагидан ортик узун! (Ш.) 3. У уйга яқинлашган ... баҳона топишга шошарди. (С. Аҳм.) 4. Зебихон шу тарика ўзини олисроқдан бир муддат намоёниш қилиб тургандан... гавдасини ғалатироқ эгиб кескин бурилли-да, кетди. (С. Аҳм.) 5. Мажлис ярим кечага... чўзилди. (Ш. Сиддиқий.) 6. Юнус Ражабий халқ бойлигини тўшлаб, беш томлик

китоб қилиб напир этди ва бу ... беш бебаҳо хайкал яратди. (С. Кароматов.) 7. Шукрона айт аввал нарча пон учун, Сўнг кулгум сув учун шукрона такрор... (А.О.) 8. Узоқдан Навоийнинг қораси кўрингунига ... у амирнинг келишига ишонмасди. (Л. Батъ.) 9. Зулмат ... нур ёғилгандай, хувиллаб турган ховли бир нафасда шодликка тўлди. (Ж. Абд.)

285-маиқ. Ўқинг. Кўмакчи ва равишларни топиб, фарқини изохланг. Кўмакчиларни ўзидан олдин келган от ёки отлашган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Улар икки ёнидан қалин дарахтлар саф тортган теп-текис хиёбонлар, илон изи сўкмоқлар, кишига ажойиб эртақлар ҳады эгувчи ғорлар ёнида бўлишди. (Ж. Абд.) 2. Яқинда ташкил этилган ўзаро мусобақаларнинг нағижалари тўғрисидаги хабарлар ҳам вақт-вақти билан етказиб турилади. (Ж. Абд.) 3. Охири Туябулоққа яқин бир пионер лагерининг автобусини ёллашга тўғри келди. (Ж. Абд.) 4. Теналиқлар устида қор уюмлари... тунга яқин эриб яна кумга сингиб кетардилар. (Ж. Абд.) 5. Шамси аввалига анграйиб туриб қолди-ю, кейин шошиб эгарга минди. (С. Аҳм.) 6. Нонуштадан кейин, одатдагидек, кийиниб, комбинат сари жўнади. (Мирм.)

Боғловчи

286-маиқ. Ўқинг, боғловчиларни топиб, уларнинг грамматик маъноси ва вазифасини изохланг; тенг ва эргаштирувчи боғловчилар ўртасидаги фарқини тушунтиринг.

1. Энди гоҳ мовий тус олиб, гоҳ қорамтир ранга кириб, гоҳ ошпоқ кўпикланиб мавж ураётган денгиз тўлкинларини тез-тез келиб кўраркан, у буни айниқса яққол хис этди. (Л. Батъ.) 2. Лекин Қалаандарга на гўнг татида, на кимиз! (О. Ё.) 3. Йўл шундай текис эдики, гўё биз кизил поёндоз устида кетаётгандай эдик. (К. Абуков.) 4. Айвондаги ғўлалар тамом бўлди, аммо тарава қилинадиган ўтинлар ҳали уолиб ётарди. (К. Абуков.) 5. Мехри билан кампир манциналар ва уларда ишлаётган одамлар ҳаракатини кузата-кузата бўёқ ва пардозхонага ўтдилар. (С. Аҳм.) 6. Агар умумий мажлис қарор чиқарса, шу цулларнинг ихтиёрини сенга топшираман. (С. Аҳм.)

287-маиқ. Ўқинг, боғловчиларни топиб, тенг боғловчиларнинг турларини аниқланг. Тенг боғловчилар иштираётган гапларни кўчиринг ва боғловчининг нима учун қўлланганини айтинг.

1. Малика на юриб чарчайди, на совуқдан шикоят қилади. (Ҳ. Ғ.)
2. Навоий фармонши хотиржам тинглади, вазирга иззат-иқром билан жавоб қилди, аммо унинг қалбида бўрон гурилларди. (Л. Батъ).

3. Осмон оқара бошлаган, боғдаги юксак оқ теракларнинг учлари ялтираб қолган, лекин ҳали офтоб чиқмаган эди. (О. Ё.) 4. Дам салобатли, дам жозибадор янговчи танбур садоси тингловчини гўё сеҳрли қайиғи билан аллақандай мафтунокор соҳил сари бошлар, гоҳ тебратиб, гоҳ тўлқинлатиб борарди. (Ж. Абд.) 5. Шоир ўзининг тинчлик, инсон ва унинг бурчи тўғрисидаги фикрларини бу дostonнинг мазмуни ва муқдарижасига сингдирди. (Л. Бать.) 6. Қасрда ён-яланг тўшланган бўлса, катта чойхона ё гузар бўлса, у ерда ўйин кўрсатади... (О.) 7. У кетди. У кетди-ю, хаёлимда ҳам ширин, ҳам аччиқ, ҳам қувнок, ҳам аламли узук-юлук хотиралар қолди... (Ў. Х.)

288-машқ. Ўқинг, эргаштирувчи боғловчиларни топиб, турини айтинг; эргаштирувчи боғловчиларнинг турларини жадвалга жойланг.

Эргаштирувчи боғловчи турлари	Мисоллар
Аниқлов боғловчиси	
Сабаб боғловчиси	
Шарт боғловчиси	
Ўхшатиш боғловчиси	

1. Ҳамма гап шундаки, биз ҳали давлатнинг зўр харажатларини оқлайдиган катта қонлар тополганимиз йўқ. (И. Қ.) 2. Агар ким ҳаётдан олмас таълим, Унга ўргата олмас ҳеч бир муаввим! 3. Икки дўст қўлларини бошлари остига ёстиқ қилиб қум устида чалқачча ёгинар, гўё шу ҳолатлари билан роҳат қилмоқда эдилар. (Ж. Абд.) 4. У ўзи кутмаган ҳолда йўлни қумлиқлар қаърига буриб юборган, шунинг учун машина ғилдирақлари... тез-тез тўхтаб қолар... эди. (Ж. Абд.) 5. На у ён, на бу ёнга бурила олмайсан, чунки икки томонингни ҳам ҳамроҳларинг эгаллаган. (Ж. Абд.)

289-машқ. Ўқинг, боғловчиларни аниқланг. Аввал тенг, сўнгра эргаштирувчи боғловчили гапларни кўчириб, боғловчиларнинг турларини устига ёзинг.

1. Бу тасаввурлар сизни шундай чулғаб оладик, гўё ҳамма нарса кўз олдингизда аста жонланиб бораётгандай туюлади. (Ж. Абд.) 2. Гоҳ кўзларини ўйнатар, гоҳ жилмаяр, гоҳ яна бошини кўксен узра тутиб турган даста гуллар ичига суқар эди. (Ж. Абд.) 3. Уни на тошқин, на бўрон, на ўт-олов емира олади, на зилзила, на тухмат қиличи кўпорингга кодир! (Ж. Абд.) 4. Асрлар бўйи сув чиқариш учун курашлар боради-ю, лекин бу кураш охирига етмай қолиб кетаверади. (Ж. Абд.) 5. У дўстининг бевакт келганига ажабланмади, чунки уларнинг ҳаётида бундай тунги учрашувлар кўн бўлиб турарди. (Л. Бать.) 6. Агар ҳар ким биттадан дарахт Ўтқизганда, бугун дунёни Бошдан-оёқ боғ қилиш

мумкин! (У.) 7. Тинчлик ва озодлик унинг кўниги, Дўстлик ва ҳамкорлик унинг байроғи, Ҳаёт, шодлик ва бахт унинг йўлдоши... (У.)

290-маниқ. Ўқинг, билан қайси ўринда кўмакчи, қайси ўринда боғловчи вазифасида қўлланганини айтинг, фарқини тушунтиринг.

1. Салим ота билан йигитлар меҳмонни иззат-икром билан кузатиб ташқарига чиқипди. (С. Аҳм.) 2. Мажидиддин билан Навоий юзларида табассум билан охиста гапланаётганлари туфайли, ўтирганлардан ҳеч ким улар ўртасида яккама-якка кураш бораётганини пайкамади. (Л. Батъ.) 3. Алёна, Гулхайри, Музаффарлар чарчани нималигини билмай, яъни илтифат билан жон койитишлари энг қолоқ бўлганларни ҳам уйқудан уйғотди. (Ж. Абд.) 4. Алишер шаҳзода билан гаплашишга ошиқмади, у Бадидузамонни ва Балхдаги шароитни яқиндан, синчиклаб ўрганмоқчи эди. (Л. Батъ.) 5. Экскаватор билан скреперларни ишга солишга ҳожат йўқдир. (Ж. Абд.)

291-маниқ. Ўқинг. Кўмакчи ва боғловчиларни аниқланг, уларни морфологик таҳлил қилинг.

1. Фил сингари хартумлари билан ер титкилаётган улкан экскаваторлар ботмон-ботмон тупроқни кирғоққа отмоқда эди. (Ж. Абд.) 2. Инсон гўзаллик учун интилади, ёрқин уфқлар сари ошиқади. (Ж. Абд.) 3. Агрегатлар океан узра сузиб юрган кемаларни эслатади. (Ж. Абд.) 4. Ўйчан ва вазмин Алишер ёнгизлиқни севар, аввалгидек боғда, қоғоз ва қалам тутган ҳолда соғиниб ўтирарди. (Л. Батъ.) 5. Осмон шу қадар бегубор, шу қадар кўм-кўк кўриниши, гўё ҳеч қерда бунақа тишиқлик бўлиши мумкин эмасдай. (Ж. Абд.) 6. Моҳидил электр плиткани ёқиб, чой қўйишга қадар ҳам Зубайда ташқаридан нигоҳини олмай тураверди. (Ж. Абд.)

Юклама ва модал сўзлар

292-маниқ. Ўқинг. Юклама ва модал сўзларни тоғиб, улар орасидаги ўхшаш ва фарқли томонларни изоҳланг.

1. Одам кўлигина одамга абадий ҳайкал қўйишига ана ўшанда нишонганман. (С. Аҳм.) 2. Афтидан, энелон бу ерда тўхтамайди. (И. Р.) 3. Худди шу пайт саломхона эшиги охиста очилиб, устод кўринди. (О. Ё.) 4. Ҳали хабаринг йўқми? Асрора опам қасалхонадалар-ку. (С. Аҳм.) 5. Бахтимга, қизиллар ўз вақтида стиб келиб қолишди-ю, мен тирик қолдим, фақат шу бир ёк кўзимдан айрилдим. (Иван Ле.) 6. Бизнинг фарёдимиз ҳатто ота-оналаримизнинг ҳам қулоғига кирмас эди! (А. Қ.) 7. Мана, ниҳоят, Дилдорнинг қораси кўринди. (С. Аҳм.)

293-машқ. Ўқинг, юклама ва модал сўзларни тоғиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг, турларини кавс ичида кўрсатинг.

1. Топшкендан келган хар хил мутахассислар проектни тузиш учун эртагаёқ чўлга сафар килинади. (О.) 2. Дарҳақиқат, бугунги сайр умрбод эсда қоладиган бўлди. (Ж. Абд.) 3. Номини унутмас халқлар, замонлар, Жонажон шонининг бахти ҳам шу-да. (У.) 4. Балки шу туриида дунёга келадиган янги-янги далаларни, боғларни, яйловларни кўз олдига келтираётгандир? (Ж. Абд.) 5. Тик этган овоз эшитилмас, фақат шамолда тебранган терак барглариғина шитирларди. (Л. Бать.) 6. Гиёҳ унмаган жойларда кичик-кичик гулзорлар, шишам-шишам хиёбонлар, икки каватли уйлар, ҳатто кўчалар ҳам пайдо бўлган. (Ж. Абд.) 7. Ниша, мен ўзим учун ишлаётимманми, ранс бува? Бошқаларининг ишига алоқам йўқми? (Х. Н.) 8. Ниҳоят, куёш булут орасини ёриб чиқди. (С. Б.)

294-машқ. Юкламалар иштирок этган гапларни кўчириб, юкламаларнинг тағига чизинг, турларни ва маъно хусусиятини изоҳлаш.

1. Худди бинога яқин жойда бир гуруҳ одамлар доира қуриб, ўйинга туша бошладилар. (Ж. Абд.) 2. Вой, илм увол эмасми, нега ишламайсиз? Ҳозирги замонда сичкон тутмайдиған мушук ҳам одамнинг кўзига хунук кўринади-я! (А. Қ.) 3. Тоғди-ю, шу ондаёқ кайта йўқолди. (С. Анорбоев) 4. Аммо табиатида бир хил киборлик ҳам мавжудки, бу, шубҳасиз, ҳаммага ёқармас, ҳатто, кишида бир оз хайикниш ҳам уйғотади. (Ж. Абд.) 5. Ахир хар бир давр ўз романтикасини яратади-ку! (Ж. Абд.) 6. Шу жазирамада...ўз даласига ўғит ташиганлари учуноқ мен орденларимни ҳаммасига битта-битта тақиб қўйгим келяпти ҳозир. (О.)

295-машқ. Ўқинг, шакли бир хил ёрдамчи сўзларнинг вазифасига кўра номини айтинг.

1. Салимов билан Пардавоё остонага қадам қўйишлари билан, Қудрат ўзини четга олди-ю, келган томонига қараб чопа кетди. (Ж. Абд.) 2. Болаларки, шундай деяётган бўлса, катталарининг оғзида нима гап? (И. Р.) 3. Одамлар келаетибди-ю, сиз кетасизми? (А.Қ.) 4. Шуни билгинки, бировнинг бахти юзида – ҳусни жамолида бўлса, сенинг бахтинг – бошингда – доно қизсан. (Ё. Шуқуров.) 5. “Нима ган эканини тушунтириб берарсиз балки”, – деди. (А. Чаковский.) 6. Мен буйрукнинг ўзиниғина эмас, балки шу буйрукнинг қандай аҳамиятга эга эканлигини ҳам биллиб олишим муҳим. (А. Чаковский.) 7. Шундай ажойиб одамлар бўладиларки, уларни мансаб ҳам, даража ҳам, шон-шухратлар ҳам ўзгартирмайди. (Х.Г.) 8. Бу катта шаҳарда улуг мадрасалар, санъатнинг

бутун мўъжизалари билан безалган бой саройлар ҳам боғчалар, ҳавойи кўшклар кўп эди. (О.)

296- машқ. Ўқинг, юклама ва модал сўзларни топиб, уларни тўлик таҳлил қилинг.

1. Хуллас, акасига тенг келадиган йигит йўқдай эди дунё-да. (Ж. Абд.)
2. Моҳидил учун бу учрашув катта мукофот, албатта. (Ж. Абд.) 3. Афтидан, мустақил ҳаёт кечирмоққа илк бор кадам кўйиш ҳам кишида хаяжон уйғотар экан. (Ж. Абд.) 4. Фақат Мастура холагина каттик меҳр кўйганидан, у билан худди беморга муомала қилгандай жуда мулойим ва эҳтиёткорона сўзлашарди. (Ж. Абд.) 5. Ахир жўнар пайтида хат ёзиши... ваъда бермаганмиди? (Ж. Абд.) 6. Менимча, улар машинада кетдилар. (Ю. Семёнов.) 7. Хайрият, шунақа ўртоқларингиз ҳам бор экан! (Ш.) 8. О д и л о в. Ғайрати-ку яхши, лекин ўжарлиги ёмон! (А. Қ.)

297- машқ. Ўқинг. Кўмакчи, боғловчи, юклама ва модал сўзларни топиб, морфологик таҳлил қилинг.

1. Қишлоқнинг у бошидан бу бошига етгунга қадар бирор кимсанинг қораси кўрингани йўқ. (Ж. Абд.) 2. Фақат ширин хотираларнигина эсланга уришиди. (Ж. Абд.) 3. Одамнинг характерини ўзгартиришдан қийин нарса йўқ. (Ж. Абд.) 4. Эртадан бошлаб беш йил ичида орттирган назарий билимини амалда намоёни қилиши керак. Шунинг учун охириги бор дарсликларни кўздан кечирмоқда, чоғи. (Ж. Абд.) 5. Афтидан, уларнинг кўпчилиги кечаги бўрон етказган шикастларни тузатиш, кум тўлиб қолган хандакларни тозалаш билан банд. (Ж. Абд.) 6. Ахир, киши янаш, кураш, яратиш, бахт учун туғилмайдими?! (Б. Даматов.) 7. Вой, ғалати гапни гапирасиз-а, домласи, она ўз боласига ёмонлики раво кўрадимми? (А. Қ.)

298-машқ. Ўқинг. Мустақил ва ёрдамчи сўзларни топиб, уларга тўлик характеристика беринг.

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тулса, умри барбод бўладигандек кўркади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап билан буни йўқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликининг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин буниги натижасида икковининг ораси багтар совуғанини сезиб, ҳозир таъби тиррик бўлиб борапти. (П. Қодиров)

Ундов ва тақлид сўзлар

299-машқ. Ўқинг, ундов сўзларни топиб маъно ва грамматик хусусиятини тундунтиринг.

1. Куллук, куллук, ўртоқ вакила, ҳовлидагиларга мен ўзим яхшилаб тушултириб қўяман. (С. Ан.) 2. “Хўш? – деди Ҳасан йўлда, – демак, сен мотористка бўлмоқчисан?” (Ибодол.) 3. Ҳа, баракалла! Ана энди чиннакам фронтчи киз бўлдингиз. (З. Фатхуллин.) 4. О, дўстлар, биласиз бахт учун курани Неча-неча аср давом эгганини. (У.) 5. Ҳовлида кий-чув, чапак бўронни авжга чиқди. (О.) 6. Қўш хўкизим, жуфт мугизим, Омочни торг, чу! (Мирм.) 7. Салом, эй лайливан махбубам, ассалом, мухаббатим! (М. Қориев.) 8. «Вой-бў-ў... – деди Моҳидия севинчи тошиб, – шунча гул-а!» (Ж. Абд.)

300-мишқ. Ўқинг, ундовларни тошиб, турлари ва гаптаги вазифасини айтгин. Аввал хис-хаяжон ундовлари катнашган, кейин буйруқ-хитоб ундовлари катнашган гапларни кўчириб, ундовларнинг тагига чизинг.

1. Қанот ёзиб учдик, гўё «Офарин!» деб боқди дунё. (Э. Раҳим.) 2. Хўш-хўш, оббо, халоб бир ганин ганираверасиз-да, – деди Тенабой, жаҳли чиқиб. (М.Исм.) 3. – О-о-о... иш чапоқ, Назиркуз! – деди у тиззасига шанаюкляб осмонга караб қолиб. (Н. С.) 4. Вой-вў, ҳамма ёк - гул. (Ҳ. Ғ.) 5. Ўххў, жуда активистка бўлиб кетибсан-ку! (Ғ. Ғ.) 6. Хушвақт сурувини ... кўрага хайламоқчи бўлди: «Қур-эй, қур-эй». (С. Нуоров.) 7. Қўркмас шу ерда, акселинкислоб ўчоғида? Эҳ, бечора бола, маъсум инвалид. (Н. С.)

301-мишқ. Ўқинг, отланган ва отлашмаган ундовларни тошиб, уларнинг гаптаги вазифасини айтгин.

1. Бай-бай-бай! Мунча ҳам ширин ухлангин! Менга бер-чи, бола кўтарини эсимда бормикини... Ўхў! Ползон киз бўладиганига ўхшайди-ку. Баракалла. (А. Қ.) 2. Лайли ва Ширинини охи, қадимий пашмакомнинг хазини мунги синган Нигоранинг қачбидан... Штрауснинг мелодиялари жой олдди. (С. Ан.) 3. Эй сўз санъатиининг Аскар тоғлари, Юксак шеърятининг шаън булоқлари, Салват майдонда чиқарганлар ном, Ассалом алайкум! Салом! Ассалом! (У.) 4. Балли, бу шаронгта мослашини белгиси. (С. Ан.) 5. Ва беғзи қилган ишимдан пушаймоним ва оҳим йўқдир. (Ҳ. О.) 6. – Бас! – Нигора сапчиб ўршидан турди. – Сулончи олгани келдингизми? Раҳмат сизга! (С. Ан.) 7. «Чу! чу...!» деб отини саваладди. (С. Ан.) 8. Ер куррасида қадим-қадим замонлардан янграган муенкий «Қур-эй!» булдан кейини ҳам тинмайди. (С. Нуоров.)

302-мишқ. Ўқинг, ундовларни аниқланг. Тузилишига кўра турини (солда, тақорланган, жуфт, кўшма) айтгин.

1. «Пингт», – деди. Ҳалиги иккита чўг йўқ бўлди-қолди. (С. Ан.) 2. Эҳ-ха, бу болалар қачон улғаяди-ю, қачон ўзининг понини тошиб ейдиган бўлади. (Ғ.Ғ.) 3. Ўх, ўх, ўх! Жуда ярашинги-ку, Хуморхон!

(А. Қ.) 4. Неча марта олдинга кирдим. «Ҳо раис, чорвага аҳамият бер, хо раис...» – деб орқангдан эргашиб юрдим. (И. Р.) 5. Эҳ, Комил, Комил, қачонгача оёғимга тушов, йўлимга гов бўласан! Ана, ана чирок... Ана Ботирнинг сигнали. Келяптилар. Йўлини тўсмасанг, тўппа-тўғри уйига қараб кетиши мумкин... (И. Р.) 6. Кунлардан бир куни Саидғози Ашир билан гаплашиб ўтириб: «Хў, у куни раиснинг олдида рангинг ўчиб кетди, нима бало?» – деб қолди. (С. Ан.) 7. Хайр. Бахтимга саломат бўлинг, ойижоним. (С.Ан.) 8. Ана ота-бола. Қизчасининг кўлидан ушлаб олиб кетяпти. (И. Р.) 9. Мана, Раънохон. Ма, қизим, жуда ширин эскимо экан. (И. Р.)

303- машқ. Ўқинг, таклид сўзларни топиб, уларнинг ўзига хос лексикограмматик хусусиятини, нимага таклид қилинганини (таклид объектини) изоҳланг.

1. Тақа-так... тақа-так... Тақа-тук... тақ-тақа-тук... Поезд пишқириб олга чопарди. (Н. С.) 2. Қўрққанимданми ёки совуқданми калт-калт титраб секин сўрадим. (Н. С.) 3. ...Оғзини катта очиб, эснаб олиб, сўнг «миёв-миёв»лаб дадамнинг пинжига қирадиган Мош ҳам сандални тарк этган эди. (Н. С.) 4. Назира олдинга кадам ташламокчи бўлган эдики, унинг кўз олдидан бир нарса лип этиб ўтиб кетди. (Н. Бирюков.) 5. Бўрон Мирний устида ғувв, ғувв, ғувв деб наъра тортяпти. (Ю. Смуул.) 6. Қачон карама, хиринг-хиринг кулаверади. (Ж. Абд.) 7. Майсазорни оралаб... Бир она типратикан Ўрмалар диконг-диконг. (Р. Неъмат.)

304-машқ. Ўқинг, таклид сўзларни топиб, турларини айтинг. Гап бўлагини сифатида қўлланган таклидий сўзларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Тер оқарди манглайда дув-дув. (Мирм.) 2. Гуп, гуп, гуп, гуп... уради дизель. (Мирм.) 3. Ноғоранинг серзавк так-туми Сари каби чулғайди қаддин. (Мирм.) 4. Олимжон тут ва тераклардан чирт-чирт этиб дув тўкилаётган япрокларга кўмилиб бир лахза хаёл суриб турди. (Х. Н.) 5. Дарёнинг нариги томонидаги уфққа қадар қулоч ёйган қумликлар жимир-жимир қилади. (Ж. Абд.) 6. Чой қоғозини бурдалаб ташлагандек ой тангалари сув бетида милт-милт оқади. (С. Аҳм.)

305-машқ. Ўқинг, яққа ва такрорланган ҳолда қўлланган таклид сўзларини топиб, маъносидаги фарқни ва гапдаги вазифасини айтинг; уларни икки устун шаклида ёзинг.

1. Ташқарида от туёқларининг дупури эшитилди. (О. Ё.) 2. Ғир-ғир эсар эди кузги шабада, Чирт-чирт этиб тушар эди япроқлар. (С. Назар.) 3. Ширр... этганда ўт тушмасин зинҳор Пахтакорнинг анор бағрига. (Мирм.) 4. Ҳовлида югур-югур бошланган, шивир-шивир овозлар

эшитилар, эшиклар шарақ-шурук очилиб-ёниллар эди. (О.Ё.)
5. Мўрилардан тугун буркади, Гур-гур ёнар қок ғўзапой. (Мирм.)

306-машқ. Ўқинг, отлашмаган ва отлашган тақид сўзларни топиб, уларни ўзи боғланиб келган суз билан бирга кўчиринг. Тақид сўзлардаги эгалик, келишик аффикслари тагига чизинг.

1. Майна уйда ёлғиз ўчириб уй томини чертаётган ёмғирнинг тақир-туқурини тишларди. Тақир-туқур яна зўрайди. (Ш.Тошматов.)
2. Тешаларнинг тақир-туқури, курувчиларнинг бақириб-чақиришганлари, хатто ҳавони қошлаган тўзон ҳам Навоийга лаззат бағишларди. (Л. Батъ.)
3. У клуб ва чойхонадан ўтгач, ўзидан бир оз нарида ғарч-ғурч босиб кетаётган бир печа қолхозчиларни кўрди. (О.)
4. Сувнинг шилдири-шилдири кучайди. (С. Аҳм.)
5. Ҳеч қутилмаганда катта кўча томонидан поғоранинг «така-туми» эшитилиб қолди. (И. Т.)
6. У дуҳобадай майин, ширали овози билан сўзларкан, плёнкалар шириллаб айланар, фотоаппаратларнинг чакмоқлари йилт-йилт ёниб-ўчар, авторучкалар оқ қоғозларда китирларди. (Ҳ. Ғ.)
7. Боллохона бўғотларидан мусичаларнинг хув-хуви, попушакларнинг кукуси эшитила бошлади. (И. Т.)
8. Оқ-сарик юзли, оқини-сарғиш сочли озғингина капитаннинг қомандаси билан йиғитлар апил-тапил сафга тизила бошладилар. (Ҳ. Ғ.)

307-машқ. Ўқинг, ундов ва тақид сўзларни топиб, ўхшаш ва фарқли томонларини айтинг, уларга гўлик характеристика беринг; “Ундовлар” ва “Тақид сўзлар” сарлавҳаси остида икки устун шаклида кўчиринг.

1. Сув жимир-жимир қилиб оқяпти. (С. Аҳм.)
2. Оркестр тинмай ғат-ғуг, гумбир-гумбир қилиб турибди. (С. Аҳм.)
3. Э-э, келинг, Оқшаҳон опа, қайси автобусда келишингизни билмаганим учун кутиб олгани чиқолмадим. (А. Қ.)
4. Тўрт томондан... ғир-ғир югуриб чиққан машиналар сквер майдони орқали ғат-ғуг билан яна яшилликлар кўйинга учарди. (О.)
5. О, қизларнинг, аёлларнинг қўллари, уларнинг оҳангдор, аниқ, илдам ҳаракати! (О.)
6. Тун сукутини от туёқларининг дунури бузди. (О. Ё.)
7. Тошкент вокзалидаги кузатув, чўлдаги дастлабки учрашувлар – ҳаммаси... лип-лип кўрина берди.. (Ҳ. Ғ.)
8. Қих-қих, ха бормисан. (Л. Маҳмудов.)
9. Фақат вагоннинг бир мақомда тебранишидан чиқаётган тарак-турук ҳоким эди. (С. Аҳм.)

308-машқ. Ўқинг. Кўмақчи, боғловчи, юклама ва модал сўз, шунингдек, ундов ва тақид сўзларни аниқланг, уларнинг маъно ва вазифасини тушуқтиринг. Ажратиб қуратилган сўзларни морфемаларга бўлинг.

1. Демак, у ишончли қўлда. Унинг тақдири хақида ғамхўрлик қиладилар. (Ш.)
2. Унинг дам у ёкка, дам бу ёкка сакраб гул териши капалак орқасидан қувлаган ёш болани эслатарди. (Ж. Абд.)
3. Вой-ей,

ўшанга хафа бўлиб ўтирибсанми, аллақачон қайтиб келган. (Л. Маҳмудов.) 4. Холлидага хат ёзиш учун уч марта қоғоз-калам олдим-у, ammo ёзолмадим. (Ў.Х.) Икковлари жийдазор оралаб, дала томон юришди. (О.) Январнинг ўн бешиди колхозлар ёшпасига чўл сари отланди.. (О.) 7. Овулга тушган кўнокни эт билан, кимиз билан сийламаган козокни булар козок демайди. (С. А.ҳ.м.) 8. Ассалому алайкум, Роҳила кеннойи, яхши келдингизми? (Л. Маҳмудов.) 9. Чол шилдир-шилдир оқаётган арикча бўйлаб борарди. (С. Назар.)

309-машқ. Ўқниг. 1. Мустақил сўзларни аниқлаб, қайси сўз туркумига киришини айтниг. 2. Ёрдамчи сўзларни топиб, турлари ва вазифасини тушунтиринг. 3. Ундов ва таклид сўзларни топиб, уларнинг мустақил ва ёрдамчи сўзларга ўхшаш ҳамда фарқи хусусиятларини изоҳланг.

1. Солдат. Юлдузли қалпок, яшил гимнастёрка, галифе пини, йўғон камар, кирза этик. Қадам босганда ер гурсиллайди. Мен йигитларнинг армияга кетаётгандаги киёфаси билан армиядан қайтгандаги киёфасини фикран таккослаб кўраман. Ер билан осмонча фарқ. Хизматга чақирилган озғин, рангпар йигитлар кўзлари чакнаб, порғул, кип-кизила бўлиб қайтишади. Армия – йигит учун чинкили мактаби. Бунинг устига, йигит армиядан хунарсиз қайтмайди. (Х. I.)

II. Пастдаги сой ва сой бўйидаги кўрғон кўринмас, фақат сойнинг у юзидаги боғлар орасидан ўчоқларда ёнган олов шуъласи милт-милт этарди. Қашкир отини ниқтаб қирдан энди туна бошлаган ҳам энди, қаердадир олдинда, оламин чулғаб олган майини корончиник орасида, бирдан лов этиб гулхан ёнди. Гулхан хийла олинда ёнса ҳам, унинг айланасида ивирсиб юрган аллақандай кўланкалар кўзга чалинди. Сал ўтмай амир айтган иккинчи гулхан ҳам лов этиб ёнди-ю, кўрғоннинг баланд деворлари атрофида, дарвоза олдида от ўйинатиб юрган суворилар кўринди. (О.Ё.)

СИНТАКСИС

Сўз бирикмаси

310-машқ. Магнини ўқиб, гапларни аниқланг. Ҳар бир гапни сўз бирикмаларига ажратинг.

1. Узоқдаги қариндошдан яқиндаги қўшни афзал. (F.F.) 2. Кетма-кет келаётган қурувчилар, техниклар, туپроқ қазувчилар, монтажчилар учун биринчи навбатда макон керак. (Ж.Абд.) 3. Хусайн Бойқаро Навойининг уйида уч кун ўтирди. (М.Осим) 4. Топгги салқин ўрнини аста илқ шабада тафти эгаллай бошлайди. (Ж.Абд.) 5. Фармонов бу жувонини даштда бир-икки марта кўрганди. (О.Ё.) 6. Вазира Шерзоднинг

бу далилини ҳам янши еиёҳ билан белгилади.(П.Қ.) 7. Эртасига Эргаш куни бўйи рўзгор ишлари билан овора бўлди. (Ас.М.) 8. Намозбой бу гал ишни сал бошқачарок ташкил этган. (Х.Т.)

311-маиқ. Ўқинг. Гашир таркибидаги фразеологик бирикмаларни аниқлаш. сўз бирикмаларидан фарқини тушунтиринг.

1. Қон қорайиб қолди. Пасткам тепаликлар қуршаган Жаркок денгиздаги чарогон кемадай узок-узоклардан кўришиб турибди. (И. Р.) 2. Аъзамнинг хафсаласи пир бўлиб, тарвузи қўлтигидан тушди, баттар тер бошди. (III.) 3. Ишга иўнгиб кетганидан қулонга гап ҳам қирмайди. (С. Назар.) 4. Бу яшнаб турган гул қанчадан-қанча кишиларнинг бахридилини очарди. (С. Аҳм.) 5. У шундай остин-устин бир вақтда бир ўк билан икки куёни урмоқчи бўлди. (II. Т.)

312-маиқ. Ўқинг. Сўз бирикмаларини аниқлаш. Фақат ёрдамчи сўзлар воситасида тузилган сўз бирикмаларини кўчириб, турини айтгинг.

1. У хамини олдинга, камолот сари интилди. Хўш, камолотнинг ўзи нима? Камолот улкан меҳнат ва инсонга инебатан чуқур меҳр-мухаббатдир. Камолот кишининг ўз истеъдодини юксалтириши ва билимини бойитишидир. Энг муҳими шуки, киши ўзи орттирган билимини бошқалар билан ўртоқлашмоғи лозим. (Л. Батъ.) 2. Қаримжон билан иккаламизга айвонга жой қилиб беришди. Майини шамол дарахт яроқлари билан сўзлашаётган каби, узокдан сой шивирлайди. Кўргоннинг орқасида булбул хонини қилади. Гулларнинг ёқимли исидимокка уради. Уйқум ўчиб, потанин ерларнинг сеҳрли тунги манзарасини томонга қилиб ётдим. (С. Юнусов.)

313- маиқ. Ўқинг. Аффикелар ёрдамида, ёрдамчи сўзлар воситасида, шунингдек, интонация орқали тузилган сўз бирикмаларидан иккитадан кўчириб, бирикма ҳосил қилишда иштирок этган воситалар таъига чизинг.

1. Ирода инсоннинг қудрати, севиши ва севилиши, нафрати ва қувончи, вафоси ва инпончи лемақдир. (Ж.Абд.) 2. Навоний кекса дўстига Хоразмийнинг «Мухаббатнома»си билан сандал дарахти пўстлогининг ширасидан тайёрланган қимматбаҳо дори ҳадя этди. (Л. Батъ.) 3. Турли миллатдан ташкил топаётган бу улкан оила Қизилқумда ҳақиқий дўстлик қаерини ўрнатмоқда эди. (Ж. Абд.) 4. Давлат ишларида сиз каби олижаноб зотлар қанча кўп бўлса, юртимиз шунчалик тез равиқ тонгуесидир. (Л. Батъ.) 5. Тепақўргонда янграган қарнай-сурнай овозлари бутун кенгликлар сари парвоз қилди. (Ж. Абд.) 6. Қулги бир нафас тинмаса ҳам, вақт жуда секин ўтмоқда эди. (О. Ё.)

314-маиқ. Ўқинг, тенглашиш ва эргашини йўли билан боғланган сўз қўшилмаларини аниқлаб, улар орасидаги фарқини тушунтиринг. 1. Тенг

богланиш йўли билан тузилган сўз кўшилмаларини кўчириб, боғловчи воситалар тагига чизинг. 2. Эргашиш йўли билан тузилган сўз кўшилмаларини кўчириб, хоким ва тобе сўзларни белгиланг.

1. Пастликларда ғуж-ғуж писта дарахтлари, азамат тошлар орасида синкага солингандек кўк сув гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди. Соининг нариги томонида яланғоч тоғлар юксала-юксала водий йўлини тўсиб ётибди. Унинг кизил чўккиларига офтоб тушиб турибди. Ўнгирилларда саратондан яшириниб қолган қор уюмлари кўринади. (С. Аҳм.) 2. Қишлоқлардан, яқин-узоқ далалардан пахталар, қовун-тарвузлар, ҳашак-пичанлар, дон-дун, ўтин-ёғочлар, маккапоя, ғўзапоя, беда ва бошқа нарсалар юкланган аравалар шаҳарга пайдарпай келиб туради. Катта йўллар бўйидаги дарахтлар, уйлар, деворларгина эмас, от-улов юрмайдиган жин кўчалардаги, ҳатто кўча юзидан йирок ховли-майдонлардаги дарахтлар, уйлар, деворлар ҳам худди осмондан тупроқ ёққандек икки энли чанг остида сўррайиб ётади. (М.Исм.)

315-машиқ. Ўқинг. Ҳар бир ғалда нечта бирикма борлигини ва улар қандай муносабатга киришганлигини айтинг. Мослашув йўли билан бириккан сўз бирикмаларини кўчиринг.

1. Тракторчиларнинг овқатланиши ва дам олиши учун Анорхоннинг тақлифи билан қолхоз дурадгорлари кўчма шийпон ясаб берган эдилар. (И. Р.) 2. Жўра қуёшнинг иссиқ нурлари сочилиб турган мана бу осмонни севади, оқ олтинлар етиштирган мана бу ерни севади. лазиз мевалар, соя-салқинлар берган боғларни севади. (Н. Бирюков.) 3. Э, ўрток Одинаев, ҳар бир командир ўзининг жангчиларини ўз фарзандидек яхши билишга, эсида саклаб қолишга мажбур. (Ф. Ниёзий.) 4. Навоий шарафига тантанали қабул маросимлари ўтказилди, зиёфатлар берилди. (Л. Батъ.) 5. Чол ўрнидан туриб яна гуллар орасига кириб кетди. (С. Аҳм.) 6. Сиз қозоқ халқининг севги, саломин, Дўстлик ҳақидаги ширин қаломин, Қардошлиқ туйғусин ола келдингиз, Қалбимизга севинч сола келдингиз. (У.)

316-машиқ. Ўқинг. Бошқарув муносабатидаги бирикмаларни кўчириб, бошқарувчи (хоким) ва бошқарилувчи (тобе) сўзларни аниқланг, улар қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

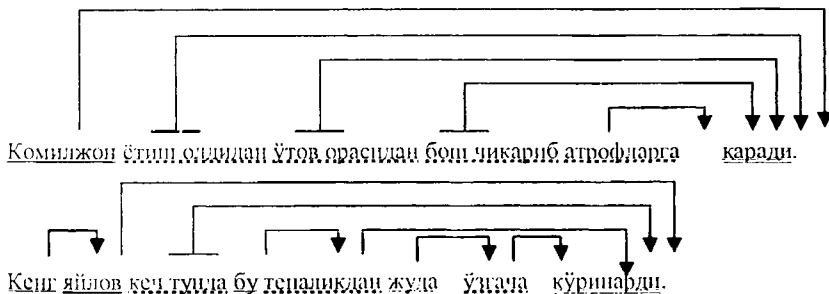
Бутун юртда қизгин иш борарди. Навоий савдогарлар ва сайёҳлар учун ҳамма йўлларда работ ва қарвонсаройлар қурдириш, кўпроқ мадраса, мактаб ва шифохоналар барпо этиш, ариқлар қаздириб, қақраб ётган ерларга сув чиқариш; ўтмишнинг қимматбаҳо ёдгорликларини вайронгарчиликдан асраб қолиш, олим ва шоирларни қўллаб-қувватлашга интиларди. Буларнинг ҳаммаси муқтасил назорат қилиб

туришини, сабот-матонат билан меҳнат қилиб, катта маблағлар сарфлашни талаб этарди. (Л. Батъ.)

317-машиқ. Битишув йўли билан тузилган сўз бирикмаларини топиб кўчириш, уларнинг ифодаланиши ва бошқа бирикмалардан фарқини айтиш.

1. Серфайз баҳор даракчиси бўлган бу хаво Саодатнинг дилига қуйилди, руҳи яна ҳам тетик тортиб кетди. (И. Р.) 2. Мактабнинг катта залида созандалар саф тортиб музыка чалмоқда. Ёшлар бирин-кетин рақсга тушмоқда. (И. Р.) 3. Саодатнинг юраги соф севгига тўла эди. У ёшлигидан кишлоғи, онаси, жажжи синглисини севарди. Мевазор боғни, унинг ҳар бир туп ўриғи, олмаси, гилосу олчасини, гулини, кушларини, куёсин, ойи, юлдузлари ва оқин сувларини чин қалбдан яхши кўрарди. Кейин бу қалбга Баходирнинг илик нафаси, отанин муҳаббати қўшилди. (И. Р.) 4. Улар новиллаб оқаётган дарё бўйида жимгина туришарди. Ўйноқи кўклам оли бу қўналоч бахтиёр ёшларнинг бонига хушбўй ис таратиб турган олма гулларини ёғдирарди. (К. Моисеева.)

318-машиқ. Ўқинг. Гаплардаги сўзларнинг боғланишини аниқлаб, намунадагидек схема билан кўрсатинг.



1. Узоқ-узоқларда гулханлар товланади. Ҳамма ёқ жимжиг. Бу жимликни узоқ-узоқларда ҳуриган кўрикчи итларнинг овозигина бузмоқда. (И. Р.) 2. У кечкурун ва кечаси бўлган ҳамма гапларни фикран қайтарди. Бегуний билан суҳбатини атайлаб секин, тўхта-тўхта тақрорлади. Ҳар бир сўз ўз маъносидан кўра кўп даража аҳамиятли туюлди. Ҳеч ким ҳеч қачон Ҳусайн билан бундай гаплашмаганди. Унга худди мана шу керак эди. (В. Смирнова-Ракитина.)

319-машиқ. Ўқинг. Сўз бирикмаларини топиб, улар таркибини сўз туркумиари жиҳатидан таҳлил қилиш.

1. Комилжон ўрнидан туриб атрофга назар ташлади. Атрофда тепалиқлар, қирлар, қорли тоғларгина кўринадди. Тоғлардан бегубор

ёқимли шабада эсмоқда. Тоғ қушларининг сайраши кўйларининг маъраган овозларига жўр бўлмоқда. Тўрғайлар майсалар ичида йўрғалаб юрибди. У камашган кўзларини укалаб астойдил каради. (И. Р.) 2. Моҳидил ташқарига югуриб чиқиб, куйловчини кидириб тошишга, кўришга ошиқди. (Ж. Абд.) 3. Мўмин Мирзони калъага келтириб камашган қуни Навоий Машҳадда эди. (Л. Батъ.)

ГАП

320-машқ. Ўқинг. Матндаги гапларни аниқлаб, тегишли тишш белгиларини кўйиб кўчиринг. Гапнинг сўз ва сўз бирикмасидан фарқини тушутиринг.

Ҳамид Олимжонга акалли Пушкин ёшига етши ҳам насиб бўлмади у бор-йўғи салкам 35 йил яшади ва шундан йнгирма йили давомида муттасил ишлади ва ёзди адабиёт ҳақида унинг номисиз, ихомисиз ёзилган бирорта мақолани тошиб беринг-чи унинг номи тилга олинмаган бирорта шеърый анжуман ёки мушоирани эслайсизми шу йиллар ичида, яъни адабиётимизга икки-уч яппи авлод кириб келган давр давомида ва ҳозир, шу қушларда ҳам, Ҳамид Олимжонни, Ҳамза ва Абдулла Қодирий, Ойбек ва Гафур Ғулом каторида, ўзинга усғоз деб билимаган биронта ижодчи борми. (Ҳ. Ғулом.)

321-машқ. Ўқинг. Гапларнинг ифода мақсадига кўра турини аниқлаб, фарқини айтинг.

1. Биров ён бағирдан гул тергани, биров булок сувидан ичгани тарқаб кетди. (С. Аҳм.) 2. Оламни куёц, инсонни ним ёритадн. Билмаслик айб эмас, ўқимаслик – айб. (Ш.) 3. Комбинатга борганисан ўзинг? Қирк минг одам ишлайди. (С. Аҳм.) 4. Дунёда эя ва ёрга хиёнат қилишдан, золимга дўст бўлишдан ҳам кўра оғирроқ, разилроқ, муҳдишроқ жинойт борми? (С. Аҳм.) 5. Бу – бизнинг чинакам бағоят ёшимизининг биринчи қуни! Қандай таптанали жимлик! Ўсиб ётган ўт-ўланлар гўё қизил аланга бериб ёнаётгандай, оёқ остида тутаб ётгандай туюлди. Биз фақат даштдагина байрам нашидасини сездик. (К. Абдуқов.)

322-машқ. Ўқинг. Сўрок гапларни тошиб, турларга ажратинг: соф сўрок гаплар, риторик сўрок гаплар, сўрок-буйрук гаплар. Аввал сўрок оломшлари, сўнгра сўрок юқламалари, ундан сўнг сўрок оҳанги орқали ифода қилинган сўрок гапларни кўчиринг, сўрок ифодаловчи воситалар тағига чизинг.

1. Пулни олмаганимни, виждоним поклигини ким билиб ўтирибди? (Т.Машк) 2. Сени ҳам кўрбоши йигитлари кидирдилар? (А.Қод.) 3. Бу ахволда сувга тушган бўлка нонга ўхшаб чўкиб ўтирганнигдан руҳи ранжмайдыми? (С.Аҳм.) 4. Ўша лим-лим дарёни айёҳаннос солган

билан оркага кайириб бўларканми? (Ў.Усм.) 5. Майли, тапаси бошка дард билмас, деганларидек, унинг дарду хасратларини билмаганлар нималар демайди? (О.Ё.) 6. Уруш курбонларига ёлгорлик ўрнатишдан савоб иш борми? (О.Ё.) 7. – Мен сени кет деяманми? Яхши одам бўлсанг, ўзингга фойда! Ёшнинг йигирма бешдан ошди. (П.Қ.) 8. У чиқадиган вагондан кейингисининг қаринсидаги газета-журнал сотиш дўкончаси ёнида Гулом ака турарди. Моҳидилни кутянтимикин? Худди шу бугун, шу соатда келишини қаёқдан билдийкин у? (Ж.Абд.) 9. Ўз номи билан қора бўлган бу қора қишлоқда одамлар хору зорлиги булоқдай қайнаб ётмаяптими? Ота-бувалари бу ерни шунинг учун ҳам Қорабулоқ деб атаб кетишмаганмикан? (М.Исм.) 10. Ахир кўкрак остида туп-туп уриб турган юракнинг ўзи ҳамма сирини билдириб тургандан кейин уни тил билан ифода этишга ҳожат қолдими? (Ж.Абд.) 11. Дам ўтмай сув ичгани тушаверса, иш унумли бўлармиди? (Ж.Абд.)

323-машқ. Ўқинг. Буйруқ гапларни кўчириб, маъно муносабати ва тиниш белгиларини изоҳланг.

1. Дарवेशали. ... ҳар ишга бел боғлар экансиз, элнинг манфаат ва заруриятини ўзингиз учун бир мезон деб билинг. (О.) 2. Навоий, қилишни кўтармасдан, ...кескин турда сўзлади: “Қиличларни қишга жойлангиз, шу лаҳзада таслим бўлингиз!” (О.) 3 Мурудовани сиз қуғиб олинг, шундай қуғиб олингки, бу ёғи маҳкам бўлсин. (И. Р.) 4. Приборларни ўз жонингдан ҳам авайлаб сақла. (А. Чаковский.) 5. Қаргани сизга қолдираман. Белгиларни ўз қартагизга ўтказиб олинг. Кейин сиздан оламан. Ҳозир эса, келинг, соатларимизни бир-бирига тўғрилаб олайлик. (А. Чаковский.) 6. Ўзингни тут, Саодат, кишиларни шубҳага солма, сен уларнинг ҳаммасига бир кўз билан қарайдиган кишисан. (И. Р.) 7. Бир қоп сомон сувга ташлапсин, Қасрда чарх урса айланаиб, Қувур шунда тўса бошлапсин. (С. Назар.)

324-машқ. Ўқинг. Ундов гапларни топиб, уларни турларга ажратинг: дарак-ундов, сўрок-ундов, буйруқ-ундов гаплар.

1. Доимо олға қараб интилиш, ҳамма вақт янгилик қидириш, ютуқлардан мағрурланмаслик, муваффақиятсизликлар кўндаланг бўлганида ҳам тушқунликка беримаслик, шухрат кетидан қувмаслик менинг олий маслагим бўлсин! (Ж. Абд.) 2. Инсон қалбига йўл топиш – жуда мушкул, айни маҳалда қатта санъат! Орзу-хавасларга тўла, нозик ҳиссиётлар билан яшовчи, қайнок эҳтиросли қалбни асрай билиш, эҳтиёт қилиш – фазилат! Инсон атрофидаги ҳамма нарсени ана шу қалб кўзи билан кўради! Ана шу қалб шишадай чил-чил синса, ноҳақ топталса, изтироб ўгида қовурилса, уни ўнглаш қийин бўлади! (С. Абд.) 3. Ўз қўлим билан аччиққина палов қиламан. Қани, смасдан кетиб кўр-

чи! (О.) 4. Ҳой, ўроқ-кетмоннинг асл эгалари! Ер-сувнинг сохибкорлари! Кўзларингизни очинглар! Ер-сув, ҳукумат, жамики бойлик сизларники! Бой ва эшонларга нонингизни туя килдириб келганингиз етар! Ўғил-кизларингизни ўқитинг! (И. С.) 5. Табиат ошиқлари ва туристлар! Кўниб ўтган жойингизни асло ифлос кила кўрманг. Ўзингиздан кейин келадиған кишилар ҳақида ҳам кайғуринг! Кишининг маданияти унинг табиатга бўлган муносабати билан белгиланишини унутманг! (А. Колбшцев.)

325- машқ. Тегишли тиниш белгисини кўйиб, гашларни кўчиринг, ифода мақсадига кўра турини айттинг.

1. Мен ўз бахтимни, қувончимни, бойлигимни узоқда, олис тоғлардан топиб келтирдим (М.Қориев) 2. – Онанг қандок хотин эди Қандок хотин эди (С.Аҳм.) 3. Баҳромов билан бирга чизадиған лойиҳаларинг Бўзеув бўйларини ҳам хунук килиб кўядиған бўлса, уни қайтадан обод килгунча, қанча куч кетади, қанча вақт кетади (И.Қ.) 4. – Вазмин бўлинг, Шоввоз – Мен вазмин бўлай – деди Шоввоз хансираб. (О.Ё.) 5. Бас килинг – деди Нигора. – Ҳозир бас килинг ё (О.Ё.) 6. Эмақлаб у томон кела бошлади: - Мени кечиринг Кечиринг (С.Аҳм.) 7. Рақиблар ўртасидаги масофанинг таноби торғиниб, тобора қисқариб борарди (А. Ҳасан) 8. Ундаи ташқари, отахонимизга Самарқандни кўрсатмоқчимиз (С.Аҳм.) 9. Бекорга ҳаллослаб юргандан кўра, бойниқида яшаш яхшироқ эмасми (F.F.)

326- машқ. Ўқинг. Гашларнинг тузиллиш жиҳатидан турини айттинг, улар орасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Ўртоқлар, биз фарзандларимизнинг тарбиясига қанча эътибор берсак, улар шунча одобли, ақлли ва моҳир бўлиб чиқади. (А. Мираҳмедов.) 2. Бизда ҳар ким ўз тақдирини ўзи ҳал қилиши керак, бировга қарам бўлинг, кимгадир бўйсунинг деган эскилик сарқитлари аллақачон барҳам еган. (Ж. Абд.) 3. Унинг бетиним ҳаракат қилаётган эпчил қўлларига қарай-қарай Сатторовнинг кўзлари тиниб кетди. (С. Назар.) 4. Сен институтга тайёргарлик кўрасан, мен эса дугоналарим билан колхозга ниға чикаман. (К. Абуков.) 5. У бирам чиройли куларқанки, беғубор қалби, самимийлиги худди шу кулгисида акс этиб тургандек эди. (С. Аҳм.) 6. Денгиз довули билан машхур, сахро – бўрони билан! (Ж. Абд.) 7. Ҳақиқий турмуш ҳалол меҳнатда экан. (М. Салом.)

327-машқ. Ўқинг. Солда гашларни топиб, таркибига кўра турини айттинг. Бир бош бўлакли ва икки бош бўлакли гашлардан иккитадан кўчириб, фарқини тушунтиринг.

1. Ватан ўғлимизни ўз хизматиға лойиқ топибди. Борсин. Хунар ўрганди, меҳнатда иншалди, тенгдошлари олдида юзи ёруғ бўлади.

(*Х. Ғ.*) 2. Келмайди. Мотоциклини патиллатиб Сулувингизнинг олдига кетди. (*С. Аҳм.*) 3. Мен ўғлимнинг Ватан олдидаги бурчи ёзилган бир энлик қоғозни қайта-қайта ўқиб, энлик олдида бир неча дақиқа туриб қолдим. (*Х. Ғ.*) 4. Астрободга келинган дастлабки кунларда гўда-гўда меҳмонларни қабул қилишга, уларнинг таҳсинларини тинишга ва ўз навбатида уларга маслаҳатлар бериб, насихатлар қилишга тўри келди. (*Л. Батъ.*) 5. Биринчи бўлиб моторга ўт бериш билан бошқаларни ҳам жадал ишга чорлайди. (*Ж. Абд.*) 6. Дарахтзор ховлидаги скамейкалардан бирида Малика уч-гўрт хотин билан суҳбатлашиб ўтирарди. (*Х. Ғ.*) 7. Маликанинг сўзларини залдагилар қарсақлар билан кутиб олишди. (*Х. Ғ.*)

328- машқ. Ўқинг. Ўйиқ ва ёйиқ икки бош бўлакли гапларни аниқланг. Ўйиқ икки бош бўлакли содда гапларни ўйиқ гапларга айлантириб кўчиринг.

1. Комилжон янги ферма биноси ичидан чиқарилган қувур олдида қазилаётган ариқнинг нариги юзига ўтиб тўхтади. (*И. Р.*) 2. Ҳайдар – монтер, Анорхон – звено бошлиғи. (*И. Р.*) 3. Ахир, Ватаним бепоси, кенг-ку. Мирзачўлда билгимни шимариб мен ишламасам, ким ишлайди!? (*Б. Дамитов.*) 4. Кечаси. Вакт алламаҳал бўлиб қолган... Эрта-индин имтиҳонлар бошланади. Кеча-қундуз берилиб китоб ўқийман. (*Ш. Сиддиқов.*) 5. Тог йўли бошланади. Ўстак адирлар оралаб кетган қафтдек йўл илон изи бўлиб майла ранг қирлар орасида йўқолиб кетарди. (*С. Аҳм.*) 6. Ҳамма жимиб қолди. Одамларнинг кўз олдида тошларни Фарходдек қулатган Рустамжоннинг нахлавон киффаси келарди. (*С. Аҳм.*)

329- машқ. Ўқинг. Ўйиқ содда гаплардаги эга ва кесим таркибини айтинг.

Дастлабки кунлар йўл унча машаққатли бўлмади. Чўл ўтлари энди қовжираб келаётган бўлса ҳам онда-сонда булоқлар атрофида кўм-кўк ўтлоқлар учраб турарди. Бора-бора чўл саҳрога айланди, одамлар ва отларнинг сувга эҳтиёжи оша борди. Афсонавий отларнинг такаларига ўхшаб уюлиб қолган қумтешалардан ошиб ёки четлаб ўтиш осон эмас эди. Қора терга тушиб хансираган отлар оёқларини қумдан аранг тортиб олиб, бошларини қуйи солганларича битга-битга кадам ташлаб борарди. Саҳронинг бераҳм қуёни ёмон шиятда келаётган бу қуролли одамларнинг бошидан олов селини қуяр. ичларини қуйдириб, ташналиқдан лабларини қовжиратар, қумлар устида жамирлаб турган қайноқ ҳаво ўпкаларини ёндирарди. (*М. Осим*)

ГАП БЎЛАКЛАРИ

330-машқ. Ўқинг. Гапларнинг эга ва кесимини топиб, қайси сўз туркуми билан инфодаланганини айтишг.

1. Кўз кўрқок, кўл ботир. (*Мақол.*) 2. Инчлаган ерни яшнатар. (*Мақол.*) 3. Аклиш ўзини айблар, аксиз дўстини. (*Мақол.*) 4. У кундузи устага қарашар, дамни босар, чўгда тобланган темирларни сандонга қўйиб, оғир босқон билан уста хоҳлаган шаклларга келтириб берар, қозон-товок, чойдиш ва кумғонларни тузатар, қозон қайнатар, хуллас, бир амаллаб кун ўтказар эди. (*О. Ё.*) 5. Оксой водийси бўйлаб пахтага томон юришнинг ҳам гапги бор. (*А. Қолбшцев.*) 6. Бу шовқинларга Банпорат кўндан кўнгикиб кетган. (*С. Аҳм.*) 7. Бу ер тўхташ ва дам олиш учун жуда қулай. (*А. Қолбшцев.*)

331-машқ. Кўчиринг. Эганинг тагига бир, кесимининг тагига икки тўғри чизик чизинг; кесимнинг тузилиш жиҳатдан турларини изохлапг.

1. Ана шу саксовуллар, ана шу барханшару, қўй-қўзилар меннинг одамлигимни танигди. (*М. Салом.*) 2. Бу ер худди қалъанинг деворидай тик. (*Ҳ. Ғ.*) 3. Фонарь кўтарган тўрт қиз ичкари киришди. (*С. Аҳм.*) 4. Энди ишимиз – беш. Энди сен билан биз ғолиб чиқдик. (*Ю. Семёнов.*) 5. Икки юзга яқин курсанглар ўртасида энг ёши мен билан Оқил эди. (*Н. С.*) 6. Бу одамдан жуда қагга жасоратни, бардошни, чидамни талаб қилади. (*О.Шарафиддинов*) 7. Адолатсизлик гардларини киши қалбидан ювиб ташламоқ – улуг бахт! (*Ш.*) 8. Китоб ўқимайдиган бошлиқ – шўримиз, у на санъатнинг, на адабиётнинг, на илмнинг кадрига етади. (*Мирм.*)

332-машқ. Ўқинг. Содда ва таркибли кесимларни аниқлаб, фарқини тушутиринг.

1. Норқўзи кўчатларни чуқурларга биттадан ташлаб чиқди-да, кетмонни чолнинг кўлидан олиб, тувроқ торта бошлади. (*Ҳ. Ғ.*) 2. Уруш – куён ови эмас. (*А. Қ.*) 3. Иван Андреевич Мудров – хизмат кўрсатган ирригатор. (*Ҳ. Ғ.*) 4. Дунёда уч нарса ёмон дейишарди. Бири - ёлғиз қўйни етаклаш, иккинчиси – бировни кутиш, учинчиси – тарвуз кўтариш. (*С. Аҳм.*) 5. Кечаси ҳам шудгор олишяпти, бир-икки соат дам олиб яна ишга тушиб кетишади. (*С. Аҳм.*)

333-машқ. Ўқинг. Эга билан кесим орасига тиренинг қўйилиш ва қўйилмаслик сабабни изохлапг.

1. Демак, шу ишнинг муаллифи учовимиз!.. (*Ў.Усм.*) 2. Бу авлиёга эса ҳали-ҳали бир гап оз, икки гап кўп. (*Ў.Усм.*) 3. Тўлишиб қолган ой хийла кўтарилди. (*Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.*) 4. Донолиқнинг бир белгиси – адолат, зулм билан хамроҳ эрур жаҳолат. (*С. Назар.*) 5. Унинг

пазарида ҳар бир чанок – бахт табассуми, ҳар бир тола – қон томири; у пахта билан тирик, пахта – унинг ҳаёти, пахта – унинг касби, унинг қувончи. (И. Р.) 6. 7. Бармоқ ўйини – полвонлар санъати! (Т. Мурод) 8. Пияти – саҳрода ҳам янги шаҳарча барпо этиб, чўлни боғ-бўстонга айлантириш! (О. Ё.) 9. Яна биз учун энг зарури ҳозир экаёнан “Ф” гўзамиздан олти-етти кун олдин етилишидир. (Ў. Усм.) 10. Аммо орзуларингизни тезда қондириш учун бирдан-бир йўл – орангизга беш-олти ўртоқни тарқатиш. (А. Қод.)

334-мишқ. Ўқинг. Керакли ўришларда эга билан кесим орасига тире қўйиб, гапларни кўчириш; эганинг тагига бир ва кесимнинг тагига икки тўғри чизик чизинг.

1. Унга Ватанингики иши тушибдими, демак, у етук гражданди. (Х. Ғ.) 2. Орзуим яна Мирзачўлга, жонажон қишлоғимга бориб ишлаш. (М. Қориев.) 3. Сиз ўша азамат мерган, энг кучли, энг довиорак, энг ҳимматли йиғитсиз. (И. Батъ.) 4. Бу кум юзасидан бир қарич ичкарида ётган, ҳали совиб улгурмаган қундузги жазираманинг тафтидир. (Ж. Абд.) 5. Киприқлар ўқ, мўлжал юрак, кўзлар бўлса сал кийгоч. (Ш. Руставели.) 6. Ўзи қорамағиз, Тўлагина, юзлари лўши. (Мирм.) 7. Унинг овозига кулоқ солмоқ, шикоятларини сабр-тоқат билан тингламоқ вазифамиз. (О.) 8. Бу ўсимликларга доир қалингина китоб эди. (О.) 9. Бу ер меҳнат, ижод, роҳат манзили, Бу ер донг чиқарган мардлар макони. (У.)

335-мишқ. Ўқинг. Гапларни йирик гап тарзида кўчириб, кесимнинг эга билан мослигини аниқланг.

1. Бу пайт Мунавварнинг кабинетига ҳамшира кириб келди. (С. Ан.) 2. Республикада донг таратган атоқли артистка зўр завқ билан янги бир ашулани ижро этарди. (Ш.) 3. Жалолободдаги катта майдонга уч юз тоғли одам тўпланди. (С. Қалмиқов.) 4. Дехқон тонг отгандан кун боғгунча далада. (С. Қалмиқов.) 5. Шаҳарнинг бир чеккасида ўтроқ арабларнинг тахта ва қамшидан қилинган кулбалари жойлашган эди. (Ж. Верн.) 6. Биз дипломатлардан ҳам, генераллардан ҳам кучлимиз. (Н. Т.) 7. Дадамнинг чангалларида семиз беданани кўриб дунё-дунё қувонганим ҳали-ҳали эсимда. (Н. С.)

336-мишқ. Ўқинг. Тўлдирувчиларни тошиб, тури ва қандай ифодаланганини айтнинг. Тўлдирувчини ўзи боғланиб келган (бошқараётган) сўз билан бирикма тарзида кўчириш.

1. Мен чолларнинг гапига беихтиёр бериламан. Дам бобомга, дам унинг ўртоғига тикиламан. Улар аллақандай хонлар, беклар, кўрғонлар, урушлар тўғрисида сўзланади. Аллакимлар қандайдир катта

дарвозаларни беркитиб кўйган, кимлардир шаҳарга сув бермаган, боғдорлар қайларгадир қочиб кетгани учун боғларда мевалар пишиб, сасиб-чириб кетган. Бу гаплар менга эртақдан ҳам қизик туюлади. Нихоят чоллар жим бўлишади, гўё ёшлиқларини соғингандай, бошларини қуйи солишади. (О.)

2. Сен яна яшнаб кетасан, сени бўстонга айлантираётган халқинг ҳеч кам бўлмайди. Сен давр сурадиган замон келди. Шу замонни, мустакил ҳаёт заминини қураётганларга мен чин юракдан зафар, омад тилайман. Насиб этса оз бўлса ҳам уларга қўлимдан келганича ёрдам бераман. (Ў.У.)

337-машиқ. Ўқинг. Аввал воситасиз, сўнгра воситали тўлдирувчиларни ўзи боғлаиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг, фарқини тушунтиринг.

1. Шу кичкина ошноқ кўлчалар Ватан бурчини оқлар, албатта! (Мир.м.) 2. Наккошга ясагинлик бир от инъом қилинади, қолган меҳмонларга эса кимматбаҳо сарполар кийгизилди. (И. Батъ.) 3. Эркин, қирни, дарёларни, чўлни кўмсаб қолди дил. (Ш. Руставели.) 4. Мунаввар баланддан олинган туңроқни ернинг чуқурроқ ерига тўқкач, ... бир коса катик келтириб, меҳмон олдига қўйди. (С. Назар.) 5. Узоқ-узоқ элатларга, элларга, Жануб ёқда турфа-турфа гулларга, Муштoқ бўлган қанча-қанча дилларга Биздан салoм элтадилар турналар. (Х. F.)

338-машиқ. Ўқинг. Келишиқ аффикслари ва кўмакчили сўзлар билан келган тўлдирувчиларни топиб, ўзи боғланган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Отанг, албатта, келади, онанг сени қидириб юрибди, бутун-эрта келиб қолади, деб болалар қалбида умид чироғини сўндирмай юрган ҳамширалар, мураббияларни кўрганда одам учун фахрланмай бўладими! (Х. Тоғжибоев.) 2. Гулноз тўрттагина узум ғужумини пиёлага солиб эзди ва чой қошиқда буви лабига тутди. (Х. F.) 3. Уруш ҳақида ҳам, тинчлик, арзончилик ҳақида ҳам ҳеч нарса демади. (Х. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. “Азиз отамизнинг фикрини, йўлини химоя қилмоқ учун, – деди Султонмурод бўғиқ ва ҳазин овоз билан, – қиличингизни маҳкам тутинг, баҳодир!” (О.) 5. “Ўзбекнинг ўз халқига қилган хизмати унинг пахтачилик ривожига кўшган хиссаси билан ўлчанади”, – дея ўз сўзини дабдаба билан тугаллади Халилов. (И. P.) 6. Мен тинчлик ҳақида кўшиқ айтаман, Булбул гул ишқида қуйлаганидай. (У.)

339-машиқ. Ўқинг. Тўлдирувчиларни топиб, ифодаланишини айтинг, бирикма ҳолида қўлланган тўлдирувчиларни ўзи боғлаиб келган сўз билан бирга кўчиринг.

1. Қиз боланинг бунчалик мард бўлишини мен энди кўришим. (II. Қ.) 2. На Мансуров Зебинисодан гина қилди, на Зебинисо ундан. (Ф. Ниёзий.) 4. Тўғонлар, қоплованлар учун, сувни тез окизиш зарур бўлган жойлар учун бетон керак. (Ж. Абд.) 4. Қандай қилиб эшиклардан ўтганини, зиналардан чиқганини билмади. (III.) 5. Салтанат шуларнинг барини катталардан эшитган эди. (Ў. Усм.) 6. Мен бувимларни тез-тез кўришни, бизникига келишларини, ё уларникига боришни яхши кўрардим. (Ў. Умарбеков.)

340-маишқ. Ўқинг. Ажратилган тўлдирувчиларни топиб, улар қайси сўзни изохлаётганини тушунтиринг.

1. Машхур теримчи Хосиятойиш – гавдаси ҳам, кўзлари ҳам кичкинагина, лекин зуваласи ишиққ, ҳаракатлари енгил, чаккон ёш аёлиш – хурмат билан тўрға ўтқазилди. (О.) 2. Бола тақлидчи бўлади, у сизга, ўз отасига, тақлид қилишга ҳаракат қилади. (С. З.) 3. Биз учун, суви кул ранг денгиз фарзандлари учун, бу – бир жонли афсона. (Ю. Смул.) 4. Турсунали акага, шундай катта оғимга, куёв бўлиш ҳазил гап эмас! (Ў. У.) 5. Аксари дилгир бўлган чоғларида у ўзининг энг асл дўстлари – китобларига муружаат қиларди. (Л. Бать.)

341-маишқ. Ўқинг. Аниқловчиларни топиб, сўроғи, ифодалангани ва қайси сўз билан боғланиб келганини айтинг.

Алишер расталардан илдам ўтиб борди. Бозор чеккасидаги қўл ёзма китоблар тахлаб қўйилган кичик дўкончалар унинг эътиборини жалб қилди. Бу совуқ ва ним қоронғи дўкончаларда шисон ақлининг хазиналари ўйма гулли чарм муковаларга ўралиб тахланиб ётарди. Китоб дўконлари ёнига муковасоз усталарнинг дўкони жойлашган. Алишер тўхгаб, машхур муковасоз устанинг гул солиш олдидан чармин таранг қилиб торғиб, ийлашини узок томеша қилди. Айниқса, ана шу расталарда Алишер ўзининг ҳиротлик эканини яққон ҳис этди. Эски қўл ёзмаларнинг хидини хузур қилиб искарқан, у кетилга шошилмасди. (Л. Бать.)

342-маишқ. Ўқинг, аниқловчиларни топиб, турини, қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг. Сифатловчиларни сифатланмишлар билан бирга кўчиринг, сифатловчи тағига тўлқини чизиқ чизинг.

1. Чой устида ширингина ошлавий суҳбат бошланиб кетди. (Ж. Икромий.) 2. Янги клуб. Катта залда ўтган куни бўлди бал. (Қ. Х.) 3. Минг бир хил даво бор тотли қимизда. (Мирм.) 4. Чанг-тўзон билан қопланган осмонда майда-майда юлдузлар ғира-шира милтирарди. (Н. Бирюков.) 5. Бойчечакларнинг хушбўй, сезилар-сезилмас хидини найнинг ёқимли хиди билан учириб келди. (И. Р.) 6. Бир қарашдаёқ

- унинг зехили, удли-шудли эканлигини билиб олдим. (Ш. Сиддиқий.)
 7. Унинг на мол-давлатга, на шон-шавкатга иштиёки бор. (К. Моисеева.)
 8. Қизнинг онаси муаллима, отаси хизматчи эди. (И. Р.)

343-машқ. Ажратилган қараткич аниқловчисини топиб, қайси сўзни изоҳлаётганини айтинг; уларни қаралимиш билан бирга кўчиринг.

1. Биз, ана шу синалган кучнинг вакиллари, дўстлигимизнинг тарихий изларидан келиб, унинг ветеранлари, янги авлодлари билан танишдик. (Ас.М.) 2. Ўрик гулини эслатувчи лайлак қор гирдобидан кутулмоқчи бўлгандек слаётган суворийнинг – Фарғона йигитининг – бор диққати илон изидек ўрмалаган йўлда. (С. Азимов.) 3. Афтидан, майорнинг фюрерга яқинлиги ҳақидаги овозлар бу ердагиларнинг – госпиталдагиларнинг ҳам кулоғига етган кўринарди. (А. Чаковский.) 4. Лекин ҳар иккови ҳам бир нарсани – Гавхарнинг эндиги тақдирини ўйлар эдилар. (Ў.Ҳ.)

344- машқ. Ўқинг. Изоҳловчиларни топиб, уларнинг маъно хусусиятларини айтинг.

1. Ҳали жуда ёшлик чоғимда Исмоил бобонинг тўй базмида тошкентлик машҳур Тўйчи ҳофиз, бешариклик Ҳазратқул қори, кўконилик машҳур ҳофиз ва аскиячи Эрка қори, марғилонлик машҳур Юсуфжон кизик, Самарқанд созандаларининг сардори машҳур созандахонанда устоз Ҳожи Абдулазизларнинг дутор, чилдирма ҳамда танбурлари, ялла, аскиялари, нчак узди кизикчиликлари авжига чиқиб, тўй базмининг файзига файз кўшилганди. (Н. Сафаров.)

II. 1. Махаллада Исроил ва Муслим дегрез, Одил Варшав, Ҳайитбой оқсоқол, Ахмад калтадум, биринчи граммофон олиб келган Абдулла форумлар билан улфатчилик қиларди. (Мирм.) 2. Раққоса киз товланиб хил-хил, Қушдек учар сахнада енгил. (О. Холдор.) 3. Мастер Фёдор Кузнецов билан бош мураббий Омонов бир-бирларига қараб, кўз уриштириб олишди. (Иббохон.) 4. Нафиса опа илгари болалар боғчасида мураббия бўлиб ишларди. (Мирм.)

345-машқ. Ўқинг. Ҳанлардаги изоҳловчиларни топиб, изоҳланмиш билан бирга кўчиринг.

1. Уста Қамбар яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдида борди. Фогима кампирнинг саксон ва саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. (Ў.Ҳ.) 3. Биз, экспедиция катнашчилари, иккинчи ер йўлдоши ҳақида жуда оз нарса билар эдик. (Ю. Смуул.) 4. Йўрғақда етим қолган бу гўдакни бувиси – ойисининг ойиси – Хуринисо хота туғруқхонадан ўз уйига олиб келди. [И. Р.] 5. Сиз, ўқитувчилар, бу янгиларни зўр бериб турмушга оширишларингиз керак. (Р. Гуттекин.) 6. Биз – қизлар уни кузатиб юрардик. (С. З.)

346- машқ. Ўқинг. Холларни топиб, сўроғи, ифодаланishi ва маъно муносабатини айтинг.

Ўшанда эртасига у дадасининг ўртоғига конни кўрсатадиган бўлди. Куёпли куз эртаси жуда чиройли эди. Йўл бўйидаги кайрағочларнинг шапалоқдек-шаналоқдек қизғин барглари оёк остида шитирлайди, кўлмак сувлар жимирайдди. Тоғ шабадаси Шодасойнинг совуқ шовкинини дараларга таратмоқда, узокда қорни чўкқилар куёбга ўчакишгандек йилт-йилт чараклайди, қунгай ёнбағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўринади. Сўкмоқ йўл қадам сайин юқорига ўрлаб боради, пастда эски Шодасой кишлоғи сарғин дарахтларга бурканиб ётибди, сал берида унга туташиб кетган қон шаҳарчасининг тузука томлари. Қопчилар еменадан чиққандан кейин уйга қайтадиган йўлни зап манзарали жойлардан солишибди-да! Кела-келгунча хордиғи ҳам чиқиб кетса керак. (Ас. М.)

317- машқ. Ўқинг. Аввал келишик аффикслари, сўнгра кўмакчилар билан ифодаланган холларни ўзи боғлиқ келган сўз билан бирга кўчириг.

1. Эртасига кечкурун клубда умумий йиғинини бўлди. (И. Р.)
2. Улар уйга қирғанда Ягона билан Ожиза охинонда овқат пиширишаётган эди. (И. Р.) Ўнгирдан биздурдек тишиқ, ичсанг тишингни сиркиратиб юборадиган сув жиддираб оқиб чиқади. (С. Ан.)
4. Анорхон тракторчиларнинг ўзлари билан гаплаганиш учун далага жўнади. (И. Р.) 5. Турдимат юк машинасида бир неча киши билан Лабгардонга жўнади. Адирдан сойга тушаётган сел суви қаттиқ хайқирарди. (И. Р.) 6. Бу арияни ҳам у қатта хаяжон ва ёнлик ғурури билан куйларди. (С. Азимов.) 7. Ёр юзида, тоғларда, сахроларда, оксанларда минглаб дўстларим бўлади, мен улар билан истаган вақтимда гаплаша оламан. (Ас. М.)

348- машқ. Ўқинг, бирикма билан ифодаланган холлар иштирок этган гапларни кўчириб, холларнинг тағига чизинг.

Чимёнда дам олиш учун деяри йил бўйи шароит қулай. Тоғ ён бағирларида ҳали қор қетмаган, тоғ этаклари эса хилма-хил кўкатлар билан қопланган, баҳор пайтида у ер айниқса гўзал бўлади. Ўт-ўланлар орасида оқ ва сариқ бойчечаклар, алвон долақизғалдоқлар очилиб ётади. Чимён ёзда ҳам ажойиб истирохат ўчоғидир. Текисликда жазирама иссиқ бўлган бир пайтда у ерда ҳаво мўътадил келади, кечалари бўлса жуда салқин ҳаво туради. Тез-тез ёмғир ёғиб ўтади. Куз пайтида табиат алвон ва олтин бўёқларга бурканади. Қечаси осмон гумбазида юлдузлар чараклаб туради. Чимён қишда ҳам гавжум бўлади. Бу ерда дам олиш қишлари қорли тоғ ён бағирларида чанги ва чаналарда учини учун, қор

хавосидан тўйиб нафас олиши ва хордик чиқарини учун минглаб кишилар келади. (А. Колбашцев.)

349- машқ. Ўқинг. Равиш ҳолларини топиб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирга кўчиринг, ифодаланишини тушунтиринг.

1. Офтоб ердаги қорларни қандек эритиб оқизди. (Мирм.)
2. Жомий аста-аста тетикланиб, яна икки қадрдон дўст самимий суҳбат қурдилар. (Л. Батъ.)
3. Теварак-атрофни хайбатли тоғ халқа каби ўраб олган. (А. Пўлат.)
4. Тоғ чўккилари ёнида, теварак-атрофдаги қорда ва мовий осмон тағида оқ кайишлар нақадар гўзал ва тантанали қад кўтарган. (А. Колбашцев.)
5. Аскарлардан бири шошилмасдан, истар-истамак жавоб қилди. (С. Б.)
6. Биз бобонинг хаёти тўғрисидаги хикояларини зўр қизиқин билан тингладик. (А. Пўлат.)
4. Йўл яна тошлоқ ён бағридан буралиб-буралиб кўтарилиб боради. (А. Колбашцев.)
8. Совхозларнинг ҳисобсиз чорвалари, минг-минглаб кўйи подалари узокдан қатта тўлқиндек чайқалади. (А. Пўлат.)

350-машқ. Ўқинг, сифатловчи аниқловчи ва равиш ҳолларини топиб, улар орасидаги фарқни изоҳланг. Сифатловчилари бирикмаларни чап томонга, равиш ҳолини ўзи боғланиб келган сўз билан ўнг томонга ўзинг, сифатловчи ва ҳолининг тағига чизинг.

Ҳап №	Сифатловчилари бирикмалар	Равиш ҳоли бирикмалар

1. Баҳорда бу тоғлар ям-яшил ўтлар ва гуллар билан безанади, ёзда бўлса қовжираб, қандайдир кўрмесиз манзара ҳосил қилади. Лекин бу ернинг ёз пайғида ҳам ўзига хос файзи бор. Уфқкача чўзилиб кетган салобатли тоғлар осмон гумбази тағида гўё қотиб қолган денгиз тўлқинларига ўхшаб кетади. (А. Колбашцев.)

2. Раис чўпонининг завқшавқ билан айтаётган кўшиғидан мамнун бўлиб, отни кўшиқ оҳангига йўрттириб, камчисини беихтиёр ўйнаб борарди. Қирнинг эш чўкки жойига чиққанмизда, пастда қолган “Виллис” машинаси, олдинда эса ўша қирнинг нариги пастлик жойида ёйилиб юрган кўйларга тикилиб, кўшиқ айтаётган Ражаб бобонинг гавдаси ва унинг қўлидаги таёғи яққол кўринди. (А. Пўлат.)

351- машқ. Ўқинг, ўрин ҳолини топиб, сўроғини ва қандай ифодаланганини айтишг, ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг.

1. Тошкентдан эллиқ километр юришгач, чорраҳа келади, кўприқдан ўтиб чапга қараб юрсангиз, Оқтошга, ўнчга бурилсангиз, Газапкентга борасиз. (А. Колбашцев.)
2. Қуёш тоғ чўккилари орқасидан бош кўтариб, тигини бизга тўғрилади. Энг йирик, мўл ҳосилли райондан ўтиб

кетдетиганимизда, куёш юкорилаб, ўзининг сахий пурларини бепоеи пахта далааларига, кир-яйловларга сочди. Халк мехнати билан қазилган шифобахш Шохимардон канали анча оркада қолиб кетди. (А. Шўлат.) 3. Жаннат хола энди чўлдан бир қадам ҳам боинка ёкка жила олмасди. (С. Аҳм.) 4. Йўл хар канча кийин бўлмасин, сиз ажойиб манзараларни кўрасиз, баъзан йўл сув ёкасиғача туниб келади, баъзан ўрмонзор орасига шўингийди. Бу жакка сой кўшилган жойда бир-биридан гўзал қояли иккига дара икки томонга қараб кетади. Ана шу ерда қалин дарахтлар бор. Бу ерда қайин билан заранг, терак билан арча ёнма-ён ўсади. (А. Қолбашцев.)

352- машқ. Ўқинг. Ҳождарни ашиқлаб, турини айттинг. Найт хоянини ўзи боғланган сўз билан бирга кўчириб, хождининг тағига чизинг ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айттинг.

1. Арнасойда эрғалаб ва кечкурун, айиникса, гўзал манзарани кўрасиз. Шунинг учун ҳам Тошкентдан ва республиканинг қўнғина шаҳар ва қишлоқларидан дам олин қишлари бу ерга қўшлаб қишлар келиб истироҳат қиладилар. (А. Қолбашцев.) 2. Бу ҳикматли сўз доим енгиниға, орқага қайтмасликка ундарди. (А. Шўлат.) 3. Кўкямда адирлар ранг-баранг ўтлар ва гунар гиламинга бурканади, ёзда эса оятини бугдойзорлар билан қопланади. (А. Қолбашцев.) 4. Оқномдағина кўчаларда, боғ ва майдонларда одам тўлкини сийрақанди. (О.) 5. Илсон қалби ҳам бир вақтларда кўролмалик, манманлик, нуҳратнарастлик туйғулари бўлганини унутди. (Н. Бирюков.) 6. Экскурсантлар XV асрда Самарқанд яқинида Улуғбек томонидан қурилган машҳур обсерваториянинг қолдиқларини кўздан кечирадилар... (А. Қолбашцев.) 7. Кўда турна қатор бўлиб тизилиб кетган юлдузлар аҳён-аҳёнда настига учиб гунар эди. (А. Шўлат.)

353- машқ. Ўқинг. Сабаб ва мақсад хождарини тошиб, уларнинг сўроғи, қандай ифодалангани ва бир-биридан фарқини тушунтиринг; уларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирга алоҳида-алоҳида кўчириг.

1. Мен врачман, одамларни ўлдирини учун эмас, уларни ўлимдан сақлаш учун яшайман. (Ас. М.) 3. Султонмурод дўстини табассум билан тинглаб, Ҳиротининг баҳорда тоза ҳуен билан яшнаган ажойиб-манзараларига суқланиб қарар, шодликдан, ҳисларнинг шўхлигидан кўксини тўлиб-тошарди. (О.) 4. Дўстининг шеърларида унга аввалдан белгили бўлган баъзи умумий нуқсонларни едириб кетини учун кўпроқ завқ ва руҳ билан ўқиниға тиришди. (О.) 5. Кечга томон хордиқ чиқариш мақсадида дарё бўйига отланган элим, марказ томондан кетма-кет узилган ўқ овози эшитилди. (Мурод ас-Сибойи.) 6. Уларнинг мардчилигини, хушчакчаклигини ёқтирганидан йиғитларга бирор қори хол бўлмасин деб безовталанарди. (Ж. Қош.)

354-машқ. Ўқинг. Даража-микдор холлари иштирок этган гапларни кўчириб, холлар тагига чизинг. Қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтинг.

1. Меҳмонларга ҳар нав ширинликлар, писта, бодом, курук мевалар жуда мўл-кўл тортилди. (О.) 2. Болалар жуда ёмон кўркиб кетишди. (М.И.с.) 3. Султонмуродга бир-икки соат дарс бермоқ учун у баъзан ўз уйида ҳафталаб китоб кўрар эди. (О.) 4. Думбул бошоклар кўрда пишиб, анча мазали бўлади. Болалар ундан бир кафт-бир кафт еб олишса, барвақтроқ ухлашади. (С. Улуғзода.) 5. Султонмурод... бир оз энкайиб, унинг қўлини сикди-да, бир кадам орқага ташланди. (О.) 6. Тахтда ўтирган Хусайн Бойқарога уч марта букилиб расмий таъзимни бажо қилгач, ижозат сўраб ўтирди. (О.) 7. Мактабни, мактабдошларимни ҳар канча кўмсасам ҳам, отамнинг раъйини қайтара олмадим. (П. Қ.)

355-машқ. Кўчиринг. холларни топиб, турини устига ёзинг.

1. Бепоён ям-яшил яйлов. Узоқ-узоқларга сукланиб қарайсан киши. Қирларни гиламга ўхшатиб безаб турган майса-ғиёҳлар елда оҳиста тебранади. Яйловда на дарахт, на уй бор. Олисдаги «Юлдузтоғ» киши кўзга жуда яқин бўлиб туюлади. Совликлар билан диқир-диқир сакраб юрган дўмбокқина кўзиларни айтмайсизми! Уларнинг қуёида порлаб турган қорақўллари жимжимадор товланиб, мунчок кўзлари ёқутдай чакнаб, киши диққатини ўзига тартади. (А. Пулат.) 2. Санго хонада сочилган нарсаларни йиғиштириш учун ўрнидан турди. (С. Эквенси.) 3. Ўрта асрларда Хўжанд анчагина йирик шаҳар бўлган. Шаҳардан Эрон. Олд Осиё, Узоқ Шарқ, Ҳиндистонга борадиган қадимги савдо йўллари ўтган. Той-той ипак ортган қарвонлар бу ерда қиска вақт дам олишган. (А. Колбинцев.) 4. Ота-боболаримиз сув ва нур тўғрисида жуда кўп орзу-умид қилганлар, ўз орзу-умидларига эришиш учун чексиз азоб ва уқубатлар чекканлар. (А. Пулат.)

356-машқ. Гапларни кўчиринг. Бир хил келишик шаклида қўлланган тўлдирувчи ва холларни топиб, фарқини тушунтиринг.

1. Мамлакатимизнинг бепоён ерлари бўйлаб автомобилда ва мотоциклларда саёҳат қилиш тобора оммавий тус олмақда ва тобора кўпроқ кишиларга манзур бўлмақда. (А. Колбинцев.) 2. Навоий Ҳиротга кириши билан, унинг махсус фармон олиб келганлиги бутун шаҳарга яшиндек тарқалди. (О.) 3. Бухорода тарихчи Наршахий, шоирлардан Рудакий ва Дакикий, бутун дунёга машҳур Абу Али ибн Сино яшаган ва ижод этган. (А. Колбинцев.) 4. Нигора ҳам уларнинг ҳазилларига ҳазил билан жавоб қайтарарди. (С. Аҳм.) 5. Ўзбек боғларидан дўстларга элт деб, Қўлимга гулдаста узатар баҳор. (У.)

357-машқ. Кўмакчи воситасида ифодаланган тўлдирувчи ва ҳолларни аниқлаш; уларни ўзи боғланган сўз билан бирикма тарзида икки устун шаклида қуришни; фарқини изоҳлаш.

Кўмакчи воситасида ифодаланган тўлдирувчиси бирикмалар	Кўмакчи воситасида ифодаланган ҳолли бирикмалар
--	---

I. Фарғона... Ўзининг битмас-туганмас бойликлари, сўлим боғлари, шалола сувлари, поёнеиз пахтазор, гулзорлари билан кишилар ишқини қозонган, кўкрагини балаид кўтарган бу олтин водийни ким билмайди! Айниқса, бу ерда халқ учун, Ватан учун душманларга қарши ўз азиз жонларини фидо қилган баҳодир кишиларимиз озмунчами!

Гўзал Фарғона ва унинг оловли йиллари ва жасоратли кишилари тўғрисида гапириш кинигга завқ ва шавқ бағишлайди. (*А. Нўлат.*)

II. 1. Биз халқни асраб қолмок учун, халққа дилда бермок учун шу ерда қолишимиз керак. (*С. Б.*) 2. Торғина ёлғизоқ йўл баъзан куёш нуруни эмиб ётган гулзор ўтлоқ орасидан ўтса, баъзан калин ўрмон орасига кириб кетади. (*А. Қолбашев.*)

358-машқ. Ажратилган ҳолларни топиб, ҳолнинг қайси тури ажратилганини тушунишни.

1. Тепаликда, қуюқ дарахтлар остида, гиламчаларда тўп-тўп ўтириб, қағза сонол лаганиларга уюм-уюм сузилган паловни зўр иштаҳа билан бир-бирига қизикиб ошаётган... ошхўрлар орасидан ўтиб, пахта тунаркан, Ўқтамнинг юраги бирдан “тинг” этиб кетди. (*О.*) 2. Темур Малик ордан тушиб, икки-уч навқари билан юқорига – қоровулхонага кўгарилди. (*Мир.*) 3. Ана, жадвалларнинг ёнида, бурчакдаги жавонда, Мирзо Улуғбекнинг олти жыллик тарихий асарлари ёнида унинг – Али Қушчининг ҳам китоблари турибди! (*О. Ё.*) 4. Лекин худди шу пайт, олдинда бораётган шаҳзода хандакка яқинлашиб қолганида, ўнг қўлдаги тепаликда бир турух суворийлар пайдо бўлди. (*О. Ё.*) 5. Пастликдан, Қичқирик томондан, эсаётган салқин шамол эшигимиз олдидаги азим туپ ўриқнинг тилла ранг барглари чигтир-чигтир узиб учиради. (*Х. Ғ.*)

359-машқ. Кўчиринг. Равшидон ўрам шаклида ажратилган ҳолларнинг тағнага чиқиб, маъно муносабатини айтиш.

1. Илам дарахтини яхши парвариш этиб, юрт тупроғига чуқур томир ёйдирмоғимиз ва ундан мўл ҳосил олмағимиз керак. (*О.*) 2. Ёшлар автобуслар тўнишлари билан, худди отасидан суюнчи олгани чопган болалардай, югурганларича Қаллақулади тепалиғига чиқиб олишди. (*Ж. Абд.*) 3. Тонг саҳарда чўл паррандаларининг бетишим қўшқлари

сизни уйғотиб юборади. Кўзингизни очиб карасангиз, теварак-атрофингизда шудринг тушган гуллар ва майсаларни кўрасиз. (А. Колбашцев.) 4. Халқ, кучли ел билан чайқалган денгиз каби, бирдан кўзғалди. (О.) 5. Машинамиз турли-туман рангларга ғарк бўлиб, чўндай товланардики, эҳтимол у ўнлаб километр наридан кўзга танилиб турган бўлса керак. (Ч. Айт.) 6. Йиғит, Алида унинг ортидан қараб турганини сезса-да, жўрттага орқасига қарамай кетаверди. (Ж. Қоул.)

360-мишқ. Ўқинг. Иккинчи даражали бўлақларни топиб, тури ва инфодаланишни айтинг.

Шохимардонга гўзал Водил кишлоғи орқали яхши автомобиль йўли боради. Водилда, улкан чинор тагидаги чойхонада, маза қилиб дам олса бўлади. Бу чинорни биолог олимлар жонли табиатнинг ноёб объекти сифатида махсус ҳисобга олиб кўйишган.

Кончилар посёлқаси ҳисобланган Қадамжойдан ўтгандан кейин йўл Шохимардонсойнинг торғина топилок дарасига кириб кетади, шундан сўнг йўл яна кенг водийга чиқади. Водий ён бағри кўм-кўк дарахтлар, теракзорлар ва тамакизорлар билан қопланган. Сой суви ўтлар ва буталар билан қопланган ерлардан кўнчириб-топиб оқади. Йўлдан сал нарида, топилок тепалик устида, бир қоя бор, бу қоя ётиб олган фиша ўхшайди. Қояни туристлар ҳар доим сурагга олишади. Қаринингизда бир-бирига уланиб кетган қатор тоғ тизмалари юксалиб туради. Бу тоғларнинг ён бағирларида чуқур даралар бор. Узоқда, мовий осмон тагида, Олой тизмасининг мангу қорлар билан қопланган юксак чўкқилари сузиб кетаётгандай кўринади. Йўл водий тагида ва ён бағирлар бўйлаб жойланган катта кишлоқнинг кўчаларига олиб киради. Бу – Ҳамзаобод кишлоғи. (А. Колбашцев.)

361-мишқ. Ўқинг. Гаиларни гап бўлақлари жиҳатидан таҳлил қилинг.

1. Бу халқ жаҳонга не-не машҳур олимлар, меъморлар, усталар ва мутафаккирларни етиштириб бермаган, ахир! (К. Моисеева. 2. Кишининг кучи–униш оғчи, дунёқарани, тушунчаси, ишончи, руҳи, яшашга қобилияти, нияти ва интилишида, ҳулас, унинг продасида. (Н. Р.) 3. Кўл бўйида эрта саҳарда айниқса манзара гўзал бўлади. Илк куёш нурлари тоғларнинг доvonларидан мўралаб мовий осмон остида товланиб турган кўл сувига юзини ювади. Кўл бўйида кечкурун ўтириб ором олиш нақадар ёқимли. (А. Колбашцев.) 4. Давлат арбоблари ақл ва адолатни шнор қилсалар, халқни парварниш этсалар, ҳаётнинг зағини олтинга айлангирмок мумкин. (О.)

362-мишқ. Ўқинг. Гап бўлақлари нормал ҳолатда келган ва гап бўлақларининг норматив тартиби ўзгарган гаиларни аниқлаб, инасреияга

учраган гаширнинг кўчиринг. улардаги ган бўлақларининг тартиби қандай ўзгарганлигини тушуңтиринг.

1. Паловга сабзини печоғлик текис ва майин тўғралса, ош шунча пириш бўлади. (О.) 2. Ниқиллиб умид учқунлари ўчмай, узоқдан бўлса ҳам йилт-йилт кўзга ташланиб турганидан мамнуи у. (Ж. Абд.) 3. Туристлар дастлабки беи кун давомида Самарқандда бўлиб, унинг меъморчилик ёдгорликлари ва диққатга сазовор бошқа жойларини томоша қиладилар, шаҳарликларнинг севиб дам оладиган жойларига борадилар. (А. Қолбўшқев.) 4. Ҳатто айрим жиҳатдан Комилжондан ҳам устунроқ томонлари бор эди унинг. (Ж. Абд.) 5. Институтга кириб олиш эса ҳаётнда энг қатга мукофот ҳисобланарди унга. (Ж. Абд.) 6. Бу кийинида у қандайдир жуда қамтар, айни маҳалда бурунгисидан ҳам жозибали бўлиб кўриди менга. (О. Ё.) 7. Ҳақиқат шундай бир нарсаки, у сувга тушса чўкмайди, ўтга тушса ёнмайди. (Н. Р.) 8. Моҳидиёхон биз билан баёрам қилади бугун. (Ж. Абд.) 9. Мард курашда, дўст ташвишда, доно ғазабда синалар. (Мир.) 10. Юзларидан шарбат томизиб Ётар бунда дўндик хандалак. (Мир.)

363-машиқ. Ўқинг. Уюшиқ бўлақли гаширнинг тониб, қандай бўлақ уюшганини. уюшиқ бўлақлар ўзаро қандай боғланганини айтинг. Уюшиқ бўлақларни ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчириб, уюшиқ бўлақларининг номини устига ёзиб кўйинг.

Атрофи кўркам боғлар билан ўралган, улутвор бинолар қад кўтарган Самарқанд ниҳоятда гўзал ва бой эди. Узоқ мамлакатлардан келиб кўрган сайёҳлар ундаги қурилишлар, дон-дун ва шаробга, анво турли мевалар, парранда, гўшт-ёкка тўла бозорлар, ажойиб қурол-аслаҳа, ниҳоятда позик заргарлик буюмлари, пиша ва сонол идишлар ясовчи, ранг-баранг шохи-адрастар тўқувчи моҳир хунармандлар ҳақида хайратланиб ҳикоя қилишарди. Оч пушти ранг машҳур Самарқанд кимхоби кўп мамлакатларга олиб бориб сотиларди. Самарқандда нишланган қоғоз жаҳонда энг яхши қоғоз саналарди. Шунингдек, унинг расталаридан ажнабий мамлакатлардан келтирилган ҳар хил молларни харид қилиш мумкин эди. Нималар топилмас эди дейсиз бу ерда! Россиядан келтирилган сурп ва нафис мато, хитой шохиси, ҳинд марвариди ва пиришликлари...

Самарқанд гўзал ва бой эди. Аммо бу ерда илм завоқ топди, илм-фан аҳлилари хўрланди ва қувғин этилди. (Л. Батъ.)

364-машиқ. Ўқинг, гашининг қайси бўлағи уюшиб келганини аниқланг. Уюшиқ эғали тўртта гаши кўчириб, уюшиқ бўлақлар тағига чизинг ва улар қандай ифодаланганини тушуңтиринг.

1. Олмалар, анору анжирлар, шафтоли, бехилар, гилослар гайнолилар, поклар камолга етди. (Х. Г.) 2. Ҳамма ўз қариндош-уруғ, ошна-оғайни ва яқинлари билан кўришмоқда ёки хайрлашмоқда. (М. Муҳамедов.) 3. Қанчадан-қанча ажойиб йиғитлар, кизлар жасораг кўрсатишияпти! (Х. Г.) 4. Эрининг хоғираси, болаларининг тарбияси, тинимсиз меҳнаги, юрт гамидан бошқа таъинини йўқ у мухтараманинг! (Х. Г.) 5. Бўриларнинг эгши жамирлаштирадиган улиши, тўнғизларнинг кўксев йўталидек ёкимсиз товуши, эчкеларларнинг совуқ боқини, илон пўстларининг ожиз йилтираши, чўл бургутларининг виқорли боқини бу икки йўловчининг юрагига ваҳм соломасди. (С. Аҳм.) 6. Музаффар навкарларга, уларнинг чангга беланган, толлққан, аммо кучли отларига тикилиб, сукуг қилди. (Л. Бать.) 7. Мевазорлар гулда-чечакда, Тол, чинорлар тугал куртақда. (О.)

365-машқ. Ўқинг. Кесими уюшган гаиларни кўчиринг, эганинг тагига бир кесимнинг тагига икки тўғри чизик чизинг, кесимнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтгинг.

1. Андраш Сабо хушмуомала, сертақаллуф, ёкимгон, хушсухбат эди. (С. Қазмиқов.) 2. Қурувчилар учун... шахарча қурилди; озик-овқат палатқалари, бараклар, ошқоналар, чой-хоналар, кизибурчаклар, кутубхоналар, амбулагориялар, касалхоналар, омборлар, магазинлар барпо қилинди. (Н. Бироқов.) 3. Қун салқини ва изғирини. (С. Б.) 4. Ҳамманинг дилида бир-биридан яқин, тез, тоза, кўн пахта терини туйғуси. (А. Мўҳиддин.) 5. Кўл ҳаракатсиз, нуъладор, кимсансиз. (Ч. Айм.) 6. “Қомилжон билан Татьянани чақиринглар!” – деди у қабулхонадаги ходимасига. (Н. Р.) 7. Тўтихон хатни кўзларига сурғар, ўнар, хидлар эди. (С. Аҳм.) 8. Очиққан, толлққан отликларга ўтган-кетганлар хайрон бўлиб қарашарди. (Л. Бать.) 9. Наимшоҳ... Шакар баҳодирни иззат-хурмат билан кутиб олди ва меҳмонхонага бошлаб кирди. (С. Улуғзода.)

366-машқ. Ўқинг, тўлдирувчиси уюшиб қелган гаиларни топиб, уюшк тўлдирувчиларни ўзи боғланиб қелган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг, тўлдирувчининг турини устига ёзиб қўйинг.

1. Ўтган йили Мадаминиҳўжа хирмошида ёқилган умид чироғи қалбига на сурур берди ва на нур! (М.И.) 2. У срда Саодатни яқини кутиб оладилар, ювиб-тарайдилар, киёинтирадилар. (С. З.) 3. Қўбиз адирлар орқасига ёнбошлаётган қуён ҳақида, хар ёкка салқинлик таратаётган маёини шабада ҳақида, йўл ёқалаб қелган кўм-кўк явишон ва сан-сарик чаловларнинг секин-секин тебраниб гул чангларини тўкаётгани ҳақида қуйларди. (Ч. Айм.) 4. Бесўнақайроқ юзин, қора кўзин бу йиғит ақли кўришарди. (В. Қарнов.) 5. Ўразқулга кўрсатишган хурматлар учун, зиёфатлар учун, қарзлар учун, ваъдалар учун ҳисоблашадиган панг

келиди. (*Ч. Айт.*) 6. Бирдан уйини, қизини, шийпошини кўргиси келиб кетди. (*С. З.*) 7. Буларнинг ораларида шоирлар, ғазалхошлар, созанда, кизикчи ва раққосалар бўларди. (*Ш. С.*)

367-машиқ. Уюшқ аниқловчиларни топиб, аниқлангани билан бирга кўчиринг: сўроғи, тури ва қайси сўз туркуми билан ифодаланганини айтнинг.

1. Эй, тим қора соччи, кўзларидан пур ёғилиб турувчи мураббия! Қадамларингга хасанот! (*Фодил ас-Сибойй.*) 2. Ёмон, яхши иш йўқ, ҳамма иш яхши! Бизда ҳаёлот меҳнат одамнинг нақши! (*У.*) 3. Катта, дехқонга фойдали, ўз кўнглига ёқадиган иш қилмоқчи эди у. (*С. Пушов.*) 4. Қанча-қанча тўқнашувлар, янги таъшишлар, қувонч, иккиланиш, муваффақиятлар, мағлубиятлар ва қурашлар кутади бизни. (*Ж. Абд.*) 5. Бўм-бўи, жимжит кўчалардан ёлғиз кетдим. (*О. Ё.*) 6. Зебо ва барно бу қизнинг жасорати одамлар назарида чиндан ҳам хайрон қоларли эди. (*С. Улуғзода.*) 7. Тапқари гулларга кўмилган, садарайҳошлар, қапқаргул ва атиргулларнинг хиди ҳавода анқирди. (*О.*) 8. Йўлчи учун Петров... бутун ҳаёти ва қураши билан муаллим бўлди. (*О.*)

368-машиқ. Ўқинг. Уюшган ва уюшмаган сифатловчиларни аниқлаб, улар орасидаги фарқни тушунтиринг.

1. Унинг меҳнатда чиниккан қорамтир юзида, жонли, тийрак йирик кўзларида болаларча маъсумлик жилвананарди. (*О.*) 2. Юртда адолатли давлат, одил ва ғамбарвар ҳукмдор кўрмоқ орзусида бўлган Навоий Ҳусайн Бойқародан кўн нарса умид қилар эди. (*О.*) 3. Ҳозир Мирзачўлга борган ҳар бир киши у ердаги янги, обод шаҳарларни, кўп қаватли мухташам биноларни, ҳашиаматли уй-жойларни, ҳар икки томони кўм-кўк дарахтзорлар билан қопланган кенг ва текис асфальт йўлларни кўради. (*А. Нўлат.*) 4. Мулозимлар унинг ювош, лекин жуссаи жуда келишган йўрга қорабайир отини кўндаланг қилишиди. (*О.*) 5. Чол катта заранг товоқда лим тўла тарик олиб чиқиб, тоза сунгурилган кенг саҳнга сочди. (*О.*)

369-машиқ. Ўқинг. Уюшган ҳошларни аниқлаб, ўзи боғланиб келган сўз билан бирикма тарзида кўчиринг; тағига қизиб, устига турини ёзиб қўйинг.

1. Королёв майорни... дов юраклиги, соф дил ва ростгўйлиги учун яхши кўрарди. (*А. Чаковский.*) 2. Ёнғин туғуни барра ўтлар устида, энди иши уриб чиққан экинлар устида, дарахтлари қуртак чиқарган боғлар устида, кўпириб-хайкириб оқайган бўғана сойлар устида сузиб юрарди. (*С. Б.*) 3. Бўғиқ шовқин сув орқали аниқ ўтиб, даҳшатли ва дабдабали эшитилар эди. (*Ж. Верн.*) 4. Лекин ҳозир қахрамонлар минглаб, ўн минглаб чиқяпти. (*А. Чаковский.*) 5. Яна кўрқувдан ва танҳоликдан юрагим ўйнай бошлади. (*Самим аш-Шариф.*) 6. Денгиздай чайқалиб,

дарёдай тошиб. Кўхна киргоқлардан кўшириб тошиб, Шаркираб, яркираб, барк уриб, серзавк Қалбимга тўлдириб хаяжон ва шавк Хаёт чакиради мени ёнига! (У.)

370-машқ. Ўқинг. Умумлаштирувчи сўз катнашган уюшиқ бўлакли гапларни тошиб, қандай бўлак уюшганилигини айтинг.

1. Тракторларнинг тариқлаши, тоғ-тоғ харсанг тош, тупрок уюмларининг қулаши, ваҳимали гумбурлашлар -- буларнинг ҳаммаси ҳақиқий жанг майдонини эслатарди. (Ж. Абд.) 2. Бу ерда ҳамма нарса: кизил дарахтдан ишланган панель ҳам, кўркам ва қулай мебеллар ҳам, биллур кандил ва қимматбаҳо матодан тикилган дарпарда, полга тўшалган майин турк гилами кишида таассурот қолдиришга мўлжалланган. (В. Егоров.) 3. Унинг юриш-туриши, кафедра олдиди сўзлаш усулларига таклид қилувчилар ҳам кўп. (Ж. Абд.) 4. Зиёфатга Ҳирогнинг энг илғор кишилари: олимлар, шоирлар, ҳофизлар, машшоқлар, хаттоғлар, тери ишлайдиган ва қимхоб тўқийдиган машхур ҳунарманд усталар, муқовасозлар ва эгарсозлар тўпланишган эди. (Л. Бать.) 5. Мен ҳамма нарсани: чарчокни ҳам, ёр-дўстларимни ҳам, коллекцияларимни ҳам унутдим. (Ж. Верн.) 6. Шу дақиқаларда унинг фикру хаёлини уч нарса банд қилган эди: фарзандларининг беморлиги, Олим мо-жароси, Норзода билан муносабати. (Ф. Ниёзий.) 7. У мингларча йилги маданиятни, асрларнинг фикр бойлигини қамраган шоир эди. (О.)

371-машқ. Ўқинг. Уюшиқ бўлакли гапларни аниқлаб, қандай бўлак уюшганини, уларнинг ўзаро боғланишини айтинг. Тегишли тиниш белгиларини кўйган ҳолда кўчириб, уюшиқ бўлақлар тағига чизинг.

1. Бу кенгадда ҳар ким ўз фикрини мулоҳазасини кўнглига тугиб юрган дардини бамайлихотир ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмасдан хавотир олмасдан тан тортмасдан айтди истаган таклифини қилди. (А. Қ.) 2. Нозимжон ёшланидан меҳнатқаш, сезгир, ерга ва молга меҳр кўйиб ўсди. (С. Нуоров.) 3. Стол атрофида мажлис ҳайъати қотиб бола райнжроком вакили ва завод директори Ҳикмат Ҳатамов ўтиришибди. (О.Ё.) 4. Участка учун ҳам график план иш сифати одамларга тўғри маон тақсимлаш учун ҳам коллектив ўртасидаги аҳилликка ғубор қўнмаслиги учун ҳам туриш-турмуш емишлар кишиларининг руҳи-раъйини кўтариш учун ҳам биринчи галда у жавобгар! (Ж. Абд.) 5. Сув ер электр булар ҳаёт бахорига янги гўзаллик ва янги наъша бағишловчи қучлар эди. (О.)

372-машқ. Ўқинг. Гашнинг ажратилган ва уюшиқ бўлақларини аниқлаш, улар орасидаги фарқни айтинг.

1. Йигирма кун деганда Низомжон қорайиб, озиб қирдан қайтиб келди. (С.Аҳм.) 2. “Оғайнилар, – деди Йўлдошбой халойикка ўғирилди, – бу ерда хуррият, озодлик тўғрисида гапирилди...” (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 3. Ёзилган рисолалар, қапчадан-қанча илмий тадқиқотлар четга суриб қўйилди. (Ж. Абд.) 4. Жаноб профессор, мен ким, қанинган Немо, бугун, 1868 йилнинг йигирма биринчи мартада, Жанубий кутуба... етдим ва ер шарининг ана шу қисмига эгалик қила бошладим. (Ж. Верн.) 5. ...Осиб қўйилган инқилобий шиорлар кишиларни янги ҳаётга – бахтиёр, озод ҳаётга, даъват қиларди. (Ж.Икромий.) 6. Ғалабамиз учун бу имкониятдан қай даражада фойдалана билиш бизларга, ҳарбийларга, боғлиқ. (Ю. Семёнов.) 7. Лутфиниса инқилаб, ҳарсиллаб қизини олиб жўнашга киришди. (О.) 8. Бундан бир ой олдин, олмазор боғлар нафис пушти ранг гулга бурканган илик баҳор қушларидан бирида, икки отлик қишлоқдан чиқиб, токка қараб йўл олди. (О. Ё.)

373-машқ. Ўқинг. Ундамаларни топиб, уларнинг қайси сўз туркуми билан ифодаланганини, ўринини ва интонациясига кўра қўйилган тилиш белгиларини тушунтириг.

1. “У уйга чой сўрашса, Йўлчи акангга келиб ичининг, Гулнор қизим!”—деб тўй бекаси Лутфинисо кетди. (О.) 2. Ғанир, Қўзивоёй, гапир, бўғалоқ, сўз сеники! (Ҳ. Ғ.) 3. Қани. Сиччалақхон қизим, мана буни кийиб олинг-чи! (А. Қ.) 4. Қўйлангиз, хоним қизлар, чевар қизлар, Бошларда инак рўмол хийилмасин! Қўйлангиз, аёл қизлар, дондўр қизлар, Кўкракларда Юлдузлар яттилмасин. (Мир.) 5. Дадангни хурмат қил, пучук. (Ҳ. Ғ.) 6. Ой юзли, шакар сўзли, оламда танҳо гўзал, айтинг-чи, сиз чиндан ҳам шу уйнинг бекаси бўласизми? (Ҳ. Ғ.) 7. Хадича! Сарви! Қумри! Эркиной! Саодат! Уйларингизга боринглар. Эрталаб “Бахт уйи”да учрашамиз. (Ҳ. Ғ.) 8. Дўшлар қутлук, аскар бола!—Қулук, опок бува. (Ҳ. Ғ.) 9. Суякли қиз, қора кўз Наврўз, Бадахшоннинг нозли қаптари, Сен ҳақингда юритаман сўз... (Мир.)

374-машқ. Ўқинг. Ундамаларни аниқлаб. Ундаманинг эгага ўхшаш ва фарқли томонларини тушунтириг. Ундамаларни эгага айлантирган ҳолда гапларни қайта тuzиб кўринг.

Н а м у н а: *Ҳали ҳам тердирганингиз йўқми, ота?* (М.Исм.) – *Отам хали ҳам тердиргани йўқми?*

1. Умматали, сени ўрток Охунбобоев таъриқлаб телеграмма юборибдилар. Ма, ол, ўки! (С. Аҳм.) 2. Лекин шунинг ҳам шубҳатга олинганки, майор, Туркистонда сиз бошқа фамилия билан юрасиз. (С. Калмиков.) 3. Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат

килма. (О.) 4. -- Хой, тентакчиларим, тоганни бевопшик қилиб кийнаманглар. (С.Аҳм.) 5. Камшир, аччиққина хўрда қилиб бер, мехмоп болани безгак ушлаб қолибди. (С. Аҳм.) 6. Дунё тургунча турунг, маликам, Бахтингиз дарёдай мавжлансин, бекам. (С. Назар.) 7. Сира таъини тортмагайсиз, ойи, мен тинчман. (О.) 8. Ҳашамсиз пурвикор қоямсиз, Тиз чўқмас, гард юқмас ғоямсиз, кифт тугган минг пилааноямсиз. Эй баланд чўққилар, қоялар. (З.О.)

375-маниқ. Ўқинг. тегишли тиниш белгиларини кўйиб, ундамалли гапларни кўчиринг. Ундамаларнинг таънига чизинг ва уларнинг уюшиқ бўлақлардан фарқини айттинг.

1. Ўлмас ўз муаллиманинг танқид қилишинг яхши эмас. Сенга бу иш ярашмайди. (Ш.) 2. “Туғилган кунингизга одамнинг жонидек азиз бир нарса келтираман азизим”, – деди кушлардан бирида Махмуджон хотинига. (Ҳ. Тожибоев.) 3. Шу нарса ёнингизда бўлсин Мелибой мишлатидан катъи назар, ишчи билан дехкон ҳаминша оғайни. (С. Қаллиқов.) 4. Баҳорой Салима Наима Ҳалима Юринглар, менга қараниб юборинглар. (Ҳ. Г.) 5. Сизни илгарирок сайласак бўларкан Аширали ака. (Ҳ. Г.)

376-маниқ. Ўқинг. Кириш сўз, кириш бирикма ва киритма гапларни топинг, тиниш белгиларини кўйиб кўчиринг.

1. Қўққисдан шамол ёнроқ кўринган қизнинг зотан ҳар иккови ҳам ёш қизлар эди, шляпасига чатилган узун яшил тўрни очиб юборди, қизнинг сутга чайилгандай ошпоқ юзи, олтин тусли сочи, тиниқ мовий кўзлари кўриниб кетди. (Ф. Қунер.) 2. Олтиншоҳ кўрфази. Маъмурлар улар орасида Америка офицерлари ҳам кўринадди ҳаммоллар, таксичилар, гадоилар ҳар бири ўз мақсади йўлида теплоходни кутнишга ҳозирлик кўрар. (С. Азимов.) 3. Дарё тайёрлашдан чарчаб университетга кириш учун тайёргарлик кўраётгандим, дарёчага чўмилгани кетаётган эдим. (К. Абуков.) 4. “Отамнинг тахти шак-шубҳасиз меники, бу жихатдан кўнглим тўк”. – дер эди валиахд тўра. (С. Улуғзода.) 5. Афтидан бу ишга... ҳокимлар ҳам енгил-елин қараётган кўринадилар. (С. Улуғзода.) 6. Саҳроий бир одамнинг фаҳмича уни номард дейишдан кўра шармандалиқ йўқ эди. (С. Улуғзода.) 7. Манзилга етгач Насибалар шаҳарнинг чеккасида бир ҳовлида турар эдилар Насиба мени кўярда-қўймай ичкарига бошлаб кирди. (О.Ё.)

377-маниқ. Ўқинг. Киритма гапларни топиб, унинг ўзи киритилган гапнинг қайси бўлагига алоқадор эканини, ажратилган бўлақлардан фарқини айттинг.

1. Кенг, узун, пахтаси чиқиб ётган тўнимнинг (бу дадамнинг эски жомакор тўни) барини белимга боғлаб олган бўлсам-да, лойга беланган

орка этаги товонимга шалп-шалп урарди. (И. С.) 2. Совуқ кунларнинг бирида, октябрнинг охирида (Польшада эса киш эрта тушади) бизларни бараклардан хайдаб чиқишди. (Д. Кьюсак.) 3. Қизил духобага ўралган дафтарчанинг жилдига (Қаландар буни кейин, мадрасага қайтгач кўрди) зар билан шу сатрлар битилган эди. (О.Ё.) 4. Бирок икковни ҳам – улар давлат секретари Мейснер билан президент Гинденбургнинг ўғли Оскар эди – ҳеч ким танимайдиган бу ирқининг афғ-башараси қанақалигини ҳам билишмасди. (А. Чаковский.) 5. Устози профессор Данилович ўз шогирдининг қобилиятли йигит эканлигини мақтар, у билан фахрланарди ҳам. (Ким билади дейсиз, балки бу гапларни Ҳошимнинг ўзи таркатгандир.) (Ж. Абд.) 6. Ёзда кишлоққа борганларида камина...(у маҳалда мен ўн уч – ўн тўрт яшар бола эдим) уларга почтачилик қилардим... (О.Ё.)

БИР БОШ БЎЛАКЛИ ГАПЛАР

378-мишқ. Ўқинг. Икки бош бўлакли ва бир бош бўлакли гапларни аниқлаб, улар орасидаги фарқни айтинг. Бир составли гапларнинг тишини белгиланг.

I. Шу кун кишининг кўлига қарамағ газета. Ҳамма ёқ ари уясидай ғувиллаб қолган. Тушки овқат маҳали ҳам баҳе устига баҳе очиларди. Истаган хонағизга қирманг, икки-учтадан бўлиб олиб радиобиология лабораториясини тизга олиб турганини кўрасиз. Ҳар ким ҳар хил талқин қиларди. Бировлар Гўйибнинг гушпасига ачинишар, шунча меҳнатлари зое кетганидан афсус қилишарди. Мақола муаллифини эса шаддодликда айблашарди.

“Ўтқир ёзилибди, - дерди бошқа бировлар, - эгасини тошиб ёзишибди!...” Яна бир хиллари бор эдики, улар на у томонга, на бу гомонга бўлишга гаранг эдилар. (Ж.Абдуллахонов)

II. Мана ўша чўл. На бир қўқайган уй, на бир қултум сув ва на тиккайган дарахт бор. Поёни йўқ яйлов. Бу ерда йил фаслларининг ўзига хос файзи, гапги бўлади. Баҳор шабадаси эсиб, осмонда оқ-қора булутлар сузади, чакмоқ гумбурлаганда, булар ларзага келади, киш уйқусида тош қотиб ётган жониворлар момақалдирок наърасидан чўчиб уйғонади. (И. Сафаров.)

379-мишқ. Ўқинг, эгасиз бир бош бўлакли гапларни тошиб, тишларини айтинг. Аввал шахси аниқ, сўнгра шахси ноаниқ, ундан сўнг шахси умумлашган ва эгаси тошилмас гапларни кўчириб, улар орасидаги фарқни тунуштиринг.

1. Бу ерни сахро дейдилар. (И. Р.) 2. Эсинг борида эл тани, кучинг борида ер тани! (Мақол.) 3. Кабинадан чиқишга тўғри келди. (Ч. Айт.) 4. Биз томонларга ҳам боринг, Ферузахон. (Ҳ. Г.) 5. Уни қайтадан биринчи курсга қабул қилишди. (С. Ан.) 6. Келинг, яхшиен кузатув-

ларимизни давом эттира қолайлик. (Ж. Верн.) 7. Энди ўтириб ишласа бўлади. (Ю. Семёнов.) 8 Отанг боласи бўлма, одам боласи бўл. (Мақол.) 9. Тоштемирга боғ оралаб кичик-кичик калта ариқлар очишни, сувни жилдиратиб кўйишни ўргатди. (Ҳ. Г.)

380-мишқ. Гапларни ўқиб, бир бош бўлакли гап тилларини аниқланг; эгаси топилмас гапларни кўчириб, унинг бир бош бўлакли гапларнинг бошқа тилларидан қандай фарқ қилишини айтинг.

1. Сессия олдида бундай темаларни пишиқроқ такрорламаса бўлмайди. (С. Ан.) 2. Қаршисида осғнлик турган Комилжоннинг портретига боқди. (Ж. Абд.) 3. Тушларни бомбапанада ўтказишга тўғри келарди. (В. Кудрявцев, К. Распевин.) 4. Аскияни ҳам дўндиради, дейишади. (Ж. Абд.) 5. Ўта тепса тебранмас Консёлдай одамнинг шунчалик хаяжон билан гапирганига қараб ҳам тасаввур этса бўлади! (Ж. Верн.) 6. Кўкка бокма, кўшга бок! (Мақол.) 7. Катта-катта харсанглари майдалашга тўғри келди. (Л. Батъ.) 8. Хушбўй, ширин олималарни хузур қилиб едим. (С. Юнусов.) 9. ...Хафталаб, ойлаб. йиллаб бир кичкина парса устида бош қотириш, кийналиш керакдир. (Ж. Абд.)

381-мишқ. Ўқинг. Кесимсиз бир бош бўлакли гапларни (номинатив) топиб, эгасиз бир бош бўлакли гаплардан фарқини айтинг. Номинатив (атов) гапларни кўчириб, уларнинг мазмун ва структурасига кўра тилларини аниқланг.

1. Баланд тоғ. Унинг чўккиси а қараган одамнинг дўпписи тушади, кўзи тиниб, боши айланади. (Н. Р.) 2. Ёз. Атрофга қаралса, кўз қувнаб, кўнгил канот ёзадиган қушлардан бири. Кечқурун. Йўлчи Адашев машинасида керилиб ўтириб олган. (А. Мўҳиддин.) 3. Ўшандан бери қирк икки йил ўтди. Қирк икки ташвишли баҳор, қирк икки қаҳратон киш... Унинг юз-манглайидаги ажинлар – шу ташвишларнинг излари: соч-соқолидаги оқ – шу қишлардан қолган қиров... (Д. Г.) 4. Мана, оқ уй. Кабинет. Стол. Микроскоп ёнида Мавжуда. (Мирм.) 5. Балки бу йўлда сонсиз шифқатсизликларни, мусибатларни бошдан кечиришга тўғри келар. (Ж.Абд.) 6. Тантанали кеча. Катта зал ҳамма ёқдан қелган турли касбдаги одамлар билан лим-лим. (А. Мўҳиддин.)

382-мишқ. Ўқинг. Бўлақларга ажралмайдиган гапларни топиб, уларни мазмунига кўра изоҳланг, бир бош бўлакли гаплардан фарқини айтинг.

1. – Ассалому алайкум, домла! -- деди югуриб келиб унинг кўлидан сумкани оларкан. – Қалай, тузалдингизми, домлажон? – Раҳмат! - деди Баширжон кабинага чиқиб ўтираётди. (Н.Алминов) 2. М а р а с у л. Мен жонимни, танимни, бутун умримни илм йўлига тиккан дарвешман-ку, ахир. Мен сизни доктор қиламан, академик қиламан? Н а с и б а (қулимсираб). Ростми? (А. Қ.) 3. Н а с и б а. Вой. Тилла соатим бор эди-

ку! М а р а с у л. Икковимиз ўтказалиган олтин умрининг олтин минутиларини хар канча олтин соат сачаса оз! И а си б а, Рахмат... (А. Қ.)
4. Ҳормани, Дўсимбой ота! - деди Абдуқодир ўна томонга юриб. - Саломат бормисиз? (Ў. Умарбеков) 5. -- Сизга овқат бериндими? -- сўради Мюллер қайтиб келгач. Балки тамадди килиб олармиз?

-- Яхши, -- кўнди Штирлин.

-- Юқоридан бирон нима олиб келинларини айтдим.

-- Рахмат. Одамларни чакиртирдингизми?

-- Чакиртирдим.

-- Кўришиндан мазангиз йўқ...

- Э, -- деди Мюллер кўлини силтаб (Ю. Семёнов.)

6. Йўлчининг сўзларига хайратланиб, чол ёқасини ушлади:

- Астағфирулло!

7. -- Тешавой сой бўйида кутиб турмоқчимиди?

- Ҳа. (Х. Г.)

8. -- Машиначингиз менга ёқмади, какеткани ўхшатолмас экан.

Бошқасини тонамиз.

- Ҳўн. (Х. Г.)

383-машқ. Ўқинг. Тўлиқсиз гапларни топиб, қандай бўлақлар тушириб қолдириганини, унинг содда гапнинг бошқа турларидан фарқини айтгинг.

1. - Бу киншюкнинг ҳаммаси сизга.

-- Менга? - Қодирбобо тушунмади

-- Ҳа, сизга.

-- Ҳаммаси-я?

-- Ҳаммаси!

-- Бепул-а?

--- Бепул.

-- Таг-туғи билан-а?

- Таг-туғи билан. (Ш. Тошматов.)

--- 2. -- Қайси ҳислат оламни наст даражадан аъло даражага кўтаради?

-- Ақл ва тамиз.

-- Одам нима билан одам бўла олади?

-- Одамгарчилик билан.

-- Адаб, тарбия одамга қандай фойдалар беради?

-- Адабли, тарбияли одам бошқаларга мухтож бўлмайди, балки улар бунга мухтож бўладилар.

-- Қайси нарсалар инсон учун айб саналади?

- Бахиллик, ёлгончилик, чакимчилик, дўстларининг озгина камчиликларини кўриш билан улардан юз ўгириш, ўз айбини кўрмай, бошқаларнинг айбларини ошкор қилиш. ("Оз-оз ўрганиб доно бўлур")

384-машқ. Ўқинг. Гапларнинг ифода мақсади, тузилиши, таркибига кўра турларини аниқланг; 4 та гапни танилаб, синтактик жihatдан тўлик тахлил қилинг.

I. Ҳожи уни ўзи чиққан хонага эмас, ундан паригисига бошлаб кирди. Бу ер меҳмонхонаси бўлса керак, жуда серҳанам ва дабдабали эди. Бурчакда одам бўйидан баланд курант соат, тўрда туркман қорабайиридек тим снѐх пианино, унинг орқаси—деворда антика рангли «қизил оёқ» гилам. Гиламда эса Тамашпониинг рангдор, чиройли сурати. Шифтда мухташам, уйнинг ҳуснига яна ҳусн кўшиб турган биллуриин қандил. Жавонда япон чинпилари. Жавон устида бир жуфт аждаҳо нақшии хитой кўзаси. Деразаларда ҳарир парда. Хонаниинг гир айланган навосида тошқелтча ганч ўймақорлигиниинг ажойиб намунаси.

Анча паст-баландиин кўрган Қошлонбекниинг эси оғиб қолди. Ичида беихтиѐр “мана, яшани!” деб юборди. Осиинган дорниинг жуда баланд эқанини энди бугун салобати билан хис қилди ва юраги орқасига тортиб кетди. (*Шухрат.*)

II. 1. Ҳа, лаббай? Салим Салимов?? Хўш, хўш? Билетни олди? Тайѐрланишти? Хайрият. (*Х. Г.*) 2. Саркарда эмасман, арбоб ҳам эмас, Аммо элга таниш камтар овозим. (*Мир.*) 3. Жомий ҳақида гап кетди, унинг шеърларниини, сахнйлиги, олижаноблиги, ўтқир ақлини мақташди. (*Л. Батъ.*)

ҚЎШМА ГАП

385-машқ. Берилган матндан аввал солда гапларни, сўнгра кўшма гапларни ѐзинг. Қўшма гап қисмлари сенини, қандай боғланганини изоҳланг.

Дарада ҳаво иссиқ, ҳамма ердан қарағай ва арча хиди анқирди. Теварак-атроф игна баргли кўм-кўк дарахтлар билан қопланган. Йирик шағал йўлдан тепаликка кўтарилиши анча мушкул эди. Ҳаво иссиқ, сув ичкилари келарди. Ҳамон сув учрамаслигидан ҳайрон бўлишарди. Шу дарадан қор босган Қрасная Поляна деган жойга ўтишлари керак эди. Шу ерда дарѐча бўлиши керак, лекин ундан ҳамон дарак йўқ эди. Қарағайлар учини шитирлагниѐ шамол эсарди, аммо шамол овози сукунатни бузмай уни янада чуқурлаштирарди. Борган сари оёқ остидаги кул ранг, баъзи жойларда эса опшок тус олган шағал бирданига қорая бошлади ва ўн минут ўтмасдан шағал орасида шилдираб оқаѐтган арнқчани кўрдилар, олисдан эса шовиллаган овоз эшитилди. Сал кейинроқ улар айқириб оқаѐтган оқим бўйлаб кетавердилар, сувдан эсан муздек шамол оёқларниини жушжиктирди. Кейин улар қор босган майдончага кўтарилдилар, ҳамма ѐкни яна сукунат босди, чунки қор эриб, унинг остидан чиқаѐтган оқим пастда қолган эди. Улар қор устидан яна баландроқ кўтарилдилар ва ҳеч зот йўқ шу баландликда

уларда қандайдир нотанинг юксак таитана, кўтаринкилик рухи пайдо бўлди. (Ю. Семёнов.)

386-машқ. Гаиларни ўқиб, боғланган ва эргашган кўшма гаиларни ажратинг, улар орасидаги фарқни изоҳланг.

1. Қовун пишмаган, лекин сап-сарик пишган дўмбок-дўмбок хандалақлар кўп эди. (О.) 2. Кун совук бўлса ҳам, у терлаб кетган эди. (С. Камиков.) 3. Бизнинг нафратимиз дахшатли, иродамиз, ғалабага бўлган иштиёкимиз эса чексиздир. (Ю. Семёнов.) 4. Кечкурун тиник осмонда илк юлдузлар чарақлаганда, ҳамма кишлоққа қайтади. (О. Ё.) 5. Туман тарқалди ва мен бутун астрономик кузатувларимизни амалга ошира олишимизга умидвор бўла бошладим. (Ж. Верн.) 6. Менинг ҳамма истакларим, бутун вужудим илм тарқатишга қаратилгандир ва мен буни ўзим учун энг улуг бахт деб биламан. (Абу Райҳон Беруний.) 7. Биламанки, ҳар бир орзунинг ўзига яраша тавиши бор. (М. Мухамедов.) 8. Уч-тўрт гўла аралагунча, онам қора терга ботди. (Н. С.) 9. Кўз ёшидек тоза томчилар Қилар экан дарёни пайдо, Дарё бўлса гул водийларини Этар экан ўзига шайдо. (А. О.)

387-машқ. Кўшма гаиларнинг турини аниқланг. Боғланган, эргашган ва боғловчисиз кўшма гаиларни кўчиринг, боғланганини тушунтиринг.

1. Улар бутун вужуди билан ишга шўнгиб кетинганди-ю, аммо техника етишмасди. (Ч. Айт.) 2. Ҳамма қувнок, ҳамманинг юзида бахт балкиб турибди. (С. З.) 3. Мен уни танийман, аллақайси бир заводда ишлайди. (М. Мухамедов.) 4. Апрель ойининг охирилари булса-да, кеча худди сентябрдагидек қон-қоронғи эди. (Л. Ш.) 5. Қатта ариқнинг нариги соҳили уларники, бериги соҳили бизники. (Ч. Айт.)

БОГЛАНГАН ҚЎШМА ГАИ

388-машқ. Боғланган кўшма гаиларни кўчиринг, боғловчи воситаларни тошиб, гаиларнинг ўзaro қандай боғланганигини изоҳланг.

1. Умид илжайиб кулди-ю, лекин юраги пичок санчилгандек зиркираб кетди. (Мир.) 2. Аммо тирикчилик қилиши учун манба керак, манба эса йўқ эди. (М. Ис.) 3. Ўзи гапини тополмай нима аҳволда-ю, сизлар яна уялтирасизлар кулиб. (М. Ис.) 4. Уруш босилган, аммо қаҳатчиликнинг дами қайтмаган кезлар эди. (С. Сидёв.) 5. Халқ қонунга хизмат қиладими ёки қонун халққа хизмат қиладими? (Ш. Тошматов.) 6. Ниҳоят, машина терими ҳам изга тушиб кетди-ю, Ҳилал ака у билан суҳбатлашини вақт топди. (Ж. Абд.) 7. Тошқўлат гап қайтармади, лекин алаmidан, жаҳлидан лаблари ҳамон дириллар эди. (Н. Бирюков.) 8. Дарахтларнинг барги тиник ва улардаги ёмғир томчилари ботиб

бораётган қуёшнинг қизғиш нурида жилваланаар эди. (А. Қ.) 9. Тавба, шунча пахтани ўзим тердимми ё биров қўшиб қўйдими? (С.Аҳм.)

389-машқ. Берилган зидловчи боғловчи ва бўлса, эса сўзлари орқали боғланган қўшма гапларни изоҳланг.

1. Биз ҳокимиятни қўлга киритдик бу эса жуда мушкул иш эди. (Иван Ле.) 2. Сиз севасиз покиза ҳам мард йиғитларга хос севги билан, Аммо гоҳо поёнсиз ўйлар Хаёлимни чулғайди ёмон. (Мирм.) 3. Ҳар ким ҳар хил фикр юритар, лекин ҳеч қайсиси аниқ бир нарса айтолмасди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 4. Завод ёпилди-ю, биз ҳам кўчада қолдик. (И. С.) 5. Мана сиз ташаккурнома олдингиз, мен бўлсам виговор олдим. (Н. Бирюков.) 6. Электр станцияси чирокларни ўчирди, Штирлиц эса камин олдида узок вақт қорамтир-қизғиш ўтинларни кўм-кўк олов чирмаб олаётганини томоша қилиб ўтирди. (Ю. Семёнов.)

390-машқ. Айирув, инкор боғловчилари ва юкзамалар орқали боғланган қўшма гапларни тонинг.

1. Шу чок кўнгирок чалинди-ю, болалар сифларига кирипти. (И. Т.) 2. Фақат на униса бир нарса дея олди, на буниси овозини чиқаришга ботинди. (Ч.) 3. Яктак, мол-дунё топилади, аммо одам топилмайди. (И. С.) 4. “Шўрон ислом” ва “Уламо” ўлка комитетида кўконликлардагидек на куч бор, на нул бор. (С. Қалмиқов.) 5. Меҳмон, саллангизни ё ўзингиз ечинг, ё биз счамиз! (Ҳ. Т.) 6. Онаси сопол товоқда тула (угра) ош келтириб қўйди-ю, у ҳам сақдалга тикилди. (Ҳ. Нуъмон, А. Шораҳмедов.) 7. На бирор уйнинг мўрисидадан тутуш чиқади, на бирор дарахт кўрилади. (Ш. Тоиматов.)

391-машқ. Бадний асарлардан боғланган қўшма гапга тўртта мисол тоиб ёзинг. Қисмларнинг қандай боғланганини тушутиринг.

392-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, гапларни кўчириг ва уларнинг қўйиш сабабини изоҳланг.

1. Дилдорнинг гавдаси ўттирилди-ю юзи, кўзлари ҳамон Аъзамжон кетган томонда эди. (С. Аҳм.) 2. Ҳеч ким жавоб бермади аммо ичкаридан олим чолнинг овози эшитилиб турарди. (И. Бирюков.) 3. Сиз чироксиз порлаган Мен эса царвонангиз. (Мирм.) 4. Бу ер ости кўлида хавф-хатардан тамоман ҳолисиз ва ҳеч қанақа чактирилмаган меҳмон сизни безовта қилолмайди. (Ж. Верн.) 5. Хайриятқи, учинчи сигнал чалиниб қолди-ю, бу учрашувнинг совуқлиги билинмади. (А.Қ.) 6. Ҳеч кимнинг ҳаёти олижаноб ва химматли одамларнинг ҳаётидан азизроқ бўлиши мумкин эмас сизлар эса ҳам олижаноб ҳам химматли кишиларсизлар! (Ж. Верн.) 7. Тунги смена топта яқин тугайди-ю, одамлар уй-уйларига қайтиб, хордик олинга ётадилар. (Ж. Абд.)

ЭРГАШГАН ҚЎШМА ГАН

393-машқ. Эргашган қўшма гапларни ўқиб, бош ва эргаш гапларни ажратинг. Эргаш ганини бош гапга боғловчи воситаларни айтгинг.

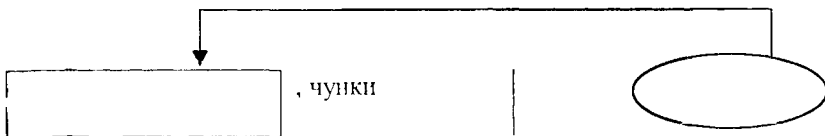
1. Дарелар алыақачон тамом бўлган бўлса ҳам, залда негадир ғалаговур босилмасди. (С. З.) 2. Ўзи сингари кекса ирригаторлардан илгари бошқа бирор киши гашириб қўймаслиги учун, у бу фикрни комиссия аъзоларига энг биринчи бўлиб хабар қилгани келган эди. (Иван Ле.) 3. Сен бахтлисан, чунки эркинг ўзингда. (С. Саъватонг.) 4. Бу ерга ҳеч ким оёқ босмай қўйганидан, атрофини ўт, тиканак босиб кетган эди. (Ч. Лит.) 5. Биламанки, ҳар бир орзунинг ўзига яраша тапшиши бор. (М. Муҳамедов.) 6. Ўрин шундай юмшоқки, гўё гул барги тўшалган дейсиз. (Мир Аммон Дехлавий.)

394-машқ. Эргаш гапларнинг ўрнини аниқлаб, тиниш белгиларининг қўйилишини изохланг. Кўчириб, эргаш ганини бош гапга боғловчи воситалар тагга чизинг.

1. Гарчи ниёда йўл босиб чарчаган бўлса ҳам, нотаниш шаҳардаги олаговур, Марғилонда учрамайдиган ҳар хил одамлар уни кизиқтирган эди. (Х. Нуъмон. А. Шораҳмедов.) 2. У мени коридордан бошлаб борар экан, менда бир ажиб туйғу пайдо бўлди. (Ю. Семёнов.) 3. Ҳасан чиқиб кетиши билан, Турсунов жиринглаб турган телефонга кулок солди. (Ибोधон.) 4. Ватан шсонга дунёдаги барча нарсадан азиз туюлса, у вақтда одам нўлатдан ҳам мустаҳкам бўлиб кетади. (С. Саъватонг.) 5. Улар олмазор этагидаги сўкмок йўлга бурилишиганда, куёш тоғ ортидан эндишша мўралай бошлаган эди. (Ў. У.) 6. Оққалъада ҳам сўнгги беш кунликда шундай гайрат кўрсатилдики, деярли бир ойлик вазифа охирига етказиб қўйилди. (Ж. Абд.) 7. Уни осмонга кўтарилган чап-тўзон хайратда қолдирди, гўё Самарқанд бозорига душман ўт қўйиб юборгандай эди. (С. Б.) 8. Тоннўлат акамлар, мен нимани хохлаسام, шунни қиладишар. (Н. Бирюков.) 9. Одам, нима яхши бўлса, шунни қилиши керак. (Ў. У.)

395-машқ. Эргашган қўшма гапларнинг схемасини намунадагидек чизинг.

Н а м у н а : Шу учрашувдан у умидвор бўлган эди, чунки кармоққа жуда мазали хўрак илинган эди. (Ю. Семёнов.)



1. Бу ердаги иш суръати бизнинг портларимиздагига караганда жуда сууст, шу сабабли ҳам кемалар бир ерда анча тўхтаб туради. (Ю. Смулл.)
 2. Унинг орзуси бир карашда романтик касоскорнинг орзуси бўлиб кўринса ҳам, тагидаги ҳақиқат чуқур, ўта ҳаётий. (Х. Ғ.)
 3. Ўтган кунни Саида тамаки саройидан ишдан қайтиб келаётганда, орқасидан Мирзақул ҳам етиб келди. (Ч. Айт.)
 4. Домла тезда келавермагач, ўқувчилар безовта бўла бошладилар. (Н. С.)
 5. Энг сўнгги аскар ичкарига кириши билан, дарвоза маҳкам бекитилди. (С. Б.)
 6. Ўша гузар тамом бўлгач, кўча шарқдан ғарбга бурилади. (С. А.)

396-машиқ. Эргашган кўшма гапларни ўқинг. Қайси эргаш гаплар бош гапдаги бирор бўлакни қайсилари умуман бош гапни изоҳлаётганини аниқланг.

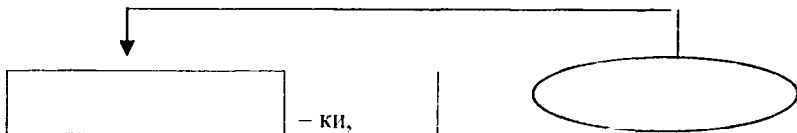
1. У хотин шундай гўзал эканки, оламни безатиб турган порлок юлдузлар ҳам унинг ҳусни олдида хираланар экан. (Н. Бирюков.)
 2. Шу гапим кулоғингда бўлсинки, мен йилнинг икки кунининггина ўз эҳтиёжим учун сарфлайман. (К. Моисеева.)
 3. Йўлак қоронғи бўлгани учун, у кишини таний олмади. (С. Ан.)
 4. Қуёш порлаб турган бўлса ҳам, кун анча совуқ эди. (С. З.)
 5. Шуни биламанки, машинага ажратилган каттакон бир картага Арслонбек акам мўйлов килиб одам кўйдириб юбордилар. (А. Қ.)

397-машиқ. Ўқинг. Эга ва кесим эргаш гапларни аниқланг. уларнинг бош гапга қандай боғланганини изоҳланг.

1. Гап шундаки, ҳар қайси жойнинг ўзига яраша қоида-қонун бор. (Б. Бош.)
 2. Янги гап шуки, дардингизга даво бор. (Х. Ғ.)
 3. Гап шундаки, у йигитда ҳамма нарсага қизиқиш бор. (Н. Бирюков.)
 4. Ҳаммайизга маълум, ҳар бир литр сув учун колхоз пул тўлайди. (Ч. Айт.)
 5. Сизга равшан бўлдики, сэр, қиролик ҳукуматидан олаётган пулларимни ўрнида сарфлаяпман. (С. Қалмиков.)
 6. Дарвоқе, қимки ўзининг тилсиз дўстлари учун гам чекса, у ёмон одам бўлмайди. (Ф. Қупер.)
 7. Нимаки нафратимга дучор бўлган бўлса, ҳаммаси мана шу кемада! (Ж. Верн.)

398-машиқ. Аввал эга эргаш гапли, кейин кесим эргаш гапли кўшма гапларни кўчиринг. уларнинг бош гапга боғланишини схема билан кўрсатинг.

Н а м у н а: Яна шу ҳам сир эмаски, мана шундай кўп болали оилаларда ота-оналар ўз фарзандларига баъзан бир кўз билан қарамайдилар. (М. Исм.)



1. Буйруқ шуки, биз шу ерда қолишимиз керак. (Э. Хеллингсвэй.)
2. Орзум шуки, куёвимиз қарга бўлмасин, булбул бўлсин. (Х. Ғ.)
3. Қимқи Дуематов усун билан ишласа, у уч кишининг нормасини бажаради. (Н. Бирюков.) 4. Демак, Англия разведкасига ниманки маълум бўлса, буларнинг ҳаммаси америкаликларга ҳам етиб борган. (С. Калмиков.) 5. Шу нарса сир эмаски, Фарғонада босмачиларнинг ири... Наним Қудрат эшондир. (С. Калмиков.)

399-машиқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини кўйиб, эга ва кесим эргаш гаши кўшма гапларни кўчиринг. Эргаш гаши бош гапга боғловчи воситалар тагига икки тўғри чизик чизинг.

1. Ҳақ гап шуки Бухоро дунёда энг арзон, энг сифатли газ чиқариши мумкин. (Н. Р.) 2. Бахтеизлигим шундаки мен сахнаи, унинг қонун-қондаларини, талабини билмайман. (Ю. Смул.) 3. Сиз нима десангиз муаллим ўша маъқул. (Ч. Айт.) 4. Маълум бўлдики бунги сиз мос эмас экансиз. (Ю. Семёнов.) 5. Қимқи тартибни бузса ўзидан ўпкаласин. (Н. С.) 6. Қизиғи шундаки ҳеч қачон Қодирхон ҳар гапга бу қадар ойна-осон унайдингачан кўнглинган одам бўлмаганди. (К. Моисеева.)

400-машиқ. Ўқинг. Тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гаши кўшма гапларни аниқлави, эргаш гаши бош гапга боғловчи воситаларни айтинг.

1. Қимқи сизни олиб чиқиб кетшимга рухсат берган бўлса, қариндошларингиз ўшалар назорати остида. (Ю. Семёнов.) 2. Шундай қушлар бўладики, халқнинг тарихий тараққиёти ушун бир неча ўн йилларга арзийди. (Н. Бирюков.) 3. Қим қудратли бўлса, ўшанга эргашини керак. (С. Калмиков.) 4. Яхши биласизки, меҳрсиз яшаш мумкин эмас. (Э. Усмонов.) 5. Кавказни мутоффа қилаётган ҳар бир жангчи шун билсинки, унинг орқасида кенг жонажон юрти ва йўлига кўз тиккан оилаи турибди. (Я.)

401-машиқ. Тўлдирувчи ва аниқловчи эргаш гаши кўшма гапларни алоҳида-алоҳида кўчиринг, эргаш гаши бош гапга боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Аммо шундай вазият юзага келдики, ўша қушларда мен душман уясига бориб қолдим. (В. Карпов.) 2. Сен шуни унутмаслигинг керакки, ҳеч қим бировга ўйлан, истан, орзу қилишини ман эта олмайди. (Ч. Айт.) 3. Биласан-ку, бизнинг ўнқада Аллақачон тутқушлик битган! (З.) 4. Табиатда шундай молдалар борки, улар қисқа муддат ичида куёш нурини ўзига сингдириб, қоронғиликда яна бўшиққа қайтаради. (Ж. Абд.) 5. Шунга иқроқ бўлишим керакки, қашган Немонинг бу ишни энди менга ўта эҳтиёсизликдай туюла бошлади. (Ж. Верн.)

402-машиқ. Бадний асарлардан эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи эргаш гаши кўшма гаиларга биттадан мисол топиб ўзинг ва уларнинг фарқини тушутиринг.

403-машиқ. Берилган ўрин ва пайт эргаш гаши кўшма гаиларни ўқинг. Бош ва эргаш гаини аниқлаб, эргаш гаини бош гаига боғловчи воситаларни изохланг.

1. Босқинчиларнинг аскарни тор тоғ йўлига кириб келган маҳалда, ерли аҳоли бу жойни тошлар билан химоя қилган. *(С. Б.)* 2. Қайрағоч учидаги баргларда кўшн нуриари эдигина жилава кила бошлаганида, Назирахон, Мелибой, ва Расулжон Аравонга кириб келдилар. *(С. Калмиков.)* 3. Сой қаёкка окса, тош ҳам ўша ёкка думалайди. *(Х. Шамс.)* 4. Хаёл онушига фарк бўлиб, айни вақтда бу улугвор манзарани борича хотирамда сақлаб қолишга интиляётган пайтимида, капитан Немо сув ўтлари қолиган устунга суяниб, ҳаракатсиз ва тунг одамдай турар эди. *(Ж. Верн.)* 5. Назира олдинга кадам ташламоқчи бўлган эдики, унинг кўзи олдидан бир нарса лин этиб ўтиб кетди. *(Н. Бирюков.)* 6. Кемалар музликлар майдони бўйлаб сузишни ўрганмагуналарига қадар, улар узлуксиз яхлит музликлар олдида тўхтаб қолишга мажбур бўладилар. *(Ж. Верн.)* 7. Қаерда тинчлик бўлса, бахт ҳам ўша ерда, болаларим. *(Ч. Айт.)*

404-машиқ. Тиниш белгиларини кўйиб, ўрин ва пайт эргаш гаиларни алоҳида-алоҳида кўчиринг. Эргаш гаини бош гаига боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Мен қаерга борсам сен менга хамроҳ бўлурсан. *(О.)* 2. Қаримжон урушга кетгач Асрора бирон ой телбанамо бўлиб юрди-ю, дарров ўзини ўнглаб олди. *(С. Аҳм.)* 3. Катта кема қаёкка юрса қичик кема ҳам шу ёкка юради. *(Мақол.)* 4. Дўсматов кўлига энди шёллада чой олган эди таржимон қиз савол берди. *(Н. Бирюков.)* 5. Комни колхоз идораси ёнидан ўтиб кетаётганда секретарь Толибжон кўлига бир хат тутказди. *(А. Мухиддин.)* 6. Мен қаерга борсам сен ҳам ўша ерга борасан. *(Ж. Икромий.)*

405-машиқ. Берилган гаиларни ўқинг. Пайт эргаш гаини бош гаига боғловчи воситаларни изохланг. 1- ва 5- гаиларни кўчириб, схемасини чизинг.

1. Темржон келганда, Қундуз эдигина уйкуга кетган экан. *(Ж. Абд.)* 2. Мироншоҳ ўз саройига яқинлашган сари, уни қуршаган сарой аҳллари камайиб борарди. *(С. Б.)* 3. У мени коридордан бошлаб борар экан, менда бир ажиб туйғу пайдо бўлди. *(Ю. Смул.)* 4. У сув тўлдирилган кўзани жойига кўйган чоқда, чол қандайдир кийин бир мисра устида ўйлиниб ўтирган эди. *(С. Б.)* 5. Ҳамшахарлари чиқиб жавоб қилгунга қадар, Пушок анчагача сабр-матонат билан бўйини эгиб кулди. *(С. Б.)* 6. Тоғни оқшом қоронгиси чулғаб ола бошлагач,

мангалилар ёқидди. (С. Б.) 7. У ҳали зинадан тушмаган ҳам эдики, юқориди Аҳрор пайдо бўлди. (С. Абдуқадҳор.) 8. Биз ўйинга киришиб кетгунча, гулханлар буй чўзади. (Ч. Айт.) 9. Тилла ранг бўёқлари ялтираган вагонга киришингиз билан, узун коридор бошланади. (Х. Нуъмон, А. Шорахмедов.) 10. Бир куни мактабдан келсам, ховли-мизда икки бегона от боғловчи турибди. (Ч. Айт.)

406-маниқ. Қуйдаги гапларни ўқинг. Эргаш ва бош гапларни аниқлаб, эргаш гапларнинг турини ва бош гапга боғловчи воситаларни айтинг.

1. Сиз каерни хоҳласангиз, ўна ер менга ёқади. (О.) 2. Кимки ўз ишига ҳушёр бўлса, у ҳеч қачон янглинмайди. (Фурманов.) 3. Халқ шундай бир дарёни азимки, унинг мавжидан на шохнинг, на дарвешнинг кулбаси қолур. (О.) 4. С о қ и е в. Шунинг билиб қўйингки, хонимча, мен Умиддан ҳам кўрқмайман, Замондан ҳам. (Х. Г.) 5. Эзмурод ғарамдан сирганиб тунар экан, боланинг ҳаракат ва авзойи эшонга бошқача кўришди. (И. Т.) 6. Мен “Авраам Линкольн” бортига чиққан пайғимда, бу орол турклар зулмига қарши бош, кўтарган эди. (Ж.Верн.) 7. Бидаманки, менинг ихтиёримга қарши бормайди. (С. Б.) 8. Бу оқпадар ўғил билмайдики, ўзи жеркиб, ерга ураётган кишини - отаси! (М.Исм.) 9. Мен сизга шунинг учун ишонаманки, бир бошингиз билан ўн одам кўтара олмайдиган машаққатни енгасиз. (Х. Г.) 10. Сендай қонхўр золимдан Қолмасин деб бирор зот, Бош кўтардик, зулмдан Бўлмоқчи эдик озод. (Х. О.)

408-маниқ. Сабаб ва мақсад эргаш гапларни алоҳида-алоҳида кўчириб, эргаш гапларни бош гапга боғловчи воситалар тағига чизинг. 1- ва 3- гапларнинг схемасини чизинг.

1. Ҳарорат ортик даражада исик бўлганидан, соат бешда бўлажак йиғилиш кеч соат саккизга қолдирилди. (Ибодхон.) 2. Қаландаррв сўзини айлантириб, бюро составида қолишга ҳоҳини билдириб қўймасин учун, Саида яна унинг сўзини оғзидан олди. (А. Қ.) 3. Совук сабаб бўлди некилли, Улуғбек бугунги дарсини қиска қилди. (Т.Малик) 4. Гулсум опа ҳаммадан кўра бу одамнинг мана шундай киши кўнглини овламоқчи бўлишидан кўрқарди, чунки бунинг тағида ҳамиша бир ёмон гап, бир совук хабар ётарди. (О.Ё.) 5. Умр бўлсин деб зиёда, Меҳнат қилар эрга-кеч. (Мирм.) 6. Доншёрбековчилар Газободдан анча олислаб кетганликларини учун, Бобомирза уларнинг ишини кўздан кечиролмади. (И. Р.)

409-маниқ. Ўрин, пайт, сабаб, мақсад эргаш гапли қўшма гапларга бадний асарлардан биттадан мисол танилаб ёзинг ва уларнинг ўхшаш ҳамда фарқли томонларини айтинг.

410-машиқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини кўйиб, эргашган кўшма гапларни кўчиринг. Ҳар бир гапдан сўнг эргаш гапнинг турини кавче ичида ёзиб кўрсатинг.

1. Қудрат миннатдорчилик билдириб уч-тўрт кадам босганди ҳамки орқадан ҳалиги қизнинг овози эшитилди. (*Ж. Абд.*) 2. Қуёш гўё хира ойнадан нур сочаётгандек Шохимардон тоғларининг чўкқиларига кўтарилганда Муҳиддин Қора водийнинг деворларини ғира-шира кўра бошлади. (*Н. Бирюков.*) 3. Мана шу маблағ беҳуда сарф этилмаслиги учун комиссия катъий бир қарорга келиши керак. (*Иван Ле.*) 4. Қузла дарахтлар саргая бошлаганда у ер чиройли бўлади. (*Э. Хэмлингсвэй.*) 5. Қизим хурсанд бўлсин деб кўлидан келган барча ишни қилди. (*Т. Либен.*)

411-машиқ. Ўқинг. Шарт ва тўсиксиз эргаш гапли кўшма гапларни аниқланг. Бош ва эргаш гапларни топиб, боғланишини айтинг. Шарт ва тўсиксиз эргаш гапларнинг фарқини тушунтиринг.

1. Уфк узра куёшнинг баландлигини аниқлай олмасам^б, унда бу ишни олти ойга кечиктиришга тўғри келади. (*Ж. Верн.*) 2. Гарчи бу нотинч ўлка дунёвий машғулотлардан беҳабар бўлса-да, унинг ўрмонларига одамлар говури тез-тез жон бахш этиб турарди. (*Ф. Купер.*) 3. Агар Фирузабону клуб мудираси бўлса, хотин-қизлар озодлиги юз^{ва} фоиз бўлади. (*Ж. Икромий.*) 4. Агар ғойибдан етишгандек Беруний дуч^{ва} келиб қолмаганда, на ҳодиса рўй бериши мумкин эканлигини айтишга тилим бормади. (*К. Моисеева.*) 5. Сиз болани ҳурмат қилмас экансиз, бола сизни тингламайди, сизни севмайди. (*С. 3.*) 6. Бу халқни тиз^қ чўктира олишга унинг илгаригидек акли етмаса ҳамки, эрталаб уйда кечирган ҳаяжони энди йўқ эди. (*Н. Бирюков.*) 7. Агар бу лаънати гитлерчилар бўлмаганда эди, ҳар бир хонадонда шодлик, фаровонлик бўлар эди! (*Н. Бирюков.*) 8. Иш вақти бўлишига қарамай, гузарда одам кўп эди. (*Х. Нухмон, А. Шораҳмедов.*)

412-машиқ. Мирмуҳсиннинг «Зиёд ва Адиба» достонидан келтирилган қуйидаги парчада эргаш гапнинг қайси тури қатнашган? Исталган тўрт гапнинг бўлақларини аниқланг.

Сен агар кетар бўлсанг,
Қалбимдан кетар ором.
Сен агар кетар бўлсанг,
Юзим бўлар заъфарон.
Мен агар кетар бўлсам,
Онам бўлади мурда.
Мен агар кетар бўлсам,

Мен агар кетар бўлсам,
Сен агар кетар бўлсанг,
Касалвон онам нетар?!
Сен агар кетар бўлсанг,
Қулар бахтим юлдузи.
Мен агар кетар бўлсам,
Қурир хонам илдизи.

Дил бўлар бурда-бурда.
Сеп агар кетар бўлсанг,
Уйимиздан файз кетар.

Сўниб тушар куёшим.
Мен агар кетар бўлсам,
Тинмас онам кўз ёши.

413-машқ. Тушириб қолдирилган тинни белгиларини кўйиб, шарт ва тўсиқсиз эргаш гапни кўшма гапларни алохида-алохида кўчиринг, боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Темури нақадар олға таллиммасин кўнин ҳамон орқада қолиб кетар эди. (С. Б.) 2. Уларни сизмас экатсиз фаровон ҳаёт эртақ бўлиб қолаверадил. (С. Калмиқов.) 3. Ёмғир аралаш қор ёғиб турган бўлса ҳам у негандир шонмас ҳаёл билан банд эди. (С. З.) 4. Эгилган дарахтга суялсанг агар у дарахт сени ҳам ўзидай эгар. (Я.) 5. Ҳали лабидан табассум аримаган бўлса-да офтобда қорайган юзлари борган сари кучлироқ оқармоқда эди. (Иван Ле.) 6. Агар Жўра тоғам касалланиб ёғиб қолмаганда балки мен ҳам темирчилик хунарини эгаллаб олган бўлармидим. (Н. С.) 7. Ҳа, зулим қанча зўр ва шафқатсиз бўлмасин бари бир умри кеска! (Н. С.) 8. Мабодо оламни тарк этса акли Шодлигу қайғунинг бўлмайдил фарқи. (Ҳ. Г.) 9. Кўчалар лойроқ бўлса боғлар ораляб боринимиз ҳам мумкин. (И. Содиқов.)

414-машқ. Бадиий асарлардан шарт ва тўсиқсиз эргаш гапни кўшма гапларга иккигадан мисол таялаб ёзинг, ҳар бирининг схемасини чизинг.

415-машқ. Натижа ва ўхшатиш эргаш гапни кўшма гапларни топиб ўқинг. Эргаш гап бош гапга қандай боғланганини тушунтиринг.

1. Дарё суви қанча оққани билан қамаймагани каби, одам қалби дунё-дунё шодлигу тоғ-тоғ қайғу-аламларни сиздира оларкан. (Ҳ. Н.) 2. Эшон жавоб ўрнида шундай бир инградик, суяклари зирқираб кетгандай бўлди. (П. Т.) 3. Шундай ғазаб алангаси кўтариладик, бу аланга золимларни ва босқинчиларни куйдириб, кулини кўкка совуради. (З. Самадий.) 4. Ҳар қандай янгилик бирон эскилик қаршилигига дуч келганидек, янги мактаб йўлига ғов тўсувчилар ҳам пайдо бўлиб қолганди. (Н. С.) 5. Шу кун уч ўртоқ чунон ишлашдики, Аскарнинг ойиси ўглини таниёлмай ёқасини ушлади. (Л. Маҳмудов.) 6. Гўё кишлоққа Чикқан каби кун, Минг-минг чироқдан Ёруғ бўлар тун. (Қ. Ҳ.)

416-машқ. Аввал натижа эргаш гапни, кейин ўхшатиш эргаш гапни кўшма гапларни кўчиринг. Эргаш гапни бош гапга боғловчи воситалар тагига чизинг.

1. Дарслар шунақа ўтадиган бўлдики, гўё билган нарсаларингни қайта такрор қилгандек бўласан киши. (М. Р.) 2. Арча атрофидаги болаларни шу қадар қулдирдики, Турди билан Аскарнинг ичаги узила ёзди. (Л. Маҳмудов.) 3. Бир қафтгина ховурланган тупроқ турар қўлимда,

Гўё шунда яшнаган бог пайдо бўлди йўлимда. (З. О.) 4. Ҳаво шундай дим, иссиқ эдики, кўзини юмиб турган киши ўзини олов гувиллаб ёнаётган тандир олдида тургандек хис қилар эди. (И. Бирюков.) 5. Деразадан тушаётган шуъла чеварнинг сўлим юзини ёритар, гўё куёш ҳам инсон гўзаллиги олдида бош эгиб турарди. (Б. Иқлимов.) 6. Бу йилги киши шундай чўзилдики, одамлар йилт эгиб офтоб чиқишига зор эди. (Й. Сулаймон.) 7. Соё ва жиғалардаги сувлар қуйилиб катта дарёни вужудга келтирганидай, тўп-тўпи билан кўзғолончиларга қўшилиб бошлаган халқ катта оқимга айланмоқда эди. (З. Самадий.)

417-машқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйиб, эрганган қўшма гапларни кўчиринг. схемасини қавс ичида кўрсатинг ва эргаш гапнинг турини айтинг.

1. Саридё, қази шундай усталлик билан паррак қилиб тўғралган эдики бирон жойида пичок тирнаб кетган ғадири кўринмасди. (Ў. У.) 2. Лекин биз шапқур одам турли рангларни бир-биридан ажратолмагани каби ҳозирча вужудга келмаган асарларимизни аниқ, бус-бутун тасаввур қила олмаёмиз. (Ю. Смул.) 3. Ҳамқишлоқлари дераза олдидаги гиламга давра қуриб ўтиришди гўё оқсоқоллар гиламни қуришаб олгандек эдилар. (И. Бирюков.) 4. Эртасига Рамазон қори шу қадар ҳовлиқиб келдики эшикдан кираётиб остонага қоқилиб кетди. (И. Т.) 5. Элмурод буқун шундай маза қилиб ухладикки ҳатто туш ҳам кўрмади. (И. Т.) 6. Кўзги сипов яқинлашган сари Раҳбархоннинг Умридан хавотири ошмоқда эди. (Х.И.) 7. Бабушқин кўпроқ Мелибойга мурожаат қилиб ганирар чунки у Қўқондаги аҳволни яхши биларди. (С. Калмиков.)

418-машқ. Аввал даража-миқдор, сўнгра равиш эргаш гапли қўшма гапларни ажратиб кўчиринг, эргаш ва бош гапларни ашиқлаб, қандай боғланганини тушутиринг. Боғловчи воситалар тагига чизинг; иккинчи ва учинчи гаплардаги киемларнинг ўзаро боғланишини схемада кўрсатинг.

1. ^МНасиба қанчалик сергап ва сермулозамат бўлса, Маҳбуба шунчалик камгап, камсуқум эди. (О. Ё.) 2. Музлаган арик бўйидаги ёш ^Ртолчалар эгилишиб, бутуқлари у ёқ-бу ёққа тебраниб турарди. (Ч. Айт.) 3. Чўл қанча иссиқ ва жазирама бўлса, ^Мковун ҳам шунча ширин ва мазали бўлади. (С. Б.) 4. Занжир шик эгиб тушиб, дарвозанинг бир ^Ртавақаси очилди. (Х. Ё.) 5. Қари отда пойга чопиш қанчалик кийин бўлса, кекса кишининг қоронғида тоғларда қолиши ҳам шунчалик хавфли. (И. Бирюков.) 6. Қун ҳам қайтиб, ҳовли ўтиришли бўлди. (Х. Ё.) 7. Охирги даредан чиқишга қўнғироқ чалиниб, синф бир нафасда бўшаб қолди. (Ж. Абд.) 8. Сенинг қўлинг нақадар каттиқ бўлса, душманнинг қўли шу қадар кучсиз бўлади. (С. Б.) 9. Булуглар аста-

секин тарқалиб, ҳаво ҳам илий бошлади. (*Ч. Айм.*) 10. Меҳрибон отанинг боладан ранжимоғи қанча қийин бўлса, аччиғидан қайтмоғи ҳам шунча қийин. (*З. Самадий.*)

419-машиқ. Бадий асарлардан натижа, ўхшатиш, даража-миқдор, равиш эргаш гапли қўшма гапларга биттадан мисол топиб ўзинг, боғланган усулини кўрсатиб, схемасини чизинг.

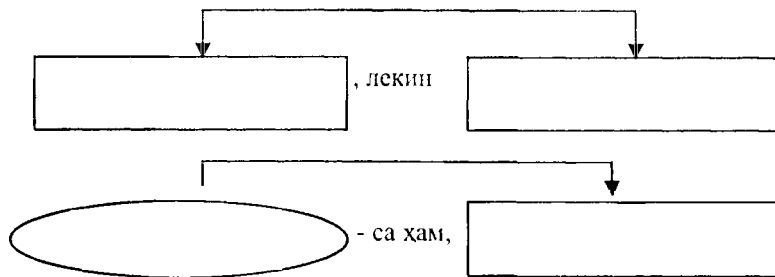
420-машиқ. Эргашган қўшма гапларни ўқинг. Эргаш ва бош гапларни аниқлаб, эргаш гапнинг турини, бош гапга боғланган йўлини айтинг.

1. Америкадаги халқ озод бўлмагани учун, у ердаги бойлик қандай килиб умумхалққа хос бўла оlishи мумкин? (*Иван Ле.*) 2. Иложи шуки, кўпчилиكنинг раъйига қарайсиз. (*Х. Г.*) 3. Машина деразалари ёпик бўлса ҳам, тишларимиз орасида қум ғичирларди. (*Ю. Смул.*) 4. Ердан нимаики топилса, шунини дарров уларга маълум қилишларини сўрашади. (*Н. Б.*) 5. Улар олмазор этагидаги сўкмоқ йўлга бурилишганда, кўёш тоғ ортидан эндигина мўралай бошлаган эди. (*Ў. У.*) 6. Кўз қаерда бўлса, меҳр ҳам ўша ерда бўлади. (*Мақол.*) 7. Қош-қовоғи уюлиб, башарасидан захар томиб турарди. (*Ж. Абд.*) 8. Юрагидан оққан ҳар бир томчи қон яраланган бугу учун қанчалик қимматли бўлса, биз ҳам ўзимиз учун шунчалик қимматга эга вақтни зос кетказаямиз. (*Ф. Купер.*) 9. Сандикнинг қопқоғи шундай оғир эдики, икки кишилашиб, аранг кўтаришди. (*О. Ё.*) 6. Бундан келиннинг боп-нобошиги қанча аниқланса, келин тушган хонадон одамларининг янги аъзога муносабатлари ҳам шунча равшанлашади. (*М. Исм.*)

421-машиқ. Берилган қўшма гапларни ўқинг. Аввал боғланган, кейин эргашган қўшма гапларни кўчиринг; ҳар бирининг боғланган усулини кўрсатган ҳолда схемасини чизинг.

Н а м у н а: 1. Тошўлат гап қайтармади, лекин аламидан, жаҳлидан лаблари ҳамон дириллар эди. (*Н. Бирюков.*)

2. Ой ботиб кетган бўлса ҳам, ҳали тонг ёришмаган. (*С. Б.*)



1. Қора ерга яқинроқ келсин деб қуёш, Улуғбек йўқотди кўкдайд улуғ бош. (*Ғ. Г.*) 2. Эҳтимол, у ёқларда ўт-ўланлар тиззага келмагандир,

лекин ям-яшил қирларда, Сайхун бўйларидаги чексиз даштларда ханузгача лолақизгалдоқлар очилиб ётгандир! (О.Ё.) 3. Ё кўк унга ўз сирларини очишни тиламас, ё унинг ақл кўзгуси хираланиб қолган. (О.Ё.) 4. Тор кўча чекиниб, олдида кичикроқ бир гузар кўричди. (О.Ё.) 5. Али Қушчидай шогирдлари бор экан, унинг асарлари изсиз йўқолмайди. (О.Ё.) 6. Уни тасодифан тондим ва бу тасодиф менга озмунча хизмат қилаётгани йўқ. (Ж. Верн.) 7. Сухбатдан шу нарса маълум бўлдики, ўртоқ Валиев илгари тупна-тузук лавозимларда ишлаган. (М. Ниёзов.) 8. Идора йўлагига кирган ҳам эдики, Олимнинг кимгадир балад овоз билан дўқ уриб гапираётгани кулоғига чалинди. (Ф. Ниёзий.) 9. Қизғи шундаки, мама шу корхонага дастлаб директор бўлиб келибди. (М. Ниёзов.) 10. Кимки тахта содик қолса, шохдан ишғом олади. (Ш. Руставели.)

422-маиқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини кўйиб гапларни кўчиринг. Ҳар бир гапнинг тузилишига кўра турини (боғланган ёки эргашган) кавс ичида кўрсатинг.

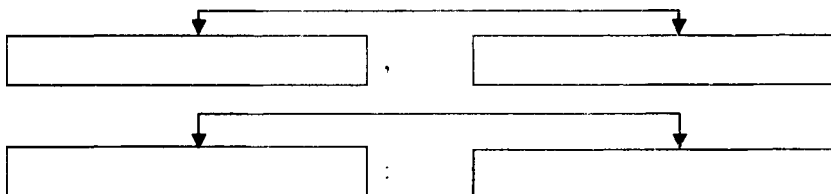
1. Совук тушиб далаalarda изгирин шамол эса бошлади. (Ч. Айм.) 2. Низомжон бировга аралашмайдиган, камгапроқ бола бўлганидан сифдошлари уни “индамас” деб чақиринарди. (С. Аҳм.) 3. Гарчанд ноябрь энди бошланган ҳали узун кий қиров остида қимирламай турган бўлса ҳам тўсатдан тушган совук одамларни шонириб кўйди. (Ҳ. Ғ.) 4. Илм мисоли бир дарахт бўлса амал – унинг меваси. (К. Мусеева.) 5. Мени кўрқитиш кийин, хайратлантириш эса ундан ҳам кийинроқ. (Н. Т.)

БОҒЛОВЧИСИЗ ҚЎШМА ГАП

423-маиқ. Боғловчисиз қўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро қандай боғланганини айтинг. Ҳар бир гапнинг схемасини чизинг.

Н а м у н а: 1. Баҳоёр халқимиз галаба қилди. Яна изга тушди фаровон ҳаёт. (3.)

2. У биладди: кимдир Маширабининг кўнглига шубҳа солган. (О. Ё.)



1. Қўшни тоғ устини кўкиш туман қоплаган, кишлоқ чошғоқ куёшидан чарақлаб турарди. (С.Б.) 2. Асосийси миллатлар ҳамкорлиги манфаатларини кўзлашдир, қолган ҳаммасини тарих кечиргусидир. (Ю.)

Семёнов.) 3. Ўзбек халқининг сиздан қатъий талаби битга: душман йўлини тўсингиз, уни улоқтириб ташлангиз ва тезроқ тор-мор эттингиз! (*Я.*) 4. Доно гаширмайди, подон вайсайди. (*С. Калмиков.)* 5. Дўстни душман қилиш – бир нафаслик иш, Душманини дўст бўл деб кўндириш қийин. (*Ас. М.)* 6. Бу йиғитнинг ёши ўттизларга бориб қолган, киёфасида қандайдир улуғворлик бор эди. (*И. С.)* 7. Ҳал қилинмаган жуда кўп муаммолар мени таъвишлантирар, талай кишилар кўз олдимдан нари кетмас эди. (*Ж.Верн.)* 8. Қадимда афсоналарда ҳам ботинмай орзу қилинадиган нарса бирдан ҳақиқатга айланди қолди: ерлар бойлардан камбағал деҳқонларга олиб берилди. (*И. Бирюков.)*

424-машқ. Боғловчисиз кўшма гаширларни ўқинг, қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини изоҳланг. Боғланган кўшма гашга синоним бўлган боғловчисиз кўшма гаширларни кўчиринг.

1. Яхши дўст – жон озиғи, ёмон дўст – бош қозиғи. (*Мақол.)* 2. Хоразм далаларига аллақачон оқшом чўккан, осмонда юлдузлар милтиллайди. (*Мирм.)* 3. Болалар балогатга етаверади, кексалар умрини ўтказаверади. (*С. Аҳм.)* 4. Мен биламан, сен дош чикаришни яхши кўрасан. (*И. Бирюков.)* 5. Вафосизда ҳаё йўк, ҳаёсизда вафо йўк. (*И.)* 6. Сандиқ қопқоғи очик, латга-пугталар сочилиб ётибди. (*Ҳ. F.)* 7. Биз ҳосил етиштириш билан, улар ҳисоблаш билан овора. (*С. Б.)* 8. Ҳар ким ўз совғасини топинирди, ҳар кимнинг наса-насаби ва мавқеига қараб подшо ҳадя улашди. (*Мир Аммон Делавий.)*

425-машқ. Боғловчисиз кўшма гаширлар қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини аниқлаб, эргашган кўшма гаширларга синоним бўлганларини ажратиб кўчиринг.

1. Аммо сиз ҳам тушунтишингиз керак: бизнинг нефть қопларимизга ўхшаган муассасаларда қатъий тартиб ва интизом бўлиши керак. (*С. Жамол.)* 2. Қаландаров ўғли Қозимбекни қаттиқ соғинган экан, бутун кунини уйда ўтказди. (*А. Қ.)* 3. Зулматни зиё енгар, Чин аҳду вафо енгар. (*Ҳ. F.)* 4. Юқори қаватга чиқинга аҳд қилдик -- у ер бежавотирроқ. (*В. Карпов.)* 5. Киёфоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан: кечга томон келди-кетди кўпайди. (*А. Қ.)* 6. Бундан ўн йил илгари ахвол бутуллаш бошқа эди: у вақтларда Мўхторбек бунинг олдига қўл қовуштириб турар эди. (*И. Бирюков.)* 7. Мен уни узокданок танидим: у худди опасига ўхшарди. (*Ю. Смул.)* 8. Ука бўлар ақасининг қаноти, Ўғил фарзанд – отасининг улфати. (*Шўлкан.)* 9. Заъфар юртга нур тўқар оқшом, Боғда гуллар жавлон урган пайт. (*С. Е.)*

426-машқ. Берилган боғловчисиз кўшма гаширларни ўқинг, қисмларининг ўзаро мазмун муносабатларини тушунтиринг; боғланган кўшма гашга ҳам, эргашган кўшма гашга ҳам синоним бўлмаган туринингизга кўчиринг.

1. Бу ерда сурон йўқ, сукунат ҳоким. (З. О.) 2. Қай касбни килма, кай ишни. Ҳаммага тенг нарафдир меҳнат. (Шукрулло.) 3. Ҳали у ердан, ҳали бу ердан гулдурос чапақлар эшитилади, артистлар, музихачилар томоша кўрсатмоқдалар. (Н. Бирюков.) 4. Ҳамон кўз олдида Анпирали жонлар, кулоқларида унинг сўзлари жараңларди. (Ҳ. Ғ.) 5. Кўм-кўк ўтлар бодраб чиқмишди, Кўм-кўк эди ариқлар чети. (Мирм.) 6. У ер хавфсизроқ эди, ўт ўчирувчилар ҳам биз томонда туришарди. (Ю. Семёнов.) 7. Хаёлларим – учар гилам, чарх урар еру само. (З. О.) 8. Қамишзорлар яшилланади, қирларда полақизғалдоқлар гулхани ёнади. (С. Аҳм.) 9. Кулба олдидаги йўлдан кўшинлар ўтиб борар, уларнинг оёғидан кўтарилган тўзон ёғочларнинг баргларига ўтирарди. [Э. Хемингуэй.]

427-мишқ. Қуйидаги боғловчисиз кўшма гапларни ўқинг, қисмлар орасидаги тиниш белгиларининг қўйилиш сабабини изоҳланг.

1. Денгиз соқин, атроф яққол кўринар эди. (Ж. Верн.) 2. Баҳодир халқимиз ғалаба килди. Яна изга тушди фаровон ҳаёт. (З.) 3. У билади: кимдир Маширабининг кўнглига шубҳа солган. (О. Ё.) 4. Азизхон акам – герой, Турсунбой – қочок. (С.Аҳм.) 5. Аскарлар товуш чикармай йўл босар, уларнинг дарагини эшитган халойиқ ҳам индамай жўнаб қоларди. (С. Б.) 6. Қуён аллақачон ботган, поёнсиз далалар ортидаги қорамтир уфқ тубидагина нимтагир шафақдан ожизгина қизғимтир асар кўринарди. (Ҳ. Ғ.) 7. Бу ерда, Потсдамдан унча узоқ бўлмаган Бабельсбергда, ўзининг мўъжазгина қоттежида яққа ўзи турарди; унинг хизматчиси бир ҳафта олдин Тюрингияга, тоққа, жиянишиқига жўнаб кетган эди. (Ю. Семёнов.)

428-мишқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйиб, боғловчисиз кўшма гапларни кўчиринг. 1-, 3- гапларнинг схемасини чизиб кўрсатинг.

1. Тўғри тил тош ёрар ҳар эгри тил – бош. (Я.) 2. У пастдаги эшик ёпилганини эшитди бояги икки киши кириб келди, шекилли. (Ю. Семёнов.) 3. Мен Дуйшэннинг отига миндим у ёнимда пиёда кетди. (Ч. Айм.) 4. Бутун товарак-атрофни тит-пит қилиб чиқдик аёлни тошиб бўлмади. (Ю. Семёнов.) 5. Бизни умр бўйи хўрлаб, оёқ ости қилиб келишиди жоҳилликда ўтди умримиз. (Ч. Айм.) 6. Ақбар билан ўчақиниб бўлмасди ҳозир Расулжон буни тушуниди. (Ж. Абд.)

429-мишқ. Ўқинг, кўшма гапларнинг турларини аниқланг. Боғловчисиз кўшма гапларни кўчириб, қавс ичига схемасини чизинг.

1. Паҳлавон элишда бошланди тинч иш, Яна гуркуради меҳнат ва ижод. (З.) 2. Билмаганини сўраб ўрганган олим, Орланиб сўрамаган ўзиға

золим. (И.) 3. Отрядга ёндашиброк юргим келса-да, лекин бошимдаги нон сават халакиг берарди. (И. С.) 4. Мени те эда таниб олиш мумкинку-я, аммо сизларни таниш мушкул бўлиб қолибди, огайшилар! (К. Моисеева.) 5. Ушнинг кириб келиши ҳеч кимнинг егги ухлаб тушига кирмаганидан, Ёкубни эшик олдида ҳеч ким қарши олмади. (К. Моисеева.) 6. Сиз чегарадан ўтасиз, мен эса сизнингизнинг хавфсиз жойда бўлиши учун ғамхўрлик қилиб тураман. (Ю. Селёнов.) 7. Темурийнинг кетидан машъал олиб кирдилар, шу он уйнинг ичи ёришиб кетди. (С. Б.) 8. Қаптан Немо менинг ёнимга келди ва биз биргаликда тез ҳаракат қилаётган манометр мишини кузатдик. (Ж. Верн.)

430-машиқ. Қўшма гапларни ўқиб, турини аниқланг: I абзацдаги гаплардан боғланган қўшма гапларни ажратиб, қисмларининг ўзаро боғланиш усулини тушунтиринг; II абзацдан эргашган қўшма гапларни топиб, қисмлари қандай воситалар ёрдамида боғланганини айтгинг; III абзацда боғловчисиз қўшма гапларни аниқлаб, қисмларининг мазмун муносабатини изоҳланг; боғланган, эргашган ва боғловчисиз қўшма гаплардан иккитадан қўчириб, синтактик таҳлил қилинг.

I. 1. Тун ойсиз бўлса ҳам, юлдузлар акс этган фируза гумбазлар аллақандай кўкиш жило таратиб, ғалати ялғишлаб турарди. (О. Ё.) 2. Офтоб ҳали чиқмаган, лекин қорли чўққилар усти гўё олов пуркагандай ял-ял ёна бошлаган эди. (О. Ё.) 3. Шунин билангки, ҳар бир янгилик беҳосият бўлмайди. (А. Мўҳиддин.) 4. Сен ақлли кизсан ва биз сенга ишонамиз. (Ф. Ниёзий.) 5. Кўкда гоҳо ғазаб чакнар, гоҳ қуш балқир нуроний. (Ш. Руставели.) 6. Собирвойнинг кўзлари шу манзарада-ю, ўзи кўнгли тусаган томонга йўл олди. (А. Мўҳиддин.) 7. Ҳасадгўй мисли чаён, чаён эса Ўзига ўзи пантгар урар эмини. (У.)

II. 1. Инсон умри қанчалик қисқа бўлса, табиатнинг умри шунчалик боқий экан! (О. Ё.) 2. Давлатпаноҳ нени лозим кўрсалар, биз шунга бонн эгамиз. (О. Ё.) 3. Одинаев бу ўй-фикрлардан бирон мурад ҳосил қила олмади, лекин бу ўй-фикрлар миясидан сира чиқиб ҳам кетмасди. (Ф. Ниёзий.) 4. Тушга яқин... хужум суръати сустлашиб, жангчилар ўринларидан қимирламай қолдилар. (Ф. Ниёзий.) 5. Олисда, Кўксарой томонда, ҳамон ноғоралар гумбуллар, қарнайлар сурон соларди, (О. Ё.) 6. Билиб қўйки, севги билан машаққат шерик икков. (Ш. Руставели.) 7. Қарима уйғониб қозмасин деб, оёқ учида секин-секин босиб қиради. (С. Ан.)

III. 1. Кнтоб доно учун ақл хазинаси, подон учун тутангирдиқдир. (К. Ҳамро.) 2. Жаҳл билан қартаясан, қушги билан ёшарасан. (К. Ҳамро.) 3. Уфқдаги тоғларнинг усти ғира-шира оқарган, лекин осмонда сийрақ булутлар орасида ҳамон милт-милт ёнган юлдузлар кўринарди. (О. Ё.) 4. Мирзо Улуғбек унсиз титраб йиғлаётган позаниннинг яланғоч

кўлларини кўрганда англади: бонунинг хусниҳати хина кўйилган бармоқларидай нозик ва гўзал эди. (О. Ё.) 5. Ёмоннинг уруғи йўқ, у микробдай ўз-ўзидан кўпаяди. (К. Ҳамро.) 6. Иккита 18-19 га кирган киз арик лабида мункайишиб шафтоли сийпаар, елкаларидан осилиб тушган йўғон соч ўрими ерда чулганар эди. (У. Н.) 7. Сохта гўзаллик бездиреди, табиий гўзаллик севдиреди. (К. Ҳамро.)

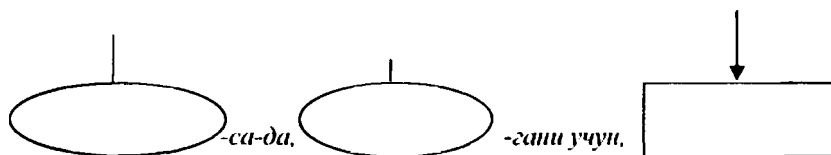
МУРАККАБ ҚЎШМА ГАҲЛАР

431-машқ. Мураккаб қўшма гапларни ўқинг, неча қисмдан тузилганини ва оқдий қўшма гапдан фарқли томонларини тушунтиринг.

1. Плейшнер яна эшикни итарди, аммо у ёпиқ эди, кичкина ойначадан эса чиқиб кетишнинг иложи йўқ. (Ю. Семёнов.) 2. Билиб қўй, бугундан бошлаб биринг дўстимсан, биринг-синглим! (П. Қ.) 3. Минора баланд, зинапоялари тик, ўй-хаёллар эса зилдек оғир эди. (С. Б.) 4. Бу фикр ҳаммага маъқул тушса ҳам, Алоиддинга ёқинкирамади, чунки бу унинг ёлғиз ўзига хос иш бўлиб, бошқаларни шерик қилишга тоби йўқ эди. (О.) 5. Унинг замонида халқ тўқ, хазина тўла, лапқар бахтиёр, ғарибу ғураболар осуда яшар экан. (Мир Аммон Деҳлавий.) 6. Куз кириб, ёмғир кегидан ёмғир куйиб бергач, қаптанларнинг япроқлари дув тўкилди-да, шохлари кип-яланғоч бўлиб қолди, дарахтларнинг тспалари ёмғирдан қорайиб кетди. (Э. Хелмгезўй.)

432-машқ. Берилган мураккаб қўшма гаплар ичидан қисмлари эргашши йўли билан тузилган турини кўчиринг, уларнинг схемасини кўрсатинг.

Н а м у н а: Пахта йиғим-терими ҳали бошланмаган бўлса-да, асфальт йўллар солинаётгани учун, бу ердаги қолхозларда иш аини кайнаган бир пайт эди. (Н. Бирюков.)



1. У гапини тугатмаган ҳам эдики, эшик очилиб, остонада йўлдош пайдо бўлди. (С. Ан.) 2. Ҳанифа тизгинини чаңга тортди, отларнинг боши бурилиб, арава эгилиброк пастга тушди. (Х. Ғ.) 3. Мен солдатман, уруш урушлигича қолади, мен ўзимга енгиллик берилишини кутмайман. (Ю. Семёнов.) 4. Шу пайт отишмаларнинг ҳам овози эшитилмай, бир лаҳзага уруш даҳшатлари унутилиб, тинчлик ҳукм сурарди. (Ч. Айм.) 5. Гарчанд бу тўғрида Мухторов ҳали ҳеч нарса демаган, шунингдек, бу тўғрида ҳали чўл қурилгани бўйича берилган буйруқда ҳам ҳеч нарса ёзилмаган бўлса-да, лекин ишнинг боришидаги маънавий хулоса шунга

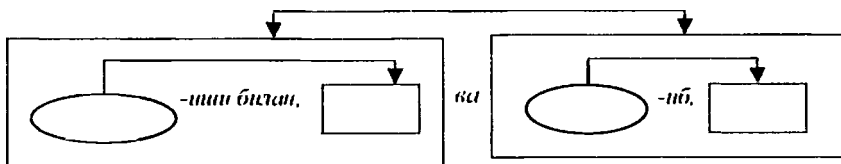
олиб борарди. *(Иван Ле.)* 6. Ферма баландрок ерда жойлашганлигидан, теварак-атроф кафтда тургандай кўринар, мен йўлни, йўл чеккаларидаги дарахтларни, далалар ва четанларни, чекиниб бораётган кўшинларни кўздан ўтказдим. *(Э. Хемингуэй.)*

433-машқ Мураккаб кўшма гапларни ўқинг, улардаги қисмлар ўзаро боғланишини айгинг. Боғловчи воситаларсиз тузилган мураккаб кўшма гапларни кўчиринг, схемасини чизинг.

1. Эътикод ва мухаббат ёнма-ён бўлгани маъқул, бири – қалб, бири – қанот. *(Мирм.)*
2. Киши қанча хафа бўлса, алам ўтиб юрган бўлса, қилган иши ҳам шунча унумсиз бўлади. *(Н. Бирюков.)*
3. Далалар кўм-кўк майса билан қопланган, узум новдалари найча қуртак отганди; йўл ёқасидаги дарахтлар япроқчалар чиқарган, денгиз томондан шабада эсиб қолганди. *(Э. Хемингуэй.)*
4. Чўи яшшаб, чинорлар барг ёзганда, атрофни хушбўй гушлар хиди қоплаганда, завод ва фабрикаларнинг кучли гудоқлари янраганда, Саид кўкракларини кериб, жонсиз сахрога жон киргизган меҳнат гўзаллиги мактовини кўкка кўтаражак! *(Иван Ле.)*
5. Атрофи кўм-кўк дарахтзор, ўртадаги гушлар кўз камаштирарди, офтобда ял-ял ёниб бир тун лола ҳам очилиб ётибди. *(И. Маҳмудов.)*
6. У шунчалик хурсанд бўлганига ўзи хайрон қолди: инглизлар Берлинни бомбардимон қиларди, Франкфурт остоналаридан рус тўпларининг гумбур-гумбурни энигилиб турарди, Рейнда ҳамма нарса вайрон бўлмоқда, у эса ўч олаётган кишидек қувонарди. *(Ю. Семёнов.)*
7. Тоғ шабадаси Шодасойининг совук шовқинини дараларга таратмоқда, узокда қорли чўккилар куёнига ўчақинишандек йилг-йилг чарақлайди, қушгай ёнбағирларда саф тортган арчалар қорайиб кўришади. *(Ас.М.)*
8. Ана, қаердадир қуш сайради, ариқдаги сув шаловилди; тонг ёриша бошлади. *(Н. Бирюков.)*

434-машқ Қуйидаги мураккаб кўшма гапларни ўқинг, қисмларининг ўзаро боғланишини изоҳланг. Аралаш тилда тузилган мураккаб кўшма гапларни кўчиринг, схемасини чизинг, 5-гапни синтактик таҳлил қилинг.

Н а м у н а : Котиба қиз кириши билан, ичкаридан гўнғир-ғўнғир овоз эшитилди ва кейинги дақиқада эшик ланг очилиб, Зокир Қўшмоқовининг ўзи чиқиб келди. *(Ў.Усм.)*



1. Шундай оламни юбориш керакки, у кўпчиликка маълум бўлмаган киши бўлсин, ундан ҳеч ким шубҳаланмасин. (*Х.Ғ.*) 2. Такси олдимишга келиб тўхтади, мен Кэтринни машинага ўтказдим, шофёр эса чамадонни олд ўрнидикка қўйди. (*Э. Хемингуэй.*) 3. Араваларнинг ўқлари ғижиллар, отлар пишкирар, темирлар шикирлар эди. (*С. Бородин.*) 4. Фазилат юраги увишиб ўрндан турди, лекин шу пайт тўрдаги эшик очилиб, Латофат ўзи чиқиб келди. (*О.Ё.*) 5. У керилиб ётар, лекин самарқандликлар унинг ёнига келиб ўтиришга ошиқмадилар, чунки улар ўз ташвишларини билан эдилар. (*С. Б.*) 6. Кун илиқ эди. кўклам ҳиди эсарди, мен деворга қуёш нури тушиб турган, офтобда исиган қатор дарахтзор кўчадан ўтиб бордим ва биз ҳамон ўша ўзимизнинг уйда турганлигимизни, шунча вақт ўтса-да, ҳамма нарса қандай бўлса шундай қолганлигини кўрдим. (*Э. Хемингуэй.*)

435-мишқ. Тушириб қолдирилган тиниш белгиларини қўйиб, мураккаб қўшма гапларни кўчиринг; иккита гапни синтактик таҳлил қилинг.

1. Осмон кенг уфқ поёнсиз денгиз чуқур табиат сахий. (*Х.Ғ.*)
2. Нусратжон ош едими ё ош Нусратжонни едими буни билиб олиш кийин эди. (*Ф. Насриддинов.*) 3. Улар коридордан ўтиб кетаётганларида Вася Степанов мудирнинг кабинетидан чиқди ниши шошилич бўлса керак болаларга эътибор қилмай ташқарига томон зипиллаб кетди. (*П. Т.*) 4. Гарчи отлар типирчилаб безовталансалар ҳам эрталаб ҳовлида ҳамма ухлаб ётгани учун отбоқарлар отларга бакириб, ўшқирмас эдилар. (*С. Б.*) 5. Рим фақат шунинг учун ҳалокатга учрадики у бутун дунёга ҳошим бўлмокка интилди ва натижада ваҳший қабилалар зарбаси остида ҳалок бўлди. (*Ю. Семёнов.*) 6. Куз ўтади орқасидан қор келур Қор кетади изма-из баҳор келур Чаманларга қанча-қанча ёр келур Улар сизни кутадилар турналар. (*Х. Ғ.*)

436-мишқ. Бадиий асарлардан мураккаб қўшма гапларнинг ҳар бир турига биттадан мисол топиб ёзинг ва синтактик таҳлил қилинг.

437-мишқ. Ўқинг. Аввал боғланиш, кейин эргашиш, сўнгра боғловчи воситаларсиз ва аралаш типда тузилган мураккаб қўшма гапларни кўчиринг; ҳар бирига оид биттадан гапни синтактик таҳлил қилиб, схемасини чизинг.

1. Бунинг сабаби шундаки, қуч бор жойда, одатда ғурур пайдо бўлади, ғурур эса шухратпарастликка олиб боради, бошга кийинчилик тушган йилларда эса шухратпарастликдан ғўрроқ ва заифроқ нарса бўлмайди. (*Ю. Семёнов.*) 2. Водий ерлари ҳосилдор эди, унда боғзорлар сероб эди, водий этагидаги тоғлар эса тақир қўнғир тоғлар эди. (*Э. Хемингуэй.*) 3. Қўллари беихтиёр чамадон ичидаги нарсаларни титкилар, ўзи эса ўтмишни ўйлар, унутилган кунлар кўз олдида жонли бўлиб гавдаланар эди. (*Иван Ле.*) 4. Бу дунёда кидирув ташкилотлари

йўқолмагандек, у ҳам ўлмайди, чунки одамларнинг асосий интилиши излашнингдир. (Ю. Семёнов.) 5. Агар оғиз назоратсиз қолдирилса, таноби маҳкам ушланмаса, ундаи дағал сўзгина эмас, ҳақорат ҳам чиқаверади. (М.Ис.м.) 6. Ҳаво совуқ, осмон кўкимғир, ерни қалин қор босиб ётарди. (Ю. Семёнов.) 7. Аллаким ичкарига кирди, эпик очилганида, ташқарида ҳамон қор ёғайганини кўрдим. (Э. Хелмгүэй.) 8. Билиб қўй, Қоратой, сен халқнинг ризқини қийдинг, тер тўкиб қилинган меҳнат эса зое кетди, энди халқнинг уволига қолсан. (Ғ. Айт.) 9. Қишқи ўрмон хайратда қоларди даражада гўзал эди: шохлардаги қор ой нурида товланар, ҳамма ёқда сукунат ҳукмрон, бепоеъи бинафша ранг осмон кўйида юлдузлар чакқарди. (Ю. Семёнов.) 10. Кечкурун у мактабга келганда, кечанинг тантанали қисми тугаб, ўйин-қўлги авжига чиққан эди. (Ҳ.У.) 11. Гарчад ноябрь энди бошланган, ҳали узун қиш қинов остида қимирламай турган бўлса ҳам, тўсатдан тушган совуқ одамларни шишириб қўйди. (Ҳ. Г.) 12. У яшайди беситам, безор, у билмайди қайғуни, ғамни, Оёқлари остига баҳор Тўшаб қўйган алвон гиламни. (Ҳ.О)

КЎЧИРМА ВА ЎЗЛАШТИРМА ҒАИ

438-маишқ. Ўқинг. Кўчирма ғай ва муаллиф ғайнинг тоғиб, улардаги бош бўлақларни аниқлағ. Кўчирма ғайни муаллиф ғайни билан боғловчи воситаларга ва тиниш белгиларга диққат қилинг.

1. “Сиз ҳалдан зиёд кўнгишчан ва олижанобсиз”, – деб эътироз билдирди Хайдар қизикқонлик билан. (И. Батъ.) 2. “Мен биринчи ғалда виждоним буйруғига қўлок соламан,– деди Латифжон,– сенинг буйруғинга эмас”. (Ж. Абд.) 3. «Саҳронинг бағри ёмғирга ташна бўлганидек. – деди Султонмурод қўлларини ҳаракатга солиб, – кўхна Хуросоннинг эли адолат ва фазилат куёшига таппади». (О.) 4. “Ух... – деди оғир сўлиш билан. – Нега келмас экан отам, тўда-тўда аскарлар қайтпти, не бўлди экан отамга?– деди у ичида ўз-ўзига. – Эҳтимол дунман қўлига тушиб, тутқунликда юрганмикан – деди ва ёш юраги катталарникидай зирқираб, хомуш ҳолда узок ўтирди. – Йўқ, мумкин эмас. наҳотки отам шундай юраксиз, номард бўлса, асло йўқ”, – деди қатъият ила ҳаёлида бола ва овугди ўзини. (О.) 5. Хайрлана туриб Ёқуб Хусайнга деди: “Султон Маҳмуднинг Ҳинд мамлакатига қилган ғолибона юрини хабари Хоразмга етиб келганида, ҳазрати устоз шундай деган эдилар: “Маҳмуд ғуллаган обод ўлкани бутқул ер билан яқсон қилди. Унинг кўрсатган хайратомуз жасорати шу бўлдики, ҳиндлар тувроқ зарраларидек чанг-ғуборга айланиб, ҳар тараф тўзиб кетдилар”. Кўрқаманки, – деб қўниб қўйди Ёқуб, – бу ғай фақат Ҳиндистонга эмас, Хоразмга ҳам таалуқли бўлиб қолмас эди”. (К. Моисеева.)

439-машқ. Ўқинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапнинг ўрнини аниқланг, кўчирма гап билан муаллиф гапидаги эга ва кесиниларни толиб, тартибни киёсланг, фарқини тушунтиринг, тиниш белгиларининг ишлатилишини айтгинг.

1. “Яхшики Ибн Синони Хоразмиюх ўз саройига чақиртирган, -- деб ўйлади Абурайхон. – У билан учранимюк нақадар кўнчили!” (К. Моисеева.) 2. Бектемир уларга карамасдан, секин деди: “Қонқонга тушибмиз, бу қалай?”. (О.) 3. «Балли, деҳқон учун савоб Макка йўлида эмас, чўлни яппатишда», – деди Мирхайдар. (О.) 4. Деди кулиб: “Хафароксиз, сабаби сир эмасми?” (Ш.) 5. Унинг ёнидаги бошқа бир косага: “Илмининг ибтидоси аччиқ, сўнги болдан ҳам тотли”, – деб ёзилганди. (К. Моисеева.)

440-машқ. Ўқинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапни айтгинг, гапнинг ифода мақсадига кўра турларини аниқланг, тиниш белгиларининг кўзатишидаги фарқни тушунтиринг.

1. “Ҳаёт оламида энг зарур нарса сувдир, -- давом эди у ҳамон асабий ҳолатда, -- ҳар қандай гўзал элатда сув етарли бўймаса, ундай элатнинг хароб бўлиши муқаррардир”. (Ж. Абд.) 2. “Бу жанжалларга меннинг нима алоқам бор?” - деди Асадбек. (Т. Малик) 3. Аҳмаджон ўйлаб ўтирмасдан дарҳол жавоб берди: “Граната ташлардим! Ёндириб юборар эдим!” (А.Қ.) 4. “Биз яшаймиз!- Норкўзи эди овозини пасайгириброк, босиқ гаширди. – Сешлар обрў, пул кетидан кувиб, хароб қилган мана бундай тўқайларни биз обод қиламиз”. (Х. Г.) 5. “Халқ нимани маслаҳат кўрса ўшани қилиш”, – деди Ҳайдарбек. (И. С.) 6. “Кўлингиздаги қанақа асо?” – сўрадим мен. (Э. Хелимгузўй.) 7. «Татьяна тўғри айтади, – деди Комиляжон Эрназар акага қараб, -- Дадажон аканинг иши – чорва, жойи -- яйлов!” (И. Р.)

441-машқ. Гапларни ўқинг. Кўчирма ва муаллиф гапни аниқланг, тиниш белгиларини кўйиб, кўчиринг.

1. Тарихни билган киши келажакка онглироқ қарайди, келажакни ёркинроқ кўради деган эди у киши. (И. С.) 2. Бу ҳолатни зимдан кузатиб турган, қилини қирқ ёрадиган майор яна шу нозик торли черта бошлади Самарқандда бўлмаганимга афеус қиламан. (Ш.) 3. Икки гапнинг бирида эри унга мен қинаякам муҳаббатдан бўлак ҳеч қандай бахтни тан олмайман ...азизим дерди. (Ж. Абд.) 4. Омон бўл дедим ўғлимнинг юзи кўзларидан ўшиб ана шу шавқатли командирларнинг -- сенинг оталаринг. Садоқат билан хизмат қил, ўғлим! (Х. Г.) 5. Олим бўламан десангиз, ҳеч қачон осон йўл қидирманг дерди у шогирдларининг баъзи мушқуллиқдан силлиққина қутулишга уринганини сезиб қолса, фан осон йўл ахтарган одамни ёқирмайди. (Ж. Абд.) 6. Биласанми у йўлдошбойга энганиброк тикилди қураш бунақа бўлмайди. (Х. Нуръмон,

А.Шораҳмедов.) 7. Ня деди Зебихон сиз Икромжон амакининг жиянлари эмасми сиз? Жиянлари эмасман. У кишига ўғли бўлдим. *(С. Аҳм.)*

442-машиқ. Ўқинг. Кўчирма ва ўзлаштирма гапларни тошиб, фарқини айтинг. Аввал кўчирма гаплардан, сўнгра ўзлаштирма гаплардан иккитадан кўчиринг.

Ўқтам Мишурини тазлимотини ўрганиб, амалга ошириш лозимлигини, деҳқончиликнинг бугун соҳаларида чексиз ғалабаларга етишни имконияти борлигини ва Каримқулнинг деҳқончилиikka қарашлари ногўтри, нбгидоний, мутаассиб эканчили англатилигига киришди. Кейин Сарви ҳақида гапирди, унга насихат беришни, йўлга солишни айтди.

- Э, бизнинг келими? - деди мугамбирона илжайиб. Ўқтам киздан умид борлигини, инда ва чакқонликда бошқа кизларга егадганини, аммо келишнинг ўжар, иш ёкмаслигини, кеча бирдан ишни ташлаб кетганини айтиб берди.

-- Гапиринг, ташир этинг, йўкса, мажнсага ўзини чакириб текширамиз, -- деди Ўқтам катгий равишда.

-- Йўк, иним, мен буйишимга олодмайман. Келишим курғур шаллод, унга ҳеч тенг келиб бўлмайди. Ёттиги билан секин-секин энга келтирамиз, -- деди Каримқул ва яна гапни ўзгартиди. Бугдой ўроғи ҳақида гапириб, янги бугдой понининг тотли бўлишини айтди. У ўз хаёлида Ўқтамни фирибгарликка ва ўз ёшига тортишга мўлжаллаганди. Буни ишинишмоққа, агар иложи бўлса биргаланиб хўжаликни кемиришни ўйлар эди. Ўқтам -- зукко йигит, унинг ёмон ниятини тез англади. Давлат шанини тўлатинг, одамларни яхши таъмин этиш ҳақида сўзлади у.

Ҳа, сиз тўғри айтасиз. Аввало давлатга топширайлик, давлат иши зарур, кейин ўзимизни ўйлармиз, -- деди Каримқул кизариб.

Шу чоқ ране Ўқтамни чакираётганидан хабар келди ва Ўқтам гапни чала қолдириб, идорага илдам жўнади. *(Ойбек.)*

443-машиқ. Ўқинг. Кўчирма гапларни ўзлаштирма гапга айлантинг.

1. “Кишилар қалбига қувонч бахш этмоқ бизнинг асосий мақсадимиздир”, - деди у ўзига-ўзи. *(И. Батъ.)* 2. “Шахзода хазратлари, -- деди Навоий дарҳол, -- мен бу ерга Султон хазратларининг иттимослари билан эмас, ўз хоҳишим билан келдим. Каминанинг бирдан-бир орзуси Хуросонни тинч ва осойишта кўрмоқдир. Низолар тинчли ва одамлар эркин нафас олинг”. *(И. Батъ.)* 3. “Иккалангиз, -- дер Таризл, -- ажаб тўкис богирсиз, Мардикда-ю, маслаҳатда тенги йўксиз, нодирсиз!” *(Ш. Руставели.)* 4. “Хунар ўргатибсан-у, муомала ўргатмабсан-да, шогирдга, Қорабой”, -- деди иккинчи йигит гапни илтиб. *(Ҳ. И.)* 5. “Хирогдан бундай тез қайтгани кўнглига оғир ботмасин учун,

унга дўстона илтифот кўрсатмоғингиз лозим”. – деганди Мажидиддин Султон Хусайнга. (Л. Бать.) 6. “Келинлар, бир-биримизни ҳеч қачон унутмасликка қасамёд қилайлик”, – деди кимдир. (К. Абдуков.) 7. “Софлик ҳаракатни назарда тутати, – қулимсираб ўқий бошлади у, – ишонч замини курашдир...” (Ю. Семёнов.)

444-мишқ. Ўқинг. Аввал ўзлаштира гапга айлантириш мумкин бўлган. сўнгра ўзлаштира гапга айлантириб бўлмайдиган кўчирма гапларни аниқланг. сабабини тушунтиринг.

1. Опам кулочини очиб: “Назиркулжонмисан? Вой укагинамдан ўргилай”, – дея мени бағрига босиб ўгтди. (Н. С.) 2. Низомжон нима дейишини билмай: “Ўзим, шундай, уйкум қочиб кетди” – деб қўя қолди. (С. Аҳм.) 4. “Ма, ол, еяқол”, – деб дастурхон чеккасига бир чимдим ошми, кулчатоёми қўярди. (Н. С.) 5. “У янтоқзордан, чамамда, ўн гектар камраш мумкин...” – деди раис қўлини у томондан узмай. (О.) 6. “Тўхта!” – деди ковокнинг ичидан Дадавой. “А?” – аравақаш тўхтаб... тиззаси калтираб ўтириб қолди. (Л. Маҳмудов.)

445-мишқ. Ўзингиз бадий асарлардан кўчирма гапларга мисоллар тошиб. кўчирма ва муаллиф гапининг ўрнини. ишлатилган тиниш белгиларини айтинг.

446-мишқ. Ўқинг. Кўчирма ва ўзлаштира гапларни синтактик жиҳатдан тўла таҳлил қилинг. Кўчирма гап ва муаллиф гапининг ўрнини ҳисобга олган ҳолда схемасини қизиб кўрсатинг.

1. “Шундай чиройли хатлар битасанки, кизим, – дерди она жавоб хатида, – ўқиб туриб минг хил чиройли суратларни кўраётгандай бўлавераман”. (Ж. Абд.) 2. “Менинг композитор бўлиб етишувимда бош мураббий халқ куйлари, классик мақомлардир, – дейди Юнус Ражабий. – Халқ яратган хушоҳанг куйлар мени мафтун этди, у менга озуқа берди, ҳаяжонлантирди. Шунинг учун куй яратганимда, халқ услубини тўла саклаб қолишга интиламан”. (С. Қароматов.) 3. “Бу – дур”. – Навкарлардан бир оз четроқда турганликлари учун Валихон дангалроқ айтди. (Ш. Тошматов.) 4. “Ундай ҳолда биз суяқ туза олмаймиз, – дедим мен, – чунки сиз президент эмассиз, мен эса канцлер эмасман”. (Ю. Семёнов.)

УСЛУБИЯТ (СТИЛИСТИКА). НУТҚ УСЛУБЛАРИ

447-мишқ. Қуйидаги гапларнинг қайси услубга тегишли эканлигини аниқлаб ёзинг.

На м у н а : 1-гап – илмий услуб...

1. Бармоқ тизимида бўғинларнинг муайян гуруҳларга ажратилиши оқибатида пайдо бўладиган ритмик бўлак турок деб юритилади. (Т.Бобоёв) 2. Ўлғудай ёмон кўраман уни. Одам қуриб қолгандай шунин

бригадир кишиганига ўлайми. (Ж.Абд.) 3. Ўртага совук бир жимлик чўқди, кемирувчи, ваҳимадан ваҳимага отгучи жимлик эди у. (М.Исм.) 4. – Вой, бўйинангдай айланиб кетай сени. Соғинтириб кўйднинг-ку аяжонингни. (О.Ё.) 5. Яна уришиб қоламиз худди. Яхписи, хўп дегинда, бир бошдан ўша кашфиётингни тушунтириб бер. (Ж.Абд.) 6. Қисқа, чўзиқ, ўта чўзиқ бўғинларнинг турлича бирикувидан ҳар хил руқ (устун) деб аталувчи ритмик бўлақлар тузилади. (А.Ҳожиаҳмедов) 7. Ғўза тушлари барглариини ташлаб, оппоқ момик толаларини худди кўлда тугандай юқорига кўтариб, шабадала шигирлашиб турибди. (Ў.Усм.) 8. – Арз билан келувдингми? – Гўрними? Касалдан турган экан, бир кўриб кетай деб келувдим. (М.Исм.) 9. Маълумки, кизил империя парчаланиб, юртимиз бўйлаб озодлик, мустақиллик шабадалари эса бошлагандан сўнг пахта ишларини қайтадан кўриш шарафига Олий суд муяссар бўлган эди. (У.Мингбоев) 10. Қисқа талаффуз қилинувчи ушдан иборат бўлган ёки шундай ушли билан тугаган очик бўғинлар қисқа бўғин (хижо) деб аталади. (А.Ҳожиаҳмедов) 11. Маълумки, бугун мустақил республикамизда саноатнинг турли тармоқлари, жумладан, автомобилсозлик, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишловчи тармоқлари, энергетика ва бошқа соҳалар гурқираб ривожланмоқда. (Ш. Акбаров, Ф. Раҳимқулов) 12. Ёлғир сувидан баҳра олиб яшнаётган сакро гинҳлари, эндигина бош кўтарган туякорини ҳам аста баданига қуч йиға бошлади. (Ж.Абд.) 13. Келишикли бошқарувда тобе сўз ҳоким сузининг талаби билан тушум, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқини келишиклиридан бирида қўлланади. ("Ўзбек тили грамматикаси"дан) 14. Аруз вазни хижоларнинг талаффуздаги узун-қисқалигига асосланган бўлиб, мусика билан чамбарчас боғлиқдир. (Т.Бобоев) 15. Алвир-шалвир Ибодин соков Ҳаётхон дегич момонинг ёлғиз ўғли бўлади. (Т.Мурод) 16. Рухсат этасиз, ўртоқ Икромжон Усмоновга муқофот топширишни. (С.Аҳм.)

448-машиқ. Тўлик синонимларни синонимия каторлари ҳосил қилиб ёзинг.

Космос, луғавий, республика, поэма, трагедия, синонимия, жумҳурият, дoston, фожиа, лексик, фазо, маънодошлик.

449-машиқ. Қуйидаги синонимия каторларидаги сўзларни эскирган шакллариини ажратиб ёзинг:

Н а м у н а : нома, ...

Хат, нома, мактуб; чидам, бардош, токат, тоб, тўзим, таҳаммул, матонат; чўлоқ, оксоқ, ланг; шубҳа, гумон, ишончсизлик, иштибоҳ; эга, хўжа, соҳиб; илтмос, илтжио, ўтинч, зор, тавалло; уруш, жанг, мухораба; фойда, наф, манфаат, хаёи; халқ, халойик, эл, улус, мардум;

450-машиқ. Куйидаги синонимия каторидаги сўзларни куйидагича ёзинг.

1) *салбийлик хусусиятига эга: турқ, ...*

2) *ижобийлик хусусиятига эга: чехра, ...*

Гавдали, жуссали, барваста, норғул, коматдор, барзанги; новча, дароз, найнов, узун; бош, калла; ноаник, дудмал, номаълум, нотайин, белгисиз, мубҳам; бурун, тумшук.

451-машиқ. Грамматик синонимларни аниқлаб, синонимик каторлар хосил қилиб ёзинг.

Н а м у н а : *келяпти – келәттир – келмоқда.*

Келяпти, ўқув, кизалоқ, боришди, пахтадан (бойиди), чўлда (кезди), меҳмонларнинг (бири), тешиклан (сиғади), ютуқларини (айтди), юмушдан (гапиринг), далани (айланди), келәттир, кинони (ҳикоя қилди), юргиз, иш ҳақида (сўради), ўқиш, синглисига (олди), эшикка (сиғади), дўсти учун (асрала), ўтирганлардан (каттаси), кўрганларидан (гапирди), иккаласи, дўсти орқали (эшитди), бордилар, келмоқда, ўқимок, қорароқ, дoston ҳақида (сўзлади), оқиш, қизча, кўқимтир, ўчовлон, тердир.

451-машиқ. Чап томондаги ибораларнинг синонимларини ўнг томондан топиб, синонимик қатор хосил қилиб ёзинг.

- | | |
|-----------------------------------|----------------------|
| 1) адабини бермоқ | хайратда қолмоқ |
| 2) ёқасини ушламоқ | ади-бадига бормоқ |
| 3) “сан-ман”га бормоқ | оғзига толқон солмоқ |
| 4) лом-мим демаслик | пайини қирқмоқ |
| 5) тутуни осмонга чиқди | оёғини тираб олмоқ |
| 6) “али” деса, “бали” демок | паймонаси тўлди |
| 7) бир ёстикка бош кўймоқ | чурқ эгмаслик |
| 8) бой бермоқ | дунёдан кетмоқ |
| 9) боши кўкка етди | оқ кўнгил |
| 10) ғишт қолипдан кўчди | кўнгил очмоқ |
| 11) ҳолдан тоймоқ | жазосини бермоқ |
| 12) вақти чоғлик қилмоқ | тошингни тер |
| 13) икки оёғини бир этикка сукмоқ | оёғи енгил |
| 14) қулини кўкка совурмоқ | фиғони фалакка чиқди |
| 15) кўнгли тоза | одам атодан қолган |
| 16) ипидан игнасиғача | мпридан сиригача |
| 17) кўл кўтармоқ | кўлга тушмоқ |
| 18) алмисоқдан қолган | гап қайтармоқ |
| 19) оёғига болта урмоқ | турмуш қурмоқ |

- | | |
|--------------------------------|-----------------------|
| 20) енгил табиат | кўлдан бермоқ |
| 21) обғини узатмоқ | овоз бермоқ |
| 22) ёши бир жойга бориб қолмоқ | ер билан яқсон қилмоқ |
| 23) аравангини торт | терисига сиғмай |
| 24) тумшугидан илшимоқ | тинкаси қуримоқ |
| 25) қушн етди | бўлар иш бўлди |

УСЛУБИЯТ ТУРЛАРИ

Лексик услубият

454 -машиқ. Грамматик омонимларни, яъни омоним қўшимчаларни аниқлаб, маъноларини изоҳлаб ёзинг.

Намун а: юмшоқ - сифат ясовчи, тароқ - от ясовчи.

Экин, тошкентлик, Салимгина, ўроқ, ипчи, терма, чизғич, сузгич, оилавий, ақли, жизза, кузги, тешки, ўйша, борар, кўпма, кўрин, шаршара, борса, опаси, кўнай, келишди, ошланди, тинчлик, кўкар, озар, бойи, тугма, супурги, ўчиргич, соғин, сойи, кўркоқ, юлғич, асабий, сувса, керишди, тўлат, ўқит, юрай, кечки, турткила, тегма, дўстлик, тўкин, ишла, ясама, менсимок, ишланди, озингина, эркин, боргандир, Тошкентдир, тўлишди, терилди, тўкин, борма, сездир.

453-машиқ. Қуйидаги шърларда қўлланган омонимларнинг маъноларини изоҳлаб кўчиринг.

- | | |
|--|---|
| 1. Ёраб, ул шахду шаққар ёлаб дурур?
Ё магар шахду шақар ёлаб дурур
Жонима найваста новак отқали,
Гамза ўқин қошига ёлаб дурур?
<i>(Навоий)</i> | 4. Бўлди чун умринг қушининг вақти туш,
Нафси сарқан отини кўб чошма, туш.
Хобгоҳ эткил қаноат манзилин,
Нўкса харғиз кўрмагунг рохатни туш.
<i>(Озғаший)</i> |
| 2. Лаълидин жонимга ўтлар ёқилур,
Қонни қаддимни жафодин ё қилур.
Мен вафоси ваъдасидин шодмен,
Ул вафо билмонки қилмас ё қилур.
<i>(Навоий)</i> | 5. Гар қурутмас ул кўзумнинг ёшини,
Ҳақ узун қилсун ул ойнинг ёшини.
Йиғлама кўп, бу вужудинг ишқ ўти
Не қуругин қўйғуси, не ёшини.
<i>(Лутфий)</i> |
| 3. Манга сенсиз, бегим, қундуз
кечадур,
Дареғо, сенсизин умрим кечадур.
<i>(Хўжандий)</i> | 6. Кўнгулда гарчи хажринг доғи бордур,
Валекин васл умиди доғи бордур.
<i>(Сайид Аҳмад)</i> |

455-машиқ. Ўқинг. Синонимик қаторлардаги нотўғри қўлланган сўзларни аниқланг.

Байроқ, ялов, лозунг, алам; асрамоқ, эъозламоқ, сакламоқ; асабий, тажанг, тулд; асар, асорат, бясги, из; бемахал, тўсатдан, бевакт; истикбол, келгуси, келажак; музламоқ, совкотмоқ, тўнгмоқ, яхламоқ; нолиш, шикоят, кайғу, хасрат; севги, мухаббат, ҳавас, ишқ; сезги, хис, хаяжон, туйғу; субут, виждон, бурд, тайин; титроқ, калтироқ, дийдирамоқ.

456-машиқ. Ногўри тузилган антонимик жуфтларни аниқлаб кўчиринг.

Бутун – йиртиқ, бутун – синиқ, анқов – меров, авлод – аждод, аъло – ўрта, банд – бўш, бардам- мункиллаган, бахорги – қинқи, беихтиёр – журттага, бепанд – мустаҳкам, бош – охир, бўшатмоқ – тўлдирмоқ, вертикал – горизонтал, даҳрий – динсиз, жанубий – ғарбий, жисмоний – рухий, йирик – ушок, кам – кўп, кичик – буюк, кеча – эртага, комедия – драма, ланж – тирик, маълум – мавҳум, мураккаб – содда, мўрт – мустаҳкам, овоз – тутқун, осон – оғир, пок – ифлос, сахий – зикна, аста – жадал, сийрак – калин, судралмоқ – югурмоқ, унумли – самарасиз, сино – сиғилгак, хунук – барно, шодлик – кайғу, шафқатли – бераҳм.

457-машиқ. Ўқинг. Гаплардаги паронимлари ўринсиз қўлланган сўзларнинг ўрнига мосларини топинг.

Намун а: 1. жоду эмас жоди.

1. – Ахир бўрон билан хазиллашиб бўладими, она? Бошингни жоду орасига тикиш билан баробар-а! (*Ж.Абд.*) 2. Она бечора кўзи ёригандан кейин ўнганмай юриб, ахир ўлиб кетди. (*Ш.*) 3. Турсун деган мешконнинг қўлига бир қисм тилла узатди. ("*Зулфизар ва Авазхон*") 4. Бир масофани кат этиш учун аввало унинг ярмини ... кат этиш керак. (*А.Қ.*) 5. Оганг сайд, энанг кандай паризод, Сен шекилли сулув туғмас одамзод. ("*Бўтакўз*") 6. Бошидан кечирган фаже ходисалар унинг бутун сиймосида равшан эди. (*О.*) 7. Алча вақт бўйинини ҳам килиб юрдим. (*М.Жўра*) Келин чой қуятуриб, кўзи тахти очилмаган дўпнига тушди. (*Ойдин*) Бу одамнинг табини жуда равшан қилади. (*Ҳ.*) 8. Олти кишилик чой сервис олинди. 9. Мунаввархоннинг хали-вери тинчийдиган сиёҳи йўқ. (*М.Ибр.*) 10. Ниҳоят, уста Махсумни теҳбўним оталикка оладиган бўлди. (*Ж.Абд.*)

Фонетик услубият

458-машиқ. Товушлари услубий ғализлик келтириб чиқарадиган сўзларни аниқлаб, тўғрилаб кўчиринг.

1. Бу бандда «Она тили» ўқув фанини ўқитишнинг мақсад ва вазибалари ёритилган. (Илм. мақ.) 2. Умуман умумий ўрта таълим мактабларида ДТС асосидаги дастур ва дарсликларнинг жорий этилиши ... ҳақидаги тавсияларни ҳам ўз ичига олади. (Илм. мақ.) 3. Арава ва отликлар кўлагаси дақиқа сайин кичиклана борди, бора-бора кенг киннинг бағрида кўзга кўринмас бўлиб кетди. (А.Қод.)

Морфологик услубият

459-машиқ. Услубий хусусият касб этган эгаллик ва келишк кўшимчалари катнашган сўзларни аниқлаб, изохлаб кўчиринг.

Н а м у н а : оналарнинг - оналардан

1. Бенуксон, энг мукаддас саналган оналарнинг бири бўлишини, ҳамма уларга ҳавас килишини орзу қилади доим. (Ж.Абд.) 2. Бир куни трассага яқин жойда Моҳидил Зубайданинг ранги-рўйи ўчган ҳолда учратди. (Ж.Абд.) 3. Шундан кейин Қизиққум машина канали жаҳонда энг биринчи ва энг катта қурилишлардан бири эканлигини таъкидлаб ўтилди. (Ж.Абд.) 4. Бирок шунга айғиб кўяйми, бу Қудратнингизга ҳам кафил бўлолмайман. (Ж.Абд.) 5. Қум сочларининг ич-ичига кириб кетади-я, тавба. (Ж.Абд.) 6. Бу унинг ҳадеб кўз ёш тўкиб йиғлашдан тўхтатди. (Мирм.) 7. – Жўломон! Қулуним Жўломон, қанисан? – деб чақира бошлади Пайман она. (Ч.Айт.) 8. Олмош от, сифат ва соннинг ўрнига алмашиб қўлланадиган сўз туркумидир. (“Ўзб. тили гр.” 2.) 9. Қ ў ч қ о р. Олимтой, жигарим! Гап уидок.. (Ш.Бошбеков) 10. Қудрат унинг тавбасига таянғирганини, қанча ортқча пул ёздириб олган бўлса, ҳаммасини тўлайман деб ваъдасини олганини айтди. (Ж.Абд.) 11. “Мумкин экан-ку? Шу парсани нега илгарироқ ақлингизга келмаганига ҳайронман”, деб қўйди Қудрат ичиди. (Ж.Абд.) 13. – Бу китоблардан ... ўқигандирсиз? – деди Саидий тутилиб. (А.Қ.) 14. Ҳоким тўра телефон берди, мендан бир оз қойиди. (Ч.) 15. Бойбўрининг ўғлининг отини Ҳакимбек қўйди, ўнг кифтига беш қўлини урди. (“Атланиш”дан)

460-машиқ. Ўқинг. От ясовчи, сифат ясовчи, феъл ясовчи ва равиш ясовчи синоним кўшимчаларни топинг.

Адабиётшунос – адабиётчи, баобрў – бообрў, ижодкорлик – ижодчилик, чиқит – чиқинди, билимли – билимдон, сувсамок – сувсирамок, бозорбоп – бозоргир, илмоқ – илғак, кўрқинч – кўрқув, азалги – азалий, аскиябоз – аскиячи, афсунгар – афсунчи, аламдор – аламли, хомлай – хомлиғича, акидачи – акидапараст, айёрона – айёрларча, гандон – ганчил, базмгоҳ – базмхона, дорбоз – дорчи, вазили – вазндор, дардли – дардчил, диндор – динчи, алахламоқ – алахсирамок.

461-машқ. Ўқинг. Услубий хусусиятга эга бўлган сон ва олмошларни аниқлаб, изоҳланг.

1. Бирдан олдинга мункиб, иккови от ҳам гурчиллаб йиқилди. (М.Исм.) 2. Даланинг кўчаси кишидан бошқа вақтда сув кўрмагани учун икки газ келадиган биқ-биқ гушон тупроқ, йипирма-ўттиз улоқчи бирданига йўл босиб, қайси оғини чоғтириб, қайси лўкиллаб боради. (А.Қод.) 3. Зайнаб бир кизини узатган, унинг икки боласи бор эди. (С.Аҳм.) 4. Хусн бозорини кечқурунлар ана бу ерда томоша кил! (О.) 5. Салти бермади, бу олмоқ ислади: Салти кочди, бу кувлади. (Ч.) 6. У ярим ҳазил, ярим чини килиб: – Мен эмас, ўша собик замминистрларингиз камини билан куда бўлаётганидан фахрлансин! – деди. (О.Ё.) 7. Сизга айтадиган эндиги гап шуким, бошда Чавандоз янглиш ёзганми, билмадик, биз Эшмат Мўминов бўлмай, Эшвой Мўминов бўлиб кетибмиз. (О.Ё.)

462-машқ. Кўчиринг. Феъл замонлари, майл ҳамда шахс-сон қўшимчалари алмашиб қўлланган ўринларини аниқлаб ва изоҳланг.

Н а м у н а : бўлдик – 1-шахс қўликдаги шахс-сон қўшимчаси 1-шахс бирлик ўрнида қўлланган.

1. – Мана энди қар ҳам бўлдик! - деди Вазира маънос товуш билан. (П.Қ.) 2. Бугун икки ҳафтадирки, у жинияларини ёнига олиб гуваала думалатдиради. (С.Аҳм.) 3. Шунча танғиб боғласанг ҳам бўлмайди. (Ж.Абд.) 4. Одамзоднинг, тарихнинг, замоннинг интилиши шу, дейсан. (М.Исм.) 5. Биз бир дуркум отлик борамиз. Жонивор тойчам бошқа отлардан қолишмайди... (А.Қод.) 6. ... Ўрмонжон ... чиройликкина оғизчасини отасининг кулоғига яқин келтириб: – Қандок овқат қилганимиз? – деб сўради. (М.Исм.) 7. Қ у м р и . Кеча нима дедингиз? Қ ў ч к о р . Нима дебмиз? (Ш.Бошбеков) 8. – Орқага қайтмайсан. Шу ерда тонг отгунча ўтираман. Қайтдинг, отаман. (С.Аҳм.) 9. Қаёкка қарасанг, камбағал, бекорчи, понга зор одамларни кўрасан. (О.) 10. Ёт кишининг қорасини кўрди, тафтин килади... (Ж.Абд.) 11. Анпрафжон, гўё укасининг фикрига тушунгандай: - Эртага урушга кетяман, ука, - деди. (О.Ё.)

Синтактик услубият

463-машқ. Берилган бир бош бўлакли гапларни икки бош бўлакли гапларга, икки бош бўлакли гапларни эса бир бош бўлакли гапларга айлантириб ёзинг.

1. Ярим йиллик имтиҳонни яхши топширдим. (F.F.) 2. Участканг трассасини бир неча бўлақларга бўлиб қўйгансан. (Ж.Абд.) 3. Юрт орасида янгиликни расм киларминлар... (Ч.) 4. Оренбург чегаралари

хам босиб ўтилди. (F.F.) 3. Деворлар бошқадан сувалиб, окланди. (Ж.Абд.) 5. У ерда мени жуда яхши қарини олдилар. (F.F.) 6. Ўйдан кийиб келган ҳамма кийим-боншларим аλλαқачон харбий форма билан айирбош қилинган. (F.F.) 7. Энди қандай бўлса ҳам болани қутқариб қолиш керак. 8. Болаларни чўлдаги бир бостирмага жойлаштиришди. (Т.Малик) 9. Бу ҳам бақаришга яқин бир овоз билан айтилган эди. (Ч.) 10. Хона хар хил плакатлар, чақириклар ёзилган алвошлар билан безанди. (Ж.Абд.) 11. Ҳамма ёққа плакатлар, шпорлар, байроқлар осилган. (Ж.Абд.) 12. Иккита дошқозонда ош тайёрланмоқда. (Ж.Абд.) 13. Нурали бақши, Абулғози оға, Борот полвон, пионерлар вақили, минбарга яқин жойга келиб туринглар. (С.Аҳм.)

464-машиқ. Бир бош бўлакли гапларнинг турларини ўзгартириб ёзинг.

1. Онанинг не-не ниятлар билан тайёрлаган сарноларига қаралмади ҳам. (Ж.Абд.) 2. Болага Махмуд деб исм қўйишди. (Т.Малик.) 3. Боншиқлар билан бунақа мавзуда сўзлашмайдилар. (Ж.Абд.)

465-машиқ. Берилган кўнма гапларни содда гапларга, содда гапларни эса кўнма гапларга айлантириб ёзинг.

1. Билиб турибман, сен Жамшидга ўхшаганини хоҳлаясан. (Т.Малик) 2. Ким кимнинг оёғидан оляигги - буни ҳамма кўриб турибдику, нодон! (О.Ё.) 3. Шунини яхши билиб қўйгинки, сен суянган тоғнинг таги нураб бўлган. (С.Аҳм.) 4. Мен сенинг самимийлигинга, нияти пок, юраги пок, яхши йигит эканинга шубҳа қилмайман, болам. (О.Ё.) 5. Отақонининг бу ишдан ўқинаётганини шубҳа қилмайман, билиниб турарди. (С.Аҳм.) 6. Афғидан, Шукуров ҳам кечаси билан миҳжа қокмаган, у ҳам қаерлардадир юриб чиққан эди. (О.Ё.) 7. Биласаними, кўчада келаётганинга ўйнаб юрган болалар ҳам уйларига қочиб кириб кетадилар. (С.Аҳм.) 8. Дарвоза йўқлигидан кўчада қолган машинаси эшиқларини бир-бир тортиб кўрди-да, остона хатлаб ичкарига кирди. (С.Аҳм.) 9. Биласизки, мен бундай буйруқ беролмайман. (О.Ё.) 10. Бу бир гап эканини Толибқон яхши биларди. (С.Аҳм.)

ПУНКТУАЦИЯ ВА ТАКРОРЛАШ УЧУН МАШИҚЛАР

466-машиқ. Ўқинг. Қўлланган тиниш белгилари номини айтнинг; нима учун қўлланганини аниқлаб, уларни: а) қўлланиш ўрнига кўра, б) қўлланиш усулига кўра, в) тузилишига кўра классификация қилинг

1. Уй ичи қоронғи эди. Шифтдаги қандил ташиқаридан тушиб турган ожиз нурда хирагина ялтирар, ёмғирнинг шивир-шивири эшитилиб турар, қаердадир соат чиқилларди.

Мукаддам болаликданок кадрдон бўлиб қолган бу уйга кўп чиқар эди. Шодлигини ҳам, аламинини ҳам мана шу уйда, мана шу Лобарга тўкиб соларди. Аммо хозир у нима дейди? Қандок гапирсин?!

Мукаддам шифтга тикилганча ётар, хаёли чуваланиб кетган, нимани ўйлаётганини ўзи билмасди... (*Ў.Ҳошимов*)

II. – Ия, янги касб муборак, -- ҳазиллашди унга завод директори Иброҳим Муҳамедов, – боғбон ҳам бўлиб олибсиз-ку.

— Пўлат тоблаган қўл гул кўтаролмайди деб ўйладингизми, Иброҳим ака, жавоб кайтарди йиғит ва кўлидаги гулларни меҳмонларга бўлиб берди.

--- Эсиз, шундай гулларни бекор узибсиз, – деди меҳмонлардан бири гулни ҳидларкан.

– Ҳамма нарса инсон учун: гул ҳам, пўлат ҳам. (*Й. Муқимов.*)

III.1. Инсонга обрў орттириш учун жуда кўп нарса керак, ундан маҳрум бўлиш эса жуда осон: бунишг учун бежо босилган битта кадаминг, ўйламай айтиб юборган битта сўзинг ёки номақбул ишнинг кифоя. (*Т. Қашқариев.*) 2. – Ия, ҳали опани танимайсизларми? (Вой-бў, тоза бўлган экан-ку) Опани танимайдиган одамлар ҳам бор экан-а. Академик Ҳалима Рустамовани-я! (*С. Аҳм.*) 3. Дарвоқе, момикдан юмшоқ нарса ҳам -- она қалби, тошдан каттиқ нарса ҳам она қалбидир. "Она қалби, – деб ёзди Ёрқул, – онадан бўлак бирор инсонда бўлмаса керак. У шундай улкан эканки, боланинг бир дунё севинчини ҳам, кайғусини ҳам ўзида сиғдира олар экан. Бола меҳри билан қувонадиган ҳам, қуядиган ҳам она қалби экан» (*Б. Бойқобилиев.*)

II. Юқоридаги матнни қайта ўқинг. Ёрдამчи сўзларни аниқлаб, уларни турларга ажратинг ва ҳар бирига тўла характеристика беринг.

467-машқ. I. Ўқинг. Тиниш белгиларидан нукта, икки нукта ва кўп нукта кўйилган ўринларга диққат қилинг. Улар нима мақсадда кўйилганини изохланг. Сўнгра от ва феълларни топиб, уларни икки устунга ажратиб ёзинг, отларнинг маъно ва тузилиш жihatдан турларини, феълларнинг эса майллари, шахс-сони ва замонини айтинг.

1. Пахта...

У севгидек мавзудир ўлмас,

У илҳом чапмаси, мангу булоқдир. (*Э. В.*)

2. Мана, мактуб баҳона кўз ўнгимизда Мирзакалоннинг ёшлик чоғлари намоён бўлди. Ўш. Етим болалар уйи. Тошкент. Ўзбек эрлар билим юрти. Машҳур журналист Аъзам Люб билан бўлган ҳамкорликлар... (*М. Муҳамедов.*) 3. Фаннинг чегараси уфққа ўхшайди: унга қанчалик яқинлашаверсалар, у шунчалик узоқлашаверади. (*Буаст Пьер.*) 4. Шундай ақлли машина топганимиз керакки, у ҳамма ишни бажарсин. Ерни ҳайдасин, молаласин, экин, суғорсин, чопиқ қилсин,

пахтасини териб, таниб берсин... (И. Р.) 5. 19... йил, 11 июль. ЎзФА Биофизика шимий-текинрини институти. Профессор Алиевнинг тажрибахонаси. (Т. Малик.) 6. Асаларининг дунмани ҳам йўқ эмас. Унинг дунманилари: айиқ, личачи, қурбақа, чумоли, сичкон, илон. Улар асални яхши кўришади, лекин арисини ҳам ўлдиришади. (Ю. Альперович.)

II. Ўқинг. Ҳар бир ганининг ифода мақсади ва тузилишига кўра турнинг аниқланг; қўлланган тилиш белгиларига диққат қилиб, улар нима учун ишлатилганини айтинг. Сўнгра уюшқ бўлақларни топиб, қандай бўлақлар уюшган ҳолда қўлланганини, уларнинг ўзаро боғланишини изохланг.

I. Бир маҳаллар боғларни тўлдирган қушлар қани? Ёввойи қаптарлар, каккулар, зарғалдоқлар, дарахт шохлари орасида бир нарча чўғдек ял-ял ёниб юрадиган қизилиштонлар, тўғон ва сой бўйларида жавлон ургувчи митти ва гўзал балиқчи қушлар қани? Ҳар бир терак, ҳар бир қайрағоч тепасига уя қўядиган ва қишлоқ боғларига олам-олам қувонч келтирадиган лайлақлар қайда? Қир ва адирларда, шивок ва ёвнан орасида йўргалаб юрадиган ва семизлигидан зўрға учадиган кирғовушлар, булдуриқлар, тустовуқлар, тўқайлардаги ёввойи ғозлар қайда? Қишда, тоғларни қор босганида нағша, қишлоқларга учиб тушадиган гала-гала қаккиқлар қасқа кетди? Мен тоғ оралигида, арчазорлар пичида сурув-сурув бўлиб юрадиган архарлар, охуларни айтмай қўя қолай!

Албатта, бу тилсиз бечораларнинг қамайиб кетишига фақат овчилар айбдор эмасдир, бунинг бошқа объектив сабаблари ҳам бордир. Лекин осмондаги қушдан ерда милтиқ кўтарган овчининг кўпайиб кетгани ҳам рост. Эшитишимча, овчи учун осмонда учиб бораётган қушни отиб туширишдан катта завқ йўқ эмиш. Эҳтимол. Лекин миллионлардан иборат жамият овчи аталмиш бир гуруҳ қишилларнинг завқи учун ўзини табиатнинг энг улкан инъомидан, қушлар ва ҳайвонларни кўриш, уларнинг овозларини эшитиш бахтидан маҳрум бўлолмайди. (О. Ё.)

II. Полковник давом этди: – Диёрнинг инсончи посбонига ҳос масъулият ҳисси сизларни ҳеч қачон, ҳеч қасрда бир дақиқа ҳам тарқ этмасин. Ўзингиз хизмат қилаётган ҳарбий коллективнинг обрў-эътиборини яна ошириш учун тинмай курашингиз. Солдатлик оиласидаги маънавий ва ахлоқий покликни кўз қорачиғидай муқаддас деб билиб, авайлаб асранг. Унутмангки, ҳарбий интизом бу ҳарбий хизматнинг негизи, сарчанмасидир. Бусиз юксак жанговар тайёргарликни тасаввур этиб бўямайди. (Х. Тожибоев.)

Эҳ, тинчликни кўриқлаш билан сазовормиз халқ олқинига,
Айтинг, дўстлар, бундан ҳам улкан яна қандай бахт бор қишига! (Э. Ёндаш.)

Муаллим – етакчи, раҳнамо, устоз
Ҳар орзу, ҳар тилак, ҳар бир хохишга.
У берар доимо ақлга пардоз,
Берар у йўлланма ҳаётга, ишга. (*Ҷ. Рашид.*)

III. Ўқинг. Тегинли ўринларга нукта, сўрок ва ундов белгиларини қўйган ҳолда гапларни кўчиринг. Сўнгра сўз туркумларини аниқлаб, устига номини ёзиб қўйинг.

1. Дунёда пул ўғриси бор, мол ўғриси бор, лекин кадр ўғриси йўқми Бировнинг кадрини ерга уриш йўли билан ўз кадрини оширадиган одам кадр ўғриси эмасми (*II. Қ.*) 2. – Йўқ, синглим, ўлимдан кўрққанинг куни курсин Ўлим кўрқокқа даҳшат Ҳаётда ўз ўрнини топган, идеали юксак одам учун ўлим умрнинг қонуний якулланиши Чунки у нима мақсадда яшаб, нима учун ўлаётганини билади. Олий мақсад йўлида яшаб, дунёдан ўтинг нақадар наараф (*III.*) 3. Нигоранинг энг катта бошиғи ҳам, энг яқин сирдонни ҳам эри Энг катта қувончи эса болалари (*Э. Усмонов.*) 4. – Домланинг шанлари Наполсоннинг планиларидан ҳам катта – Ҳўш – Домла мукофот олгани кептилар бу ерга Беруний номидаги Давлат мукофотини – А Қанақа қилиб – Нормурод Шомуродовнинг кўзларидagi ҳорғишлик таажжуб ва ҳайрат билан алмашиди (*О. Ё.*) 5. Эҳ, кўкси сўқирлик кўзи сўқирликдан қанчалик ёмон Шунча ажойиб машиналар қанф этган доно одамлар нега кишининг юрагини, фикру эътиқодини рўйи рост кўрсатадиган, аниқлаб берадиган бирорта асбоб ўйлаб тополмайдилар (*III.*)

468-мишқ. I. Ўқинг. Қандай тиниш белгилари ишлатилганини айтинг. Вергул ва нуктали вергул қўйилган ўринларга алоҳида диққат қилиб, улар нима учун қўйилганини изоҳланг. Компонентлари вергул ва нуктали вергул қўйиб ажратилган қўшма гапларни кўчириб, қўшма гап турини айтинг.

1.–Газ-чи? Қаёкка бошласанг, ўз оёғи билан боради. Қаерга тўғрилаб қўйсанг, ўзи ёниб, ўзи қизитиб ётади. Улкан хазина! Келажакнинг ёқилғиси шу! Роҳатижонлигини айтмайсизми! Бармоқдай қувурчадан оқизиб қўйсангиз, қирқ қулоқлик қозонни қайнатади. (*II. Р.*) 2. Одатда қизнинг гўзаллигини, ақлини хурмат қилиб севиш қийин эмас, лекин ишини ҳам чинакам хурмат қилиб севиш қийинроқ. (*II. Қ.*) 3. Биз яшаётган, ўқиётган, соф хаводан нафас олаётган мана шу она тушпрогимиз учун бўлган аёвсиз жангларда ўн уч миллиат фарзандлари қахрамонларча қурашганлар. (*II. Р.*) 4. Лайишларига қараганда, шамдоннинг оғирлиги беш пуд соф тилла экан; уни Амир Темурнинг буйруғига мувофиқ ўша замондаги энг зўр ҳунарманд усталар ясаган экан. (*Ҳ. Ирфон.*) 5. Юксак фикр, ёруғ ўй бўлмас тубан одамда, Дерларки, паст тоғнинг бошида қори бўлмас. (*У.*) 6. Ўлмас ўзига ўзи

деди: “Кўркма, Ўлмае, айтсанг ҳам ўлдирди булар, айтмасанг ҳам! Яхшиси, мардларча халок бўл! Сен номард, кўркок бўлсанг, Искандаров ҳам, Сергей амаки ҳам ишониб бу ёқларга юбормас эди. Менга отам ҳам ишониб розилик бермас эди. Майли, негаганча кийнашсин!... Мен мард одамнинг ўглиман” (*Ё. Шукуров.*) 7. Шимол томон бийдай яланглик, ҳў уфкка тутаниб кетган қирда эса кўйдай-кўйдай сивилик, харсанглар думалаб ётар, ундан у ёғи қоп-қора қоялар бониланар; шип-шип босиб бораётганим серкум тушроқ устида, куз бўлишига карамай, кўм-кўк, ўткир хидли, шаҳарда учрамайдиган баланд-баланд гуллар, гиёҳлар ўсиб, шабадада тўхтовсиз силкиниб турарди. (*Ў. Усмонов.*)

II. Ўқинг. Қандай тиниш белгилари ишлатилганини аниқланг. Тире, кавс ва қўштирноқ қўйилган ўринларга диққат қилинг, улар нима учун қўйилганини айтинг. Тире қўлланган гапларни кўчириб, унинг қўйилиши сабабини изоҳланг.

1. Бир донишманддан сўрадилар: – Қандай қилиб илмнинг энг юкори чўккисига чиқдинг? Донишманд шундай жавоб берди: – Билиман, тушунмаган нарсамни олимдан ҳам, оддий кишидан ҳам, каттадан ҳам, кичикдан ҳам сўрадим. Бу тўғрида уялмадим, номус қилмадим, ўзимни юкори тутиб, мутақаббир бўлмадим. (*«Оз-оз ўрганиб доно бўлур.»*) 2. Ипком тағида столда самовар шаклилаб қайнар (Обид Юнусович, чойдиндан чой ичгандай бўлмайман, деб доим самовар қўйдирарди!) Мавжуда хола неварасига овқат едирар, дадаси янги газеталарни кўздан кечирмоқда эди. (*О. Ё.*) 3. Ёну қари, бола-чака – ҳаммаси шошилиб гузар томонга кеттиларди. (*Ё. Шукуров.*) 4. Дала шамолидан қорайган юзлар, гўзага тирназиб, исенк-совуқни кўп кўриб чишқан кўллар (сўнгги икки кун қор чапғалилаб кўсак юлишга тўғри келганди), жисмоний меҳнатда ишиган павқирон гавдалар хозир хар қачонгидан ҳам ўттирок эди. (*И. Қ.*) 6. Амударё соҳили. Телба дарёнинг улкан идишда биқирлаб қайнаётган кофега ўхшаш бўтана суви бурала-бурала шимол-ғарб томон -- Орол сари ошқмоқда. (*С. Кароматов.*) 7. Азизов Фарҳоднинг гапларини эслади: «Лжойиб аппарат! Асримизнинг чинакам мўъжизаларидан бири!» (*Х. Шайхов.*)

III. Қуйидаги мисолларни ўқинг. Биринчи бўлимда берилган матндаги тушириб қолдирилган тиниш белгиларини аниқланг ва улар нима учун қўйилиши кераклигини изоҳланг. Иккинчи бўлимда берилган мисолларни тегиниш тиниш белгиларини ўз ўрнига қўйган ҳолда кўчириб ёзинг; сифат, сон, оломш ва равишларни аниқлаб, устига номини ёзинг, уларни морфологик жиҳатдан тўлиқ таҳлил қилинг.

I. 1. Бизда яхши раҳбар юзлаб минглаб кишиларнинг юрак ҳароратини бир жойга тўшлаб учқундан аланга чиқарадиган одам. Бизда яхши раҳбар коллективнинг ўки ўк бўлмаса, машинанинг деталлари

сочилиб кетади. Бизда яхши раҳбар – ўзига хос геолог одамларнинг қалбида ётган қимматбаҳо фазилатлар қонини қидиради топади ишга туширади. Бизда яхши раҳбар ҳаётни билишда олим бўлиши керак одамларни бошқаришда санъаткор... Бизда яхши раҳбар энг яхши тарбиячи бўлиши керак чунки тарбиянинг ҳам, раҳбарликнинг ҳам марказида одам туради, одамларга ғамхўрлик туради. (И. Қ.) 2. Ўтган йили радиодан Ватан уруши иштирокчиси ўз фарзандларини қандай топганлиги ҳақидаги бир ҳикояни эшитиб, мен ҳам Мудофаа вазирига ҳамда Ўзбекистон Республикаси ҳарбий комиссариатига хат ёздим. Мана ниҳоят яқинда Тошкентдан қувончи хат олдим Сизни дадамни тондим (И. Фозилов.) 3. Менинг ишончим фақат шахсий ишончгина эмас халқ ишончи эканини унутманг. Асло Ягона шиятим эндигина бахтга эриша бошлаган халқимга хизмат қилишдан иборат. Балли деди Даврон ака мамнун Акл чироқ, нафс – сув. Нафс устунлик қилса шам сувга чўкиб ўчади. Буни ҳам унутманг! (Ё. Шукуров.) 4. Баҳор Уч туп ўрик бирдан гуллаб Фаридаларнинг ҳовлисини ошпоқ гўзалликка тўлдирди. (И. Қ.)

II. 1. Акрамнинг эсида бор урушдан олдин, Акрам етти-саккиз яшар пайғида, бутун қишлоқ ёзда ху анави адирлар ортидаги даштга қовун экиб қапа қуриб кўчиб чиқар болалар ҳар куни кечқурун эшакда қишлоққа қовун ташишар эди. (О. Ё.) 2. Гавҳар ўзининг ўқини у биринчи курсни аъло баҳолар билан битириб келган эди Москвадан олган таассуротлари ҳақида гапирар экан бир неча марта ўзбек архитектурасини ҳам тилга олди. (И. Қ.) 3. Қулар юзли хушхулқли хушмуомалали одам андиша ва фаросат эгаси бўлади Шундай гўзал сифатларга эга бўлган лекин ўқимаган одам билан ҳамсухбат бўлиш ёмон хулқли кўрс бир олим билан ҳамсухбат бўлишдан кўра яхшироқдир. («Оз-оз ўрганиб доно бўлур») 4. Бон архитектор бу жуда қатта, жуда масъулиятли вазифа Бу вазифа биргина истеъод эмас ташкилотчилик ва раҳбарлик қобилиятини ниҳоят виждоний покликни талаб қилади (О. Ё.)

469-мишқ. I. Каби, дарвоқе, албатта, ҳўн, аттанг, фақат сўзларини доминанта сифатида олиб, уларнинг синонимларини тошинг. Бу сўзлар қайси туркумларга киришини айтинг.

II. Ҳожиакбар Шайховнинг “Олмос жилоси” асаридан келтирилган қуйидаги мисолларни ўқиб, улар таркибида қўлланган неологизмларни аниқланг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни фонетик жиҳатдан тўлиқ таҳлил қилинг.

1. Экспедиция раҳбари ёник канал орқали 17-қондаги одамларнинг қандайдир доривор истеъмол қилиб, феъл-атворлари ўзгариб қолаётгани ҳақида космограмма юборди. 2. Экспедиция раҳбари Азизовни ўзининг ихчам ва чоккина илмий тажрибахонасида қабул қилди. 3. Экспедиция

бошлиғи баҳайбат танкни эслагувчи «Яшн» номли улкан планетоход ёнида беш одамнинг шахсий делосини Олмос Азизовга таништирди. 4. Биринчи бўлиб Ҳаётнинг хужжатларини кўздан кечира бошлади... Икки йил Ураида, бир йил Миррихда геологик экспедицияда геомеханик бўлиб ишлаган. Фазогирлар учун таъсене этилган Гагарин номли халқаро мукофот лауреати. 5. – Менга сиз тўғригизда рация орқали айтишди, – деди у. – Ксиоператор Олмос Азизовсиз, шундайми? 6. Ҳамма инженер-техник ходимларимиз алоқа пунктининг орқасидаги синтетик коттеждарда туришади. 7. ...Умуман, зал темир-бетон пойдеворларга ўрнатилган ўчиргичлар, ажратгичлар, трансформатор, конденсатор, тўғрилагич ва бошқа турли-туман электр қурнамалара билан тўлади. 8. Нарироқда турган мўъжаз электромобилда ана шу йўл бўйлаб исталган томонга бориш мумкин эди. 9. Атом батареяни микрофонариини ёкиб, олднингга юрди. 10. Рухий касалликлар хақидаги кассета-китобларни олди-да, Фарҳоднинг уйига оғлаиди.

IV. Ўқинг. Омоним сўзларни топиб, маъноларини изоҳлап, турини айтинг.

1. Қолсан десанг агар мендан яхши от,
 Ёғни сўкма, жади чикса – носни от.
 Эшакнинг салом бергил биринчи,
 Ўзинг миниб олгон бўлсанг ҳамки от.
 Нола қилма, қангул, фурсат бўлди кеч.
 Ул ингорни кўсмамоқдан тугал кеч.
 Қалини олиб бермагондинг йилгаса.
 Кетди ташлаб, элди армон лойини кеч.

Соз бўлурди, ёр, гапимни бўлмасанг,
 Бунча овар, бунча қайсар бўлмасанг?
 Менга дўстим узатган гул бўлгину,
 Ёвим – Тошмаг зоя қўлида бўлмасанг.
 Қўн жаврама, хотин, ўчир унингни.
 Анъор бигай, сен хамир қил унингни.
 Буида пихом қийнар, унда – хотинни,
 Ол, илоийм, булишини ё унингни.

(Анвар Обиджои.)

Бишафшажон, бишафша,
 Боғимда гуллаб-яшна.
 Бўйларингга мен қурбон,
 Ошиқ қалбда йўқ армон.

Мен сени севиб-куйиб
 Қошганимга келтирдим,
 Бўйларингга бир тўйиб
 Бахт уйимни тўлдирдим.

(М. Мухамедов.)

6. Томлардан қуралган қор тор кўчаларни деярли тўлдираёзди. (Т. Малик.) Яна бир печа дақиқадан кейин Анвар садаф пардалари ярқираб турган яп-янги тор кўтариб кирди. (Ў. Ҳ.)

III. Ўқинг. Ажратиб кўрсатилган сўзларнинг антонимларини топиб, уларни ёзма-ён ёзинг.

1. Ёмон ният ҳам, ёмон одат ҳам юқумли касалликнинг бир тури. (Т. Қаштбергенов.) 2. Иссик қайғиб, одам сийрақланиб қолганда, Эшонбоев келди. (И. Қ.) 3. Амал – баланд бир минора. Унга нарвон билан чикасан. Чикиб олганингдан кейин нарвон тилсимдай, ўзидан ўзи йўқолади. Ана ундан кейин тушини қийин. (Т. Қаштбергенов.) 4.

Навоний ўзи ҳақидаги айтилган бу **ҳаққоний** сўзларни **камтарлик** билан тинглади. (О.) 5. **Чарчамайман**. **Муҳаббат** билан яшаган одам чарчамайди, деган ривоятга ишонаман. (Т. Қаипберганов.) 6. **Тушини**г чироғи ой бўлса, калбимнинг офтоби - сиз. (Н. Ёқубов.)

470-мишқ. I. Ўқинг ва кўчиринг. Кўчма маънода қўлланган сўзларни топиб тағига чизинг; устига маъно қандай йўл билан кўчганлигини ёзиб қўйинг.

I.1. «Олмос»да ўн бешта экспрессе канал мавжудлиги, космонавтларнинг сони эса, қутқарилганлар билан бирга, ўн еттига етганлиги Ердигиларга беш қўлдай аён-ку! (Х. Шайхов.) 2. Қандай ақлли қиз. Конференциядаги гаплари билан бутун зални танг қолдирди. (Т. Қаипберганов.) 3. Кема безовта дарёда оқар, тўлқинлар кема қифтига уриларди. (И. Шамиаров.) 4. Шарифа кечки овқатнинг ғамида ошхонага кириб, деразанинг иккала канотини очди. (Т. Қаипберганов.) 5. Икки минг жуфт қувнок кўз Мунисхоннинг оғзига қараб турибди. (И. Р.) 6. Яхшилик столи устида очик ётган бугунги почтани индамай кўра бошлади. (Т. Қаипберганов.) 7. Беруний ялт этиб қаради. Упа чапланган никобли юз хануз совук қулимсирарди! (О.Ё.) 8. Офтобда кизиб, билкиллаб турган тупрокни туёқлар тўзитиб борарди. (Т. Малик.)

II. Одил Ёқубовнинг «Кўҳна дунё» романидан келтирилган мисолларни ўқинг. Эскирган сўзларни топиб, уларнинг турини белгиланг.

I. Беруний, гарчи умрида ҳеч қачон илми нужум билан шуғулланмаса ҳам, султоннинг илтимосини қайтармади. Саройдан қайтгач, мунажжимлар йўл-йўригидан фойдаланиб, зойича тузди, ҳатто унга жиндай тузатишлар киритиб, султоннинг кўнглига тасалли берувчи сўзлар ёзиб юборди. Ким билсин, эртага машварат вақтида султон уни шу хусусда сўроққа тутар, эҳтимол, тузган зойичасидан бирор хато топиб, интиком олар. 2. Ана, тўрт томондаги меҳробсимон жойларда забт этилган юртларнинг кўк, сарик, оқ туғлари турипти! Мағлуб лашкарбошиларнинг олтин ва қумуш дубулғалари, тиллодан жило берилган совут ва қалқонлари осиб қўйилган. Уларнинг ёнида бандларига лаъл ва забаржад қадалган эгри қиличлар, ўк терилган чарм садоклар... 3. Амир эшиқда серрайиб турган найзадор сарбозлар ёнидан ўтиб, қўшқка кирди. Кечаси ёқилган шамлар ўчирилмаган, иккинчи ошёнага олиб чиқадиган тор йўлак ҳам, юқоридаги машваратхона ҳам ёп-ёруғ эди. 4. Энг чеккадаги чоғроқкина хужрада Жолинус китобидан илми ташриҳга оид бобини кўздан кечириб ўтирган ёш табиб Абу Али эшик тақиллаганини зшитиб, чўчиб бошини кўтаради. 5. ...Ўнлаб жарроҳия асбобларини, ҳукна қилишнинг янги йўлларини ўйлаб топди.

III. Ўқинг. Диалектал сўзларни аниқлаб, умумхалқ лексикаси билан қиёсланг.

1. Уларнинг эшикларини Аҳмадбойвачча ўзиники қилиб олган эди. Мархумани шу ўзимизнинг эшикдан чиқардик. (Т. Малик.) 2. Улар сиздан кейинок Ширмонбулоққа кўчиб кетишган. Дадангизнинг бўлалари олиб кетдилар. (Т. Малик.) 3. – Бўлмаса “ўтик” денг. – Ҳа, айтаман. Асли тўғриси “ўтик”. Сизлар “этик” қилиб ўзгартириб олгансизлар. – Бўзак-чи? – “Бузок” тўғриси бўлмаса? Асли “бўзлаш”дан олинган-ку. – Бўлмаса бака, келинг, ...Чўлпопой ҳам ойкўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб: – Жўк! – деди. (П. Қ.) 4. Махфуза дастурхон ёзди-да, бир чинни овқат билан иккита нон келтириб, ўзи ҳам ўтирди. (Т. Малик.) 5. – Ўна менинг дойим-да. Ўзи ҳам овчи! – Дойим? -- дедим мен. Ҳали Бойтемир сенларга қариндош бўладими? – Ова. (П. Фозилов.) 6. – Қани, бойбува, ошга қаранг... – Дастурхондан товоқ олиниб, фотиҳа ўқилгач, қўлга сув берилди. (Т. Малик.) 7. – Ўтиринг, чалоб ичасизми? – Чалобми, чалобдан ҳам чакки маъкул. (Ш. Холмирзаев.)

IV. Ўқинг. Қасб-хунарга оид сўз ва терминларни топиб, улар қайси соҳага тегишли эканини изоҳланг.

1. Катта сада тағидаги балецд чайла томон юрдим. Токқайчининг чак-чак овози эшигилди. Ота шикомнинг нариги чеккасида хомтоқ қилиб юрган экан. (П. Еқубов.)

2. Ёғочни теша билан йўйсанг, теша найраҳани фақат ўз томонига тўнлайди, бир найраҳани ҳам ташқарига чиқармайди. Рандаласанг, ранда қириндиларни ташқарига чиқариб юборади, ўз томонида бирорта қиринди қолдирмайди. Араласанг, арра ҳар икки томонга барабар кишик тўқади. Турмушда теша каби бахил бўлиб, фақат ўз манфаатининггина йўлама, бошқаларга ҳам ёрдам бер. Агар бор-йўғингни бошқаларга сарф қилиб, натижада ўзинг мухтожликда қолсанг, ранда ишини қилган бўласан. Энг яхшиси арра каби иш тут, ўзингга ҳам бўлени, бошқа кишиларга ҳам фойданг тегсин. («Оз-оз ўргатиб доно бўлур»).

3. Яшил сув ўти – хлорелла жуда катта микдорда органик модда яратиши билан катта иктисодий самара берини хусусиятига эгадир. Унинг энг қимматли моҳияти шундаки, унга оксил, ёғлар, ҳатто углеводлар ҳам зарур эмас, аксинча, энг оддий минерал бирикмалар – карбонат ангидрид гази ва сув бўлса. бас... (К. Е. Шариков.)

4. Ҳофиз мартен печини қайнатилганга, Саид эса оташ ғўлаларни жилдлашга кетди. Саид ўз мелкосорт стани ёнида жавлон уради. 1200 градусгача қиздирилган пещ нчидан кий-қизил чўғ бўлиб чиққан пўлат қуйишмалар кетма-кет кесувчи станга югуришади, унда роса қисилиб, позиклашиб чиққан ғўлалар ўйноқлаб, бебоплик қилмоқчи бўлишади. Аммо Саид қўлидаги узун омбур билан уларнинг дам елкасидан, дам эса

думидан туртиб, роликлар ёрдамида қайчи станга йўллаб юборадил.
(Й. Муқимов.)

471-машқ. I. Ўткир Хошимовнинг «Қўёи тарозиси» тўнламиндан келтирилган қуйидаги мисолларни ўқинг. Фразеологик ибораларни топиб, маъносини тушунтиринг. Ажратиб кўрсатилган сўзларни фонетик жиҳатдан таҳлил қилинг.

1. Терак бўйи **пастиликда** аждардек випиллаётган Бўржарга қарашим билан юрагим орқага тортиб кетди. – Қалай, юрагини пўқиллаб қолдим? Дўриллаган овоз эгасини таниб, бурилиб қарадим. 2. Тўй **аниқ** бўлганида, олдига ўтказиб қўйиб, лўндагина қилиб тушунтирган эди: “Ўзинг хохлаб қилисан бу ишни, билиб қўй, тўйдан кейин майда-чуйда гапларни кўтариб келадиган бўлсанг, дилингни снѐх қилиб қўяман”. Ёдгор жаранглаган уйлар, қора дарахтдан қилинган **гарнитурлар**, қўша-қўша гиламларни кўриб оғзи очилиб қолди. Қимнинг юрагига қаср қураётганини у билмаса, Ёдгор биладил-ку. 5. Паргалар орасидан ўтиб бораркан, қоғозга кўз ташлади-ю, хат эканини билиб, тепа сочи тикка бўлиб кетди. 6. Қишда Ёдгорнинг ётоғига борганида, эрга тегаман деганда шунчаки унинг қўйиғига қўз солиб кўрмоқчи эди. 7. Дилфузани кўриши билан бирдан юзи ёришди-ю, секин-секин юриб кетди. 8. Мана, ҳозир ҳам қаёққа кетганини билмайсиз. Битта қизингизни эшлаб ололмайсиз. – Бу Василла Назаровнанинг **овози** эди. Дилфузанинг юраги шувиллаб кетди.

II. Ўқинг. Фразеологик ибораларни синонимик гуруҳларга ажратиб ёзинг.

Хайратда қолмоқ, “ҳаш-паш” дегунча, қолдан тойди, юрагини ёрди, юраги сикилди, таъби хира бўлди, ёқасини ушламоқ, кўз очиб юмгунча, хуши кетди, юрак-бағри қон бўлди, сабр қосаси тўлди, оёғига болта урмоқ, оғзи қулогига етди, “ҳа-ху” дегунча, тинқаси қуриди, эси оғди, ўтақасини ёрди, таъби тиррик бўлди, найини қирқмоқ, боши қўққа етди.

III. Ўқинг. Фразеологик ибораларнинг антонимларини топиб, ёнма-ён ёзинг.

Юзи ёруғ бўлди, тили узун, лафзида турмоқ, истараси иссиқ, ичи қора, қўққа кўтармоқ, қўнгли юмшоқ, қўнгли хира бўлди, қўнгли чўқди, феъли тор, ёдилан чиқмоқ, юзи шувут бўлди, тили қисик, сўздан қайтмоқ, сўхтаси совуқ, қўнгли оқ, эрга урмоқ, қўнгли қаттиқ, қўнгли ёришди, қўнгли кўтарилди, феъли қенг, эсига қелмоқ.

472-машқ. I. Ўқинг. Биринчи бўлимда берилган текстдаги фраза, такт, сўз, бўғин ва говушларни аниқлап: иккинчи бўлимдаги текстни кўчириб, фраза ва тактларга ажратинг.

1. Мен Мирзажон Эминовнинг шахсига сизгинмокчи эмасман. Биламан: ортикча мақтов ҳеч кимга фойда келтирган эмас! Лекин иш тажрибаси шунга кўрсатадики, ҳозир кўп нарса раҳбар ходимларга боғлиқ; агар раҳбар уддабурон ва ишбилармон бўлса, энг муҳими, жонкуяр бўлса, меҳнат аҳлининг оддий ишчининг кадрини билиб иш турса, у кўп нарсага қодир!.. Шунда меҳнат аҳли ҳам бу ғамхўрликка жавобан жонини фидо қилиб юборади! (О. Ё.)

2. Баҳор нафаси уфурган ҳамма ерда сергак дехконни кўрасиз. Фикри-ёди далада, экин-тикинда. Дала айланиб юрган Ҳақимжон ана шу улуғ тиришқоқликни бугдой майғасида, дарахт куртагида, асалари виз-визда, тракторлар хайкиригида кўрдн. (М. Муҳамедов.)

II. Ўқинг. Комбинатор ва позиция ўзгаришга учраган сўзларни топиб, товуш ўзгариши қандай юз берганини изоҳланг.

1. Симёғоч тагида турган йиғит билан кизни кўриб қулиб қўйди. “Шу хавода нима зарил?” (Ў.Х.) 2. Ўша лодон билан ўзинг гаплаш. (Т. Қашбергенов.) 3. Ана, сизга ғаламисликнинг, аризавозликнинг оқибати. (Т. Қашбергенов.) 4. Бобомни феълини айтганман сизга. (С. Кароматов.) 5. Найимжон бечорага жавр бўлди-ди. (С. Кароматов.) 6. Кампирри дардини асти сўраманг. (С. Кароматов.) 7. Йилли охирида миллион-миллион ажратилган маблағ фойдаланилмай қолиб кетади. (С. Кароматов.) 8. Бонка киншлоқларнинг оқоқолларидан ҳеч қайсисига тасбеҳ аргумон қилганим йўқ. (Ф. Бойқурт.) 9. Майрам олдидан қандайдир зўр йиғини шу ерда бўлар эмиш. Катталар айтишибди. (Ў. Усмонов.)

III. Ўқинг. Орфографик жиҳатдан хато ёзилган сўзларни топиб кўчиринг, тагига чизиб, нимада хато қилинганини изоҳланг ва ёнига тўғрисишни ёзиб қўйинг.

1. Шоазим стаканни олиб қрандан сув ичкани кетди. (II. Қ.) 2. Ўрик нарқ пишган, хандалаклар энди ҳид таратган иссиқ ёз кунларини бирида Маҳкам Москвадан телеграмма олди. (II. Қ.) 3. Бундан қирк йилча илгари киншогимизда фақат битта саводлик киши бор эди... (II. Р.) 4. Ранги бўлса ҳам самон, Паст келмас эди ҳамон. (Х.О.) 6. Қор устида гул сингари сўлум эди ул ингор. (III. Руставели.) 7. Сайфи туника чойнакни қўлига олди. (С. Аҳм.) 9. Машина гоҳ ўнга, гоҳ чапга сирғаниб, қутилмаганда чуқурчага тушиб қолди. (Э. Усмонов.) 10. Аҳмаднинг суви уччаламизга егади. (Ф. Бойқурт.)

473- машқ. I. Ўқинг. Содда ва қўшма гапларни аниқланг. Содда гапларни кўчириб, улар таркибидаги сўз бирикмаларини ажратинг.

Акрам жар ёкасидаги жийдазорга етиб борганида, осмонда ҳам, сойдаги сувда ҳам миғг-миғг юлдузлар ёнди, тегирмон устидаги оқ терак шохлари орасида сиргадай ялтиллаб ярим ой кўришди... Атроф жимжит эди. Факат новдан куйишлаган сув шовиллар, тегирмон парраклари гувиллар эди. Гоҳо-гоҳо тоғдан эсанг сипси шабада жийда шохларини силаб шитирлатиб кўярди!.. Акрам жийда шохларини эгиб, юзига босди. Жийда гулини тўккан бўлса-да, оқни япроқчалар ва гул тугунчаларининг хушбўй хиди димоғига гупиллаб кириб, кўнгли яйраб кетди. Шу пайт каярдадир юкорида, жар устидаги боғлар орасида, аёл кишиларнинг шивир-шивири ва бўғик кулгиси эшитилди. Илгарилари Ҳамида билан Малоҳат доим ўша томондан тушиб келишарди. (О. Ё.)

II. Ўқинг. Икки бош бўлакни ва бир бош бўлакни гапларни топиб, алоҳида-алоҳида кўчиринг; ган бўлаklarини аниқлаб, тағига тегишлича чизинг; бир бош бўлакни гаплар устига турини ёзиб кўйинг.

1. Султонмурод тинмасдан Хайёмнинг энг гўзал рубойларини ўқиб, маъноларини усаллик билан шарҳлаганга бошладди. (О.) 2. Гоёинб-назарни янги мавсум ояйдан ҳисобчиликдан бўшатилди. (II. Қабул.) 3. Бу ерда катта шаҳарларга хос асабийлик, шовкин-сурон, чоң-чоң йўқ. (О.Ё.) 4. Исоқ кизининг бегубор ганига хузур кириб кузди. (Й. Шамширов.) 5. Ўзингиздан олдин келган одамлардан ибрат олинг, кейин келганларга ибрат бўлинг. («Оз-оз ўргатиб доно бўлур».) 6. Замонавий бўлиш учун ёзувчи ўз юртининг бугунги кунини ўз хонадонидек билиши керак. (Ас. М.) 7. -- Шошма, Юрка. Ош ҳақида бошқа вақтда гапланармиз. Бўлим командиридан руҳсат олиб, Хромовнинг олдига кирайлик. Кетиб қолмасин, тагин. Акс ҳолда, тоғ отгунча ухламай кийналиб чиқаман. (Х. Тожибоев.) 8. Дала йўли. Бир кичик, иккинчиси каттарок икки анҳор ўртасидан ўтган бу йўлнинг четини тол ва тераклар қоплаган. (Ё. Шўқуров.) 9. Хув анов, қок тепадаги катта оқ юлдузни Олтин қозик дейдилар. (О. Ё.)

III. Ўқинг. Ундалма, кириш сўз ва кириш бирикмали гапларни топиб кўчиринг, устига номини ёзиб кўйинг; ишлатилган тиниш белгиларининг кўйилиш сабабини изоҳланг.

1. Унинг назарида, бунёд бўлгандан бери қишлоқ бунақанги тантанавор тус олмаган эди. (II. Шамширов.)

2. Қуёндан тож кийган чўккилар,
Туида ой бош кўйган чўккилар,
Юлдузлар ёш куйган чўккилар,
Сиз менинг кўшигим, куйларим. (З. О.)

3. Муроджон индамай, битта-битта юра бошлади. (Й. Шамширов.)
4. Ўтинсиз қозон қайнамайди, чироғим. (О.) 5. У одам энг тўғри йўлни

эмас, энг осон йўлни танлар эди. (II. Қ.) 6. Афсеуски, сиз хатоингизни хали ҳам тушуниб етмабсиз. (Э. Усмонов.) 7. Мешимча, шофёр ёлғон гапирмади. (Г. Қашбергенов.) 8. Нурига ўхшаш кизларнинг ички бахорда ёккан кордай: бир ёкдан ёғиб, бир ёкдан эриб кетади. (О.) 9. Демак, сен Ўрта Осиёда янги олтин рудаси формацияси... борлигини исбот қилдинг. (С. Кароматов.)

10. Билсанг, адабиёт – фаилар онаси,
У доим ўргатур одам бўлмоқни.
Ўргатиб кўяди келса хонаси
Қандай тирилмоқни, қандай ўлмоқни! (Мух. Али.)

IV. Ўқнинг ва кўчиринг. Ажратилган бўлак ва киритма гапларни аниқлаб, тагига чизинг, устига номини ёзиб кўйинг; кўйилган тиниш белгиларига диққат қилинг ва улар нима учун қўлланиганини айтинг.

1. Омманнинг тарбияси билан, китобхоншнинг гўзалликка муҳаббати билан бир чакалик иши бўлмаган ундай шоирлар бор жойда – капитал дунёсида ёзувчи билан китобхоншнинг учрашуви муаммодир. (Ас.М.) 2. Зоқир кўнғирок чалди (у катта-кичик ҳамма мажлисларни кўнғирок билан олиб борарди) ва ковогини солиб деди... (II. Қ.) 3. Умри меҳнат билан ўтган, нахта деб, бог-роғ деб ёниб кетган бу улуғ заҳматқашларнинг сўнмас хогирасини бўлгуси авлодларга, Мирзачўлда қад кўтараётган гўзал шаҳарларда яшайдиган келгуси наслларга етказувчи бирор йирик асар борми? (О.Ё.) 4. Отамини янада хурсанд қилсинг учун бурчақдаги пўлат сандикчадан (биз уни сейф деймиз, ўзимнинг жамғармаларимни шунга солиб кўяман) омонат дафтарчани олиб бердим. (И. Р.) 5. – Бир вақтлар, Бекободга энди келган пайтларимда, – дейди Саид, – бу ерлар кўзимга совук, жозибасиз кўринган эди. (Й. Муқимов.) 6. Акрам ўз докладида бош архитекторнинг лойиҳасини анча қаттиқ танқид қилган, лойиҳанинг яхши томонларини эътироф этгани ҳолда, унинг қишлоқ ҳаёти талабларидан анча узоқ эканини – Зафар Бобоевнинг бу иши Зарафшон воҳасидаги катта бир қишлоқни қайта қуришга бағишланган эди – исботлаб берган эди. (О. Ё.)

475- машқ. I. Ўқнинг ва кўчиринг. Тўлиқсиз гаплар ва сўз-гапларни топиб, тагига чизинг, устига номини ёзиб кўйинг; тўлиқсиз гапларда қайси бўлақлар тушириб қолдирилганини изоҳланг.

I. Очил ўша қуши келмади. Эртасига тунг пайғида Маҳкам поездга чиқмоқчи бўлиб чамадонини йиғиштираётганда келди. – Қасрда эдингиз? – Редакцияда. – Кечаси-я? – Ҳа. Навбатчилик қилдик. (II. Қ.) 2. – Камбағалларнинг қуни туғди – оқ пошшо тахтдан тушибди! – Ростми? – Ҳа. (Ё.Шукuroв.) 3. Майнинг бошлари эди. Маъмура тўккизинчи синфни битираётганди. (Тўлқин.) 4. – Таннимасангиз, билиб

олинг: Ҳабиба опам Портожи акамларнинг хотинлари. А?– Ҳа. У киши докторлар. (И. Фозилов.) 5. – Идорала ким бор? – Ҳеч ким... – зўрга жавоб бера олди Фазилат. – Раис қани? – Даштда. Ўроқда. – Сиз ким бўласиз? – Мен... ҳисобчига ёрдамчи. (О. Ё.)

II. Ўқинг. Солда ва қўшма гапларни аниқланг. Қўшма гап турларини, компонентлари ўзаро қандай боғланганини изоҳланг.

1. Бу вақт маҳалла-қўй, яқин-йирок, дўстлар йиғилишган, тўп-тўп бўлиб суҳбатлашишарди. (Ҳ. Ғ.) 2. Ҳаракат беш минут тўхтаб қолса, машиналар йўлга сиғмай кетар экан. (Б. Эргашев.) 3. Ўтираётиб яна орқамга қарадим: Шоҳиста ҳамон пастликда қўл силкиб турарди. (Э. Усмонов.) 4. Мақсадим битта: бригадада ишлаб туриб ўқиш, техникани ўрганиб олиш, институтни битириб инженер бўлиш. (Ҳ. Н.) 5. Алангани гулхандан ажратиб бўлмаганидай, бу фикрларнинг шаклини мазмунидан ажратиш мумкин эмасди. (И. Қ.) 6. Болалар ёгин-сочинли кунларда лой кечиш қийналишмасин деб кўчаларга асфальт ётқизди. (Э. Усмонов.) 7. Ёзувчиликнинг бошқа касблардан фарқи шундаки, унинг бўш вақти бўлмайди. (Ас. М.) 8. Тошкентдаги тўқимачилик фабрикасининг собиқ мастери, бурушлар об-ҳаво ҳодисаларига бепарво қарарди. (О.) 9. Замира хаяжоддан хиёл нўноқлашган қадамлар билан ичкари кирар экан, Очил унинг томошага отлангандай башанг қийиниб чикканини сизди. (И. Қ.) 10. Инсон ҳаётидаги энг қувончли дамлар – бу ёруғ дунёнинг ташвиш-ғамларини унутган дамлар бўлса керак. (Т. Қашбергенов.) 11. Гап Сайёрага тааллуқли экан шекилли, унга тикилиб қолишди. (Олмос)

III. Қўшма гапларни ўқинг, турини айтинг. Боғланган ва боғловчисиз қўшма гапларни топиб, алоҳида-алоҳида гуруҳлаб кўчиринг; компонентларнинг мазмун муносабатини изоҳланг.

1. Шаҳардаги Навоий, Шота Руставели, Дўстлик кўчаларида транспорт ҳаракати ниҳоятда тизилган бўлганига сабабли, велосипед қатнови таққиллаб қўйилган. (Б. Эргашев.) 2. Манзура опам кичик ўғиллари Сухроб билан овора эдилар; бир пайт дарвозадан ҳовлиқиб Хайридин ака кириб келдилар. (Ў. Усмонов.) 3. Қоратошнинг осойишталигини сен асранинг керакми ёки мен асраним керакми? (Ф. Бойқурт.) 4. Сиз қаерда бўлсангиз, мен ўша ерга боравераман. (Ф. Бойқурт.) 5. Ҳеч нарсани билмовчи ва ҳеч нарсани билиб олишга интиловчи киши энг ёмон кишидир: ахир, унда икки иллат бир-бирига чирмашиб кетгандир. (Платон.) 6. Кимни ҳам қўмсанмас умр баҳори? Кимни ром этмагай туғилган уйи? (Т. Сайдалиев.) 7. Илгари Замиранинг рад жавоби туфайли ўзини камситилгандай ҳис қилар ва бу ҳис қалбини тутундай қоплаб ётарди. (И. Қ.) 8. Насихат қилиш осон, уни адо этиш қийин. (Ў. Усмонов.)

IV. Ўқинг. Эргашган кўшма гапларни топиб кўчириш; бош гап тагига бир тўғри, эргаш гап тагига тўлкили чизик чизиб, эргаш гапнинг турини устига ёзиб кўйинг.

1. Боласини ким кўп эркалатса, кейин у ўзига шунчалик кўп азоб-укубат сотиб олади. (Ў. Усмонов.) 2. Катта қора стол устига юз шамлик калпаксиз лампочка паст тушириб осилган эдики, ўтирган кишининг пешанасига иссиғи уриб турарди. (II. Қ.) 3. Борлик тун кўйнида тинчгина ором олар, фақат ариқларда шаркираб оккан сувларгина, майин шабадада астагина тебраниб, ўзаро секингина нималарнидир шивирлашаётган гўза япроқларигина бу сокинликни бузарди, холос. (Ж. Абд.) 4. Тоғ-тошлардан кўтарилаётган ховур еру кўк оралиғида беҳол тебраниб турар, табиат гўё борликни улкан беланчақда аллалаётгандек эди. (С. Кароматов.) 5. Боя билдингиз-ку, ўқиган, тушунган, ўзини маданиятли ҳисоблаган мудирдан кўра оддий бир чаласавод аёлнинг фаҳми ўткирроқ чиқди. (Ў.Усмонов.) 6. Нахотки, инсон умри шу қадар тез ўтса-ю, ёшлик кўчаларини йиллар хазони шу қадар тез, шошилиб беркитса? (У. Усмонов.) 7. Нигора қийналиб қолмасин, деб болаларингизни боғчага жойлаштирдик. (Э. Усмонов.) 8. Райҳон Самадовна вужуди билан сезиб турибди – Зулхумор яна дадасини кўмсаган. (Ў.Усмонов.) 9. Очил сўзини тамом қилар-қилмас, Виталий Александрович сўзга чиқди. (II. Қ.) 10. Ёшликнинг топилмас фазилати шуки, одам ҳеч нарсадан кўркмайди. (Ў. Усмонов.) 11. Офтоб хали қор ташлаган... булутлар орғидан чиқмаган бўлса ҳам, тунга бориб ҳамма ёқ илиб кетади. (II. Қ.) 12. Кўпшимиз Аҳмад буванинг уйи тепалиқда бўлгани учун, ховлиси, айвони бизникидан кўришиб турарди. (Ў.Усмонов.)

476-маишқ. I. Ўқинг. Боғланган, эргашган, боғловчисиз кўшма гапларни топиб, улар орасидаги фарқни, компонентлар орасидаги муносабатни изоҳланг; эргаш гапларнинг турини аниқланг.

I. Ҳаво юзини тўсган нарда кўтарилгач, чўлқуварлар ўрниларидан туриб, пахтазор томон юришди. (С. Кароматов.) 2. Томчи сел бўлмас, душман эл бўлмас! (О. Ё.) 3. Ваҳобовнинг чехрасидаги қувонч ўрнини маъюслик қоплади, аммо калбида жўш ураётган умид сўнмади. (С. Кароматов.) 4. Зўр дарёдан қапал, ариқ ва эгатлар орқали гўзаларга обихаёт олиб борилгани каби, тарих дарёсидан ҳар бир бўлажак эшитувчисининг онгига оловли ҳақиқат олиб бормоқчи эди. (II. Қ.) 5. Ҳаётда шундай дақиқалар бўладики, киши ўз мақсадини аниқ белгилаб олиши заруратга айланади. (С. Кароматов.) 6. Тилнинг гўзаллик қондаси – мангик ва табиийлик, бойлик манбаи халқчиллик. (Ас. М.) 7. Чўлда киши қанча қахрли келса, баҳор шунча мулоим бўлади. (С. Кароматов.) 8. «Лочин»нинг радиоузатгичига нимадир бўлган-у,

Шахбоз морзе луғати ёрдамида гаплашшига ҳаракат қилганди. (*Х. Шайхов.*) 9. Қаер қулай бўлса, ўша ерда яшайверадиган замон ҳозир. (*Ҳ. Усмонов.*) 10. Ҳар йили ёз келди, сув жанжали бошланади. (*С.Кароматов.*) 11. Унинг соғайиб кетиши йўлида нимаки лозим бўлса, барчасини қиламиз. (*Ф. Бойқурт.*) 12. Аммо бахтим шунда эдики, она табиатнинг кўйида эдим. (*Ас. М.*)

II. Ўқинг ва ёзинг. Қўшма гап турини аниқлаб. Ҳар бир мисолдан сўнг қўшма гап қисмларининг боғланишини схемада кўрсатинг.

1. Ўқишига ҳалақит берадиган нимаки учраса, ҳаммасини кескин рад этиб келяпти. (*П.Қ.*) 2. Сен илмга ўзингни буткул бағишламасанг, илм сенга ҳеч нима нибъм қилмайди. (*Т. Малик.*) 3. Донинмаидининг шоҳга эҳтиёжи йўқ, аммо шоҳ донинмаидга хамиша муҳтождир. (*Т. Малик.*) 4. Фойда бермас нодонларга ҳақиқат шамин ёқин, Будир гўё кеча-қундуз зараг тошга миҳ қоқин. (*Х. Ирфон.*) 5. Форнинг оғзини портлатиб буткул беркитиб кўйинг керак, токи бирорта одам ҳам у ерга қиролмасин! (*Х. Шайхов.*) 6. Ис, баҳор қирганини сезмай қолибманми ё бу бир кечада гуллаб чиқибдим... (*П. Қ.*)

7. Наима тўғрисида танишин йўқ; ҳусн, одоб, юмуш ҳаммасидан кўнги тўқ. (*А. Қод.*) 8. Кеча кечқурун ойнангиз қарсиллаб сипган заҳоти югуриб кўчага чиқсам, Қосимов муюлишда қочиб бораётган экан. (*Ҳ. Усмонов.*) 9. Ҳаво айтарли совуқ эмас, бироқ қучсиз изғирин баданини жунжиктиради. (*Т. Малик.*) 10. Дарҳол ичкарида снгил оёқ шарнаси эпитилиб, эник аста очилди. (*О. Ё.*)

III. Ўқинг. Мураккаб қўшма гап компонентлари сони ва уларнинг ўзара боғланиш усулини изоҳлаб. Мураккаб қўшма гапнинг ҳар бир турига мос келадиган биттадан мисолни танлаб кўчиринг, улардаги қисмларнинг боғланишини схемада кўрсатинг, гап бўлақларини аниқлаб, тагга тегишлича чизинг.

1. Осмон мусаффо, қуёш чарақлаган бўлса-да, яланглик у қадар иссиқ эмасди. (*Т. Малик.*) 2. Шаҳар кўчалари қимсақиз, дўқонлар ёпилган, фақат сой бўйидаги баъзи қарвонсаройлардагина тунги сирли ҳаёт нишонлари сезилар, қурғонларда гулхан ёнар, ўчоқлар атрофида одамлар қуймаланар эди. (*О.Ё.*) 3. Инсон, уни ҳеч қим йўқламай бор-йўқлиги аҳамиятсиз бўлиб қолганда, ўлади. (*Н. Қобул.*) 4. Маҳмуд ака онда-сонда гапириб кўяр, лекин икковин ҳам ўғилларидан кўнгиллари тўлиб сужбатлашаётганлари билиниб турар ва бу Маҳкамга ажиб бир хотиржамлик бағишларди, (*П. Қ.*) 5. Фулом усталик билан машинага газ берди, бироқ гилдирак энди уч метрча олға силжиган эдики, кўприк бир томонга оға бошлади. (*Д. Нурий.*) 6. Қимнингдир кўнгилида зебу зийнат, айшу ишрат ҳирси алағга олса, у ерда инсоф, одамгарчилик ҳас ўрнида ёниб, қимларнидир ўз қонқонига тортиши турган гап. (*Ҳ.Усмонов.*)

7. Аминмизки, ўртоқлар, она-Ватан сиз ижодкор, янгиликка тапша ёшларни қайси жабхага юбормасин, юзимизни ерга қаратмайсизлар, совет ёшларига хос ғайрат билан фидокорона меҳнат қиласизлар. (*Ҳ. Тожибоев.*) 8. Улар барча қилган ишларини ҳисоблаб ўтишди: темир йўл кўприги портлатилди, натижада, бир ҳафта поезд ўга олмади; Крутой Яр посёлкасидаги немис гарнизонига ҳужум қилиб, солдатлар турган уйларга гранаталар ташланди; қисқа, шиддатли жангдан сўнг партизанлар ортга қайтди, гитлерчилар эса ўлганларни икки кун кўмишди; кўпорувчи группа ўқ-дори омборини ва учта ёнилғи омборини портлатди; солдат ва техника ор-тилган эшелон жарга ағдарилди. (*А. Воинов.*)

IV. Ўқинг ва кўчиринг. Ўзга гапнинг кўчирма ва ўзлаштира гап турларини аниқланг. Кўчирма гапларни ўзлаштира гапларга, ўзлаштира гапларни кўчирма гапларга айлантириб ёзинг.

1. Навоий бу ўлкага ҳушёр одамлардан юбориб, улар орқали бугун вазиятдан огоҳ бўлиб туриш мумкинлигини баён қилди. (*О.*) 2. Латипов: «Уши тезроқ оёқка турғизмасак бўлмайди. Апрельда Чимкўрғон командаси билан мусобақа қиламиз. Эшмат дарвозабонсиз командамизнинг чанги чиқади», – деяпти. (*Ҳ. Н.*) 3. Зоҳид кетиш олдида Маликахонни кўролмаганига жуда ачинганини, у киши билан бир гаплашиш учун алоҳида келишни айтиб камширни юпатди. (*С.Аҳм.*) 4. Салимов кабинетига ҳеч кимни киритмасликни буюрди. (*Ж.Абд.*) 5. Йигит бир-икки қадам орқароқла юриб, ҳар замонда эгилиб, тўкилган пахталарни терганча, институтнинг агрономия факультетини битирганини, агар бу ерга ўрнашса, ёлғиз онасини кўчиртириб келишини айтди. (*С. Нуров.*)

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

<i>А. Қ.</i> – Абдулла Қаҳҳор	<i>С. А.</i> – Садриддин Айний
<i>А. Қод.</i> – Абдулла Қодирий	<i>С. Аҳм.</i> – Саид Аҳмад
<i>А. П.</i> – Акмал Пўлат	<i>С. Ан.</i> – Суннатулла Анорбоев
<i>Ас. М.</i> – Асқад Мухтор	<i>С. Б.</i> – Сергей Бородин
<i>Г. Ж.</i> – Гулчехра Жўрасва	<i>С. Е.</i> – Сергей Есенин
<i>Ж. Абд.</i> – Жонрид Абдуллахонов	<i>У.</i> – Уйғун
<i>З.</i> – Зулфия	<i>У. Н.</i> – Учкун Назаров
<i>З. О.</i> – Зоҳиджон Обидов	<i>Х. С.</i> – Хайриддин Салоҳ
<i>И. Р.</i> – Иброҳим Раҳим	<i>Ч. Айт.</i> – Чингиз Айтматов
<i>Л. Ш.</i> – Лев Шейнин	<i>Ш.</i> – Шухрат
<i>М. Г.</i> – Максим Горький	<i>Э. В.</i> – Эркин Воҳидов
<i>М. И.</i> – Мирзакалон Исмоилий	<i>Я.</i> – Комил Яппин
<i>Мирм.</i> – Мирмуҳсин	<i>Ў. У.</i> – Ўлмас Умарбеков
<i>Н.</i> – Навоий	<i>Ў. Ҳ.</i> – Ўткир Ҳошимов
<i>Н. С.</i> – Назир Сафаров	<i>Қ. Ҳ.</i> – Қудрат Ҳикмат
<i>Н. Т.</i> – Николай Тихонов	<i>Ғ. Ғ.</i> – Ғафур Ғулом
<i>О.</i> – Ойбек	<i>Ҳ. О.</i> – Ҳамид Олимжон
<i>О. Ё.</i> – Одил Еқубов	<i>Ҳ. Н.</i> – Ҳақим Назир
<i>П. Т.</i> – Парда Турсун	<i>Ҳ. Ғ.</i> – Ҳамид Ғулом
<i>П. Қ.</i> – Пиримкул Қодиров	<i>Ҳ. Ҳ.</i> – Ҳамза Ҳакимзода
<i>Р. Ф.</i> – Раҳмат Файзий	

МУҚДРИЖА	
Фонетика, графика, орфография	3
Лексикология	23
Сўз ва унинг маъноси	23
Сўзларнинг шакли ва маъно муносабатига кўра турлари	26
Ўзбек тилининг лугат таркиби	34
Морфология	45
От	48
Сифат	58
Сон	66
Олмош	73
Феъл	79
Раши	99
Ёрдамчи сўзлар	105
Кўмакчи	105
Боғловчи	107
Юклама ва модал сўзлар	109
Ундов ва тақид сўзлар	111
Синтаксис. Сўз бирикмаси	115
Гап	119
Гап бўлаклари	123
Бир бош бўлакли гаплар	140
Кўшма гап	143
Боғланган кўшма гап	144
Эрганган кўшма гап	146
Боғловчисиз кўшма гап	155
Мураккаб кўшма гаплар	159
Кўчирма ва ўзлангирма гап	162
Услубият	165
Услубият турлари. Лексик услубият	168
Фонетик услубият	169
Морфологик услубият	170
Синтактик услубият	171
Пунктуация ва тақорлаш учун машқлар	172

Р.Икромова, Д.Мухамедова, М.А.Ҳамроев

Она тилидан машқлар тўплами

Тошкент, 2009. Times New Roman гарнитураси, 10 кегл.

Ҳажми 12 босма табоқ. Адади 1000.